

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
HADİS ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CEHMÎ OLUŞU SEBEBİYLE TENKİT EDİLEN
RÂVÎLER**

SAİT ERKAM BOZ

2501170246

TEZ DANIŞMANI

Dr. SEYİT ALİ GÜŞEN

İSTANBUL - 2021

ÖZ

CEHMÎ OLUŞU SEBEBİYLE TENKİT EDİLEN RÂVÎLER

SAİT ERKAM BOZ

Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745-46) bozuk itikâdî görüşlerinden neşet eden bir fırka olduğu kabul edilen Cehmiyye, nassları anlama ve yorumlamada görece daha zahirî bir konumda yer alan Ehl-i Hadis ekolü tarafından yoğun bir şekilde tenkit edilmiş olmakla birlikte hem Cehmiyye'nin mahiyeti ve savunduğu görüşler hem de Ehl-i Hadis'in bu tenkitlerinin sebepleri ve sonuçları tam olarak ortaya konulabilmiş değildir. Bu tezde öncelikle Cehmiyye hakkındaki muğlaklık giderilmiş, Cehmiyye'nin ehl-i bid'at içerisinde yer alan, çeşitli şahıs ve gruplara etki etmiş bir düşünce akımı olduğu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Cehmî tenkitleri de özgün bir dönemlendirme çatısı altında değerlendirilmiştir. Bu tenkitlerle doğrudan bağlantılı olan Mihne, sonuçları açısından İslâm dünyasını derinden etkileyen bir tarihî süreç olmuştur. İslâmî ilimler ve ilim adamları da bu süreçten etkilenmişler, ancak modern dönemde özellikle Hadis ilimleri bazında bu etkinin boyutlarının çok geniş olduğu ileri sürülmüştür. Bu çalışma, Mihne dönemiyle yakından ilişkili olması nedeniyle Cehmîlik ile tenkit edilen râvîlerin incelenmesinin başta cerh-ta'dil ilmi olmak üzere Hadis ilimlerinin tarafsız olup olmadığını belirleme konusunda olumlu sonuçlar vereceği varsayımıyla yapılmıştır. Bu noktada üç aşamalı bir tespit faaliyeti yapılmıştır. İlki kritik tarihî dönemler üzerinden Cehmî tenkidinin kullanım çerçevesini çizmek, ikincisi, Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'ye yönelik kaleme aldığı Red edebiyatı kapsamında kullanım çerçevesini daha da belirginleştirmek ve üçüncüsü de Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin Hadis ilmindeki yerlerinden hareketle bu çerçeveyi netleştirmektir. Bu çerçeveden bakıldığında Cehmî tenkitlerinin hem nicelik hem de nitelik olarak Hadis ilimlerini pek etkilemediği görülmektedir. Ayrıca, bu tespit faaliyeti esnasında önceden yapılmış çalışmalara nazaran daha derli toplu şekilde ele alınan bazı tâlî konular da mevcuttur. Örneğin, Mu'tezile-Cehmiyye ilişkisi bunlardan bir tanesidir. Bu çalışmada Cehmî râvîler İslâm dünyasındaki coğrafi dağılımları bazında da ele alınmış, İslâm kültür ve düşünce tarihine küçük de olsa katkı sağlayacak sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, râvî, tenkit, cerh-ta'dil, Cehmiyye, Mihne

ABSTRACT

NARRATORS CRITICIZED FOR BEING JAHMI

SAİT ERKAM BOZ

It is accepted that Jahmiyya is a sect which was originated from the heretic views of Jahm b. Safwan (d. 128/745-46). It had intensely been criticized by Ahl al-Hadith which takes a more literalist position on understanding and interpretation of religious texts. However, not only the reality and doctrine of Jahmiyya but also the reasons and consequences of Ahl al-Hadith's criticisms against Jahmiyya have not been elaborated yet. In this thesis, firstly, the ambiguity of Jahmiyya was dispelled and made clear that Jahmiyya is a thought school that affected several people and groups. In this context, `Jahmi` criticisms were evaluated through the glass of an original periodization. Mihna is a significant historical process that affected the Islamic World thoroughly in terms of its consequences and it is directly related to these criticisms. Islamic sciences and scholars were also affected by this process. However, in the modern era, it has been claimed that the scale of these effects was enormous especially in the context of Hadith sciences. This work was done upon the assumption of the investigating the narrators that accused of being Jahmi will bear fruitful results with regard to determine if Hadith sciences mainly al-Jarh wa al-Tadil, are objective or not, since the criticism of being Jahmi is closely related to Mihna. To determine if Hadith sciences are objective or not, this work is based on a process consisting of three phases. The first phase is using some historical milestones to create a framework for the use of the term, `Jahmi`. Second is setting clearer boundaries for that framework by making use of the Radd literature that was created to refute Jahmiyya by Ahl al-Hadith. And the third is the determining the exact shape of the framework by establishing the place of narrators criticized for being Jahmi in Hadith sciences. It can be clearly seen via this framework that `Jahmi` criticisms did affect Hadith sciences neither quantitatively nor qualitatively. While completing the above-mentioned three-phased process, there are some side subjects that are going to be studied more deeply compared to previous academic works, such as the Mu`tazila-Jahmiyya relationship. In this work, the geographical distribution of Jahmi narrations through the Islamic world were also studied and I hope it will make contributions to the field of the History of Islamic Thought and Culture, even if they are small.

Keywords: Hadith, narrator, criticism, al-jarh wa al-ta'deel, Jahmiyya, Mihna

ÖNSÖZ

Hadis tarihinde çeşitli mezhep, fırka ve gruplara mensup olan bazı râvîler bid'at ehli oldukları gerekçesiyle tenkit edilmişlerdir. Bunların içinde Cehmiyye çeşitli açılardan problematik bir konuma sahiptir. Her şeyden önce bu fırkanın mevcut olup olmadığı bile tartışma konusu olmuştur. Ne zaman teşekkül ettiği ne tür düşünceleri savunduğu, İslâm düşüncesinde ne gibi izler bıraktığı ise mevcudiyet meselesi açıklığa kavuşturulduktan sonra bahsedilmesi gereken konulardır.

Bu tez oldukça geniş bir kullanımı olan Cehmî tenkidinin mahiyetini ortaya çıkardıktan sonra Cehmî olmakla eleştirilmiş olan râvîlerin hadis ilmindeki konumlarını tespit etmeyi amaçlamakta olup giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Birinci bölümde öncelikle Cehmiyye'nin tarihi ve Cehmî tenkidinin teşekkül süreci, daha sonra da Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'ye yönelik oluşturduğu red literatürü çerçevesinde Cehmîlik tanımları ve Cehmîlik tenkitlerinin sebepleri anlatılacaktır.

İkinci bölümde, Cehmî râvîler hakkında toplanan biyografik bilgiler değerlendirilecektir. Her bir râvînin tanıtımı yapılacak, sonra da Cehmî râvîlerin hoca-talebe ilişkileri, münekkitlerin kendileri için yaptıkları cerh ve ta'diller ile rivayet ettikleri hadisler ele alınacaktır.

Üçüncü ve son bölümde ise Cehmî râvîlerin İslâm coğrafyasında hangi bölgelerde yoğun olarak bulundukları ve bu dağılımın muhtemel sebepleri üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın kisve-i tab'a bürünmesinde katkısı olan herkese, başta benimle sadece vazifesi gereği ilgilenen bir öğretim üyesi gibi değil, adeta samimi bir ağabey gibi alâkadar olan danışman hocam Seyit Ali GÜŞEN'e ve tez çalışmalarım sırasında yardımcı olan Mustafa Celil ALTUNTAŞ hocama, ayrıca zor bir dönemden geçmemize rağmen desteklerini esirgemeyen zevceme ve ebeveynime müteşekkîr ve duacıyım. Gayret bizden, tevfiğ Allah'tandır.

İstanbul 2021

Sait Erkam BOZ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	Error! Bookmark not defined.
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CEHMIYYE’NİN TARİHİ VE CEHMÎ TENKİDİNİN MAHİYETİ

1.1. Ehl-i Bid’atten Hadis Rivayeti	6
1.2. Cehmiyye’nin Tarihi.....	7
1.2.1. Cehmiyye’nin Kurucusu: Cehm b. Safvân	8
1.2.2. Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Cehmiyye ve Savunduğu Görüşler ...	12
1.3. Cehmî Tenkidinin Teşekkül Süreci ve Kullanım Çerçevesi.....	15
1.3.1. Oluşum Dönemi (110/729-170/786).....	18
1.3.2. Kelâmî Tartışmalar Dönemi (170/786-218/833)	19
1.3.3. Mihne Dönemi (218/833-250/864)	20
1.3.4. Mihne Sonrası Dönem (250/864’ten sonra).....	29
1.4. Red Literatürü Çerçevesinde Cehmîlik Tanımları ve Tenkitlerin Sebepleri ..	31
1.4.1. Halku’l-Kur’ân Görüşünü Benimseme	31
1.4.2. Sıfatları Te’vil veya İnkâr Etme	32
1.4.3. Vâkıfe ve Lafziyye’ye Mensup Olma.....	33
1.4.4. Ehl-i Hadis-Mu’tezile Çekişmesi ve Bunun Cehmîlik Tenkitlerine Yansıması	35
1.5. Değerlendirme	39

İKİNCİ BÖLÜM

CEHMÎ RÂVÎLERİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

2.1. Oluşum Döneminde Cehmî Râvîler (110/729-170/786).....	41
2.1.1. Cehm b. Safvân es-Semerkandî (ö.128/745-46).....	41
2.1.2. Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö. 150/767)	41
2.1.3. Muhammed b. Raşid el-Mekhûlî (ö. 160/777'den önce).....	43
2.1.4. el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî (ö. 167/784)	44
2.2. Kelâmî Tartışmalar Döneminde Cehmî Râvîler (170/786-218/833)	45
2.2.1. Süleyman b. Amr b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 180/796?).....	46
2.2.2. Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim (ö.182/798)	47
2.2.3. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya (ö. 184/800)	48
2.2.4. Yusuf b. Halid b. Umeyr el-Basrî (ö. 186/802)	49
2.2.5. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybanî (ö. 189/805)	50
2.2.6. Bişr b. es-Seriyy (ö. 195/813).....	51
2.2.7. Selâm b. Sâlim el-Belhî (ö. 196/811)	53
2.2.8. el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî (ö.199/814).....	54
2.2.9. Mansur b. Ammar es-Sülemî (ö. 200/815 civarı).....	55
2.2.10. Muhammed b. el-Ezher el-Cûzcânî (ö. 200/815 civarı)	57
2.2.11. Muhammed b. Ya'lâ el-Kûfî (ö. 205/820).....	57
2.2.12. Süleym b. Müslim el-Haşşâb (ö. 210/825?)	58
2.2.13. Muhammed b. Müyesser el-Belhî (ö. 210/825?).....	59
2.2.14. Mualla b. Mansur er-Râzî (ö. 211/826)	61
2.2.15. İsmail b. Hammad b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827)	62
2.2.16. Yahya b. Nasr b. Hâcib el-Kureşî (ö. 215/830)	63
2.2.17. İbrahim b. İsmail b. Uleyye (ö. 218/833)	64
2.2.18. Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî (ö. 218 /833)	65
2.3. Mihne Döneminde Cehmî Râvîler (218/833-250/864)	66

2.3.1. Ca'fer b. İsa b. Abdillâh el-Basrî (ö. 222/837).....	66
2.3.2. Yahya b. Salih el-Vuhâzî (ö. 222/837).....	67
2.3.3. İsmail b. İbrahim b. Hûd el-Vâsîtî (ö. 230/844-45?).....	68
2.3.4. Ali b. el-Ca'd el-Bağdadî (ö. 230/844-45)	68
2.3.5. Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)	69
2.3.6. Ali b. Abdillâh b. Ca'fer (İbnü'l-Medînî) (ö. 234/848-49)	70
2.3.7. Hayyan b. Bişr (ö. 238/852)	71
2.3.8. Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853).....	73
2.3.9. İsmail b. Abdillâh b. Halid (ö. 240/854'ten önce).....	73
2.3.10. Ahmed b. Ebî Duâd b. Harîz el-Kâdî (ö. 240 /854).....	74
2.3.11. Muhammed b. İsa el-Cehmî (ö. 240-1/854-5).....	75
2.3.12. el-Hasen b. Ali b. el-Ca'd (ö. 242/856)	75
2.3.13. Hişâm b. Ammar (ö. 245/859).....	76
2.3.14. İshak b. Ebî İsrail el-Mervezî (ö. 245/859)	76
2.3.15. Şuayb b. Sehl er-Râzî (ö.246/860).....	78
2.3.16. el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbisî (ö. 248/862).....	78
2.3.17. Muhammed b. Mansur (ö. <250/864).....	79
2.3.18. el-Feth b. Sehl (ö. <250/864).....	79
2.3.19. Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (ö. <250/864).....	79
2.3.20. Gassan b. Muhammed el-Mervezî (ö. <250/864).....	79
2.3.21. Sa'd b. Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye (ö. <250/864)	80
2.4. Mihne Sonrası Dönemde Cehmî Râvîler (250/864'ten sonra).....	80
2.4.1. Abdullah b. Muhamed b. Yezîd (ö. 253/867?)	81
2.4.2. Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/875)	81
2.4.3. İbnü's-Selcî Muhammed b. Şucâ el-Bağdadî (ö. 266/880)	82
2.4.4. Süleyman b. Hafs b. Ebî Usfûr el-Ferrâ el-İfrikî (ö. 269/883)	83
2.4.5. Ahmed b. Muhammed b. Humeyd el-Cehmî (ö. 286/900).....	83

2.5. Vefat Tarihi Bilinmeyenler.....	84
2.5.1. Ebû İsmail el-Utbî (ö. ?).....	84
2.5.2. Ahmed b. Rabah (ö. ?).....	84
2.5.3. Müsennâ el-Enmâtî (ö. ?)	84
2.5.4. İbn Hallûbe (ö. ?).....	84
2.5.5. İbrahim b. Ebî Salih (ö. ?)	85
2.6. Cehmîlik Tenkidinde Bulunan Münekkitler	85
2.7. Değerlendirme	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEHMÎ RÂVÎLER COĞRAFYASI

3.1. Irak Bölgesi.....	95
3.1.1. Bağdad.....	96
3.1.2. Kûfe	98
3.1.3. Basra	100
3.1.4. Vâsıt.....	101
3.1.5. Cizre.....	101
3.2. Horasan Bölgesi.....	101
3.2.1. Belh.....	102
3.2.2. Merv.....	103
3.2.3. Tirmiz	103
3.2.4. Cûzcân	104
3.2.5. Semerkand	104
3.2.6. Dâmegân.....	104
3.3. Şam Bölgesi.....	105
3.3.1. Dımaşk.....	105
3.3.2. Hıms.....	106
3.4. Hicaz Bölgesi.....	106

3.4.1. Medîne	107
3.4.2. Mekke	107
3.5. İran Bölgesi	108
3.5.1. Hemedan	108
3.5.2. Isfahan	108
3.5.3. Rey	109
3.5.4. Ahvaz	109
3.6. Mısır Bölgesi	109
3.7. İfrîkiye Bölgesi.....	110
3.8. Yaşadığı Bölge Bilinmeyenler	110
3.9. Değerlendirme	111
SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA.....	121
EK 1: CEHMÎ RÂVÎLER LİSTESİ	132

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Râvî sayılarının dönemsel dağılımı	17
Tablo 3.1: Râvîlerin şehrşel dağılımı.....	111
Tablo 3.2: Râvîlerin şehrşel dağılımı (kümülatif).....	112

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1: Râvîlerin dönemler bazında yüzdelik dağılımı	17
Grafik 2.1: Tenkit sebeplerinin Venn şeması ile gösterimi	89
Grafik 3.1: Râvîlerin şehirler bazında yüzdelik dağılımı	111
Grafik 3.2: Râvîlerin şehirler bazında yüzdelik dağılımı (kümülatif)	112

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜSBE : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

b. : bin, ibn (oğlu)

bkz. : Bakınız

bs. : Basım, baskı

C : Cilt

ÇÜSBE : Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul

dn. : Dipnot

EÜSBE : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

h. : Hicrî

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İÜSBE : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

MÜSBE : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

nşr. : Neşreden, yayınlayan

s. : Sayfa

sy. : Sayı

thk. : Tahkik, tahkik eden

trc. : Tercüme, tercüme eden

t.y. : Tarih yok

UÜSBE : Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

vdğ. : Ve diğerleri

y.y. : Yer yok

GİRİŞ

KONU VE METOT

Mihne dönemi Abbasî halifesi Me'mun ve daha sonra Mu'tasım ve Vasık'ın emriyle alimlerin Halku'l-Kur'an görüşünü kabul etmeye zorlandıkları (218-234/833-849) yılları arası onaltı yıl devam eden baskı ve işkence dönemidir. Bu dönem, İslâm tarihindeki en önemli kırılma noktalarından biri olarak gösterilebilir. Zira ilmî, siyasî ve ictimâî birçok değişikliğe sebep olmuş, en çok da Ehl-i Hadis'i farklı açılardan etkilemiştir. Mihne döneminde yöneticiler tarafından ilim adamlarına ve halka zorla kabul ettirilmek istenilen görüşler Cehmiyye tarafından fikrî düzlemde savunulmuş, bu da başta Halku'l-Kur'ân olmak üzere bu görüşlerin tam karşısında konumlanan Ehl-i Hadis tarafında ciddi tepkilere yol açmıştır. Özellikle son asırda Mihne olaylarını inceleyen araştırmacıların bir kısmı Ehl-i Hadis'in Mihne sürecinde çok yıprandığını, süreç sona erdikten sonra ise kendi yaşadıklarını karşı görüşteki başka gruplara yaşattıklarını belirtmiştir. Bunun sonucu olarak ilmî tarafsızlıklarını yitirdikleri, dolayısıyla temelleri o dönemde atılan bir Hadis ilmine daha temkinli ve mesafeli yaklaşmak gerektiği ifade edilmektedir.

Bu bağlamda Ehl-i Hadis'in en çok tenkit ettiği gruplardan biri olarak Cehmiyye öne çıkmaktadır. Ancak Cehmiyye ismi daha gündeme gelir gelmez önemli bir problemle karşılaşmaktadır. Ehl-i Hadis Cehmî kavramını çok geniş bir çerçevede kullanmakta, bu yüzden de bu tenkidin gerçek muhataplarını tespit etmek zorlaşmaktadır. Problem kullanım çerçevesi ile de sınırlı kalmamaktadır. Bid'at ehli fırkaların tarihini yazan mezhep tarihi alimleri Cehmiyye adıyla bir fırkadan ve savunduğu görüşlerden detaylı olarak bahsetmelerine rağmen, genelde bu fırkanın kurucusu olduğu söylenilen Cehm b. Safvân'dan başka bir mensubunu zikretmemektedirler. Böyle olunca, Cehmî kavramının mahiyetini ortaya çıkarıp, bu şekilde tenkit edilen râvîlerin Hadis ilmindeki yerlerini tespit etmek; hem Ehl-i Hadis'in tenkitlerini anlamaya yardımcı olacak, hem de Mihne olaylarının Hadis ilmini ne kadar etkilediği daha net anlaşılacaktır.

Birinci bölümde öncelikle Cehmiyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Cehm b. Safvân'ın hayatı ve Cehmiyye'nin mezhepler tarihi kaynaklarına göre anlatımı üzerinde durulmuş, ardından Cehmî tenkidinin nasıl bir süreçte oluştuğu ve ne şekilde kullanıldığı açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Teşekkül süreci incelenirken özgün

bir dönemlendirme denemesi yapılmış, bu dönemlerin özellikleri çerçevesinde Cehmî tenkidinin kullanım çerçevesi bir nebze netleştirilmiştir. İkinci adım olarak, Ehl-i Hadis'in Red literatürü incelenmiş, bu türe ait eserlerde Cehmîliğin nasıl tanımlandığı ve kimlere Cehmî dendiği tespit edilmiştir. Böylelikle Cehmî tenkidinin kullanımı bir kalıba oturtulmuştur.

İkinci bölümde Cehmî kavramıyla eleştirilen râvîlerin hadis ilmindeki yerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Daha önce önerilen dönemlendirmeye uygun bir şekilde kronolojik olarak sıralanan râvîlerin kimlik bilgileri, hoca-talebe ilişkileri, Cehmîlik de dahil olmak üzere haklarındaki cerh-ta'diller, varsa rivayetleri ele alınıp, niçin Cehmî olmakla tenkit edildikleri ve bu tenkitlerin haklı olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Cehmîlik ithamları tespit edilirken el-Mektebetü's-Şâmîle programından azamî derecede istifade edilmiştir. Başta hadis rivayet kitapları, suâlât, ilel, tabakât, cerh-ta'dil, rical ve tarih kitapları olmak üzere birçok kaynak çeşitli anahtar kelimeler kullanılarak taranmıştır. Taramalar yapılırken, cehmî, fihî tecehhüm, mezhebu Cehm, yerâ bi'l-cehm, muattıla, haşebî, mahlûk ve bunlardan türeyen çeşitli kavramlar arama sözcüğü olarak kullanılmıştır. Sadece tenkitlerin muhatapları değil, sahipleri de değerlendirilmiş, böylelikle tenkitlerin mahiyeti hususunda varılan sonuçların bir anlamda sağlaması yapılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin İslâm dünyasındaki dağılımı elde edilen verilerden yola çıkarak ortaya konulmuş, bölgelerin özellikleri çerçevesinde bu dağılımın sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde varılan sonuçların kolayca anlaşılması için tablo ve grafiklerden de istifade edilmiştir.

KAYNAKLAR

Bu zamana kadar Cehmî oluşu sebebiyle tenkit edilen râvîleri müstakil olarak konu edinmiş bir çalışma bulunmamaktadır.

Mu'tezilî âlim Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin (ö. 319/931) *Kabûlu'l-ahbâr* adlı eseri Mu'tezile'nin haberlerin kabul şartlarına dair önemli bilgiler içermektedir. Rical ilmi ve muhaddislerin rical değerlendirmeleri üzerine çeşitli eleştirilerin yer aldığı eserde bid'at ehli olması sebebiyle tenkit edilen râvîler için müstakil bir bab açılmış, Kaderîlikle, Mürcîlikle, Şîîlikle itham edilen râvîlerin yanısıra heva ehli râvîler başlığı altında 5 râvî için Cehmîlik ithamı zikredilmekte olup bu tenkitler Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813), Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890) ve Kerâbisî'den (ö. 248/862) naklen aktarılmaktadır. Belhî bu ithamlarla ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamakta, yalnızca râvîlerin isimlerini yer yer çok kısa ilave bilgiler vererek zikretmekle yetinmektedir. Belhî'nin zikrettiği bu râvîler hakkında hem erken hem de geç dönem rical kaynaklarında yeterince bilgi yer almakta olup, bu tezin hazırlanması sırasında doğrudan bu kaynaklardan istifade edilmiştir.

XX. asır bilginlerinden Cemaleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1332/1914) *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* adlı kitabında verdiği Cehmî muhaddisler listesi, Buhârî'nin hadislerine yer verdiği Kaderî râvîlerden oluşmakta olup İbn Hacer ve Suyûtî'nin *es-Sahîh*'de yer alan Kaderî râvîler listelerinin aynısıdır. Kâsımî'nin verdiği listenin, bu bilgi bilinmediği takdirde kafa karıştırıcı olma ihtimali hayli yüksektir. Tezde bu probleme değinilmiş, Kaderî=Mu'tezilî=Cehmî eşitlemesinin doğru olmadığı açıklanmıştır.

Zehra Özdemir'in *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları* (Kayseri, 2007) adlı yüksek lisans tezinde 7 kişinin ismi Cehmî râvîler başlığı altında verilmiş, Özdemir, bu başlık altında râvîleri kısaca tanıtmakla yetinmiştir. Özdemir'in zikrettiği râvîler bu tez için oluşturulan listede mevcut olup, Cehmî râvîler için rical kaynaklarında yapılan taramalarda kolaylıkla bulunabilmektedir.

Merve Çınar'ın *Ehl-i Bid'at Olarak Cerh Edilen Râvîler* (Ankara, 2019) adlı yüksek lisans tezinde -3'ü Özdemir'in çalışmasında yer verdiği râvîler olmak üzere- 7 Cehmî râvî rivayet-cerh ilişkisi açısından rivayetleriyle beraber incelenmiştir. Çınar,

râvîler hakkındaki tanıtıcı bilgilere ilave olarak, cerh ve ta'dilleri, Cehmîlik ithamlarını zikretmiş ve elde ettiği veriler doğrultusunda tenkitlerin isabeti konusunda ulaştığı sonuçları kaydetmiştir. Çınar'ın râvî incelemelerindeki titiz metodu bu tezdeki râvî inceleme metodunun geliştirilmesine oldukça katkı sağlamıştır.

Cehmiyye'nin tarihi konusunda, Ebu'l-Hüseyn el-Malâtî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Şehristânî ve Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî'nin mezhepler tarihi alanında verdiği eserler istifade edilen kaynaklar arasındadır. Halku'l-Kur'ân, sıfatlar, ru'yetullah vb. konularda Cehmiyye'ye atfedilen görüşlerin tespiti bu kaynaklara dayanarak yapılmıştır. Cehmî tenkidinin bir cerh terimi olarak tarihi serüvenini incelerken yararlanılan temel kaynaklar, Cemaleddin el-Kâsımî'nin *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*'si ve Montgomery Watt'ın *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü* adlı eserinin Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılan tercümesi ile bu konuya değinen yüksek lisans ve doktora tezleri olmuştur. Watt'ın hicrî II. asır ile III. asrın ilk yarısında İslâm düşüncesine etki eden kritik olaylar ve şahıslar hakkında yaptığı yorumlar klasik mezhepler tarihi anlatısının eksiklerini tamamlayıcı nitelikte olup, süreci okuma hususunda önemli bir perspektif sunmaktadır.

Cehmî tenkidinin Ehl-i Hadis tarafından kullanıldığı çerçeveyi tespit sadedinde ise Buhârî'nin *Halku ef'âil ibâd*, Osman b. Said ed-Dârimî'nin *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika* ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *es-Sünne* adlı eserleri en çok başvurulmuş kaynaklar olmuştur. Bu kaynaklarda Cehmî görüşler selefe ait sözler nakledilerek reddedilmiş, buna ek olarak cedelci bir üslupla bu görüşler çürütülmeye çalışılmıştır. Şahıslardan ziyade muarızlara atfedilen görüşlerin tenkit edildiği bu eserlerde “şöyle diyen Cehmîdir, şu görüşü savunan Cehmîdir” türünden tasvir edici ifadeler bol miktarda yer almakta olup; Ehl-i Hadis âlimlerinin zihnindeki Cehmî portresi bu tasvirler yardımıyla çizilmiştir.

Cehmî râvîler hakkındaki biyografik bilgiler toplanırken ve rivayet-cerh ilişkisi bağlamında rivayet ettikleri hadisler incelenirken, yararlanılan kaynaklar çok geniş tutulmuş, kütüb-i tis'a başta olmak üzere temel hadis kaynakları, ikincil ve üçüncül hadis kaynakları, ilel ve sualat eserleri, tabakat, rical ve tarih kitapları ile kültür ve şehir tarihi alanında verilen eserler de taranmıştır. Bunlar arasında Yahya b. Maîn'in *Târîh*, İbni Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*, ibn Adî'nin *el-Kâmil*, Ukaylî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*, el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdad*, Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl*, Zehebî'nin

Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ ve *Mîzânu 'l-i 'tidâl*, İbn Hacer'in *Lisânu 'l-mîzan* ve *Tehzîbu 't-tehzîb* adlı eserleri en çok faydalanılan kaynaklardandır.

Cehmî râvîler coğrafyası bölümü hazırlanırken klasik tarih kaynaklarının yanısıra ilgili şehir ve bölgelerin Hadis ilmindeki yerlerini konu alan kitap, tez ve makalelerden yararlanılmış, bunlara ilaveten S. Kemal Sandıkçı'nın *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis* ve Hüseyin Akgün'ün *Hadis Rivayet Coğrafyası: Hicrî İlk 150 Yıl* isimli çalışmaları bölge ve şehirler hakkındaki genel bilgilerin yanısıra bölgelerin düşünce ve inanç haritası ile Hadis ilmindeki konumları üzerine faydalı bilgiler içermekte olup bu iki esere çokça başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEHMIYYE’NİN TARİHİ VE CEHMÎ TENKİDİNİN MAHİYETİ

1.1. Ehl-i Bid’atten Hadis Rivayeti

Cehmiyye’nin tarihi ve Cehmîlik tenkidinin mahiyeti konularından önce, Cehmiyye’nin ehl-i bid’at fırkalar arasında sayılması nedeniyle ehl-i bid’atten hadis rivayeti meselesi üzerinde durmak gerekmektedir.

İlk olarak, kısaca bid’at ve ehl-i bid’at kavramlarından bahsetmek yerinde olacaktır. Sözlükte bid’at, yeni bir şey veya fikir ortaya çıkarmak, benzeri olmayan bir şey yapmak, icat etmek, inşa etmek gibi manalara gelir. İslâm alimleri tarafından geniş ve dar manada olmak üzere iki kısımda ele alınan bid’at, geniş manasıyla Hz. Peygamber’in (s.a.v) hayatından sonra ortaya çıkan her şeyi içine alır. İslâm ahkâmı ve akaidi de örf ve adetler de gündelik hayatta ortaya çıkan yenilikler de buna dahildir. Dar manasıyla bid’at ise yalnızca şariat ile alakalı olan değişikliklere has kılınmıştır.¹

Ehl-i bid’at ise, dinde yeni bir yol izleyen, yeni fikir ve hareketleri benimseyip takip eden kimseler için kullanılan bir tabirdir. Rasulullah (s.a.v) ve sahabenin koyduğu itikâdî ilkelerin dışına çıktıkları için bu kimselerin sünnetten ayrıldıkları da ifade edilir.² Buradan hareketle ehl-i bid’at terkinin ekseriyetle akaid alanında kullanıldığı söylenilebilir. Hadis usûlünde bir râvînin cerh edilmesine sebep olacak kusurların arasında zikredilen bid’at ehlinden olma kusuru da itikâdî manadadır. Nitekim râvînin amelleriyle alakalı kusurlar “fısk” kavramıyla ayrıca terimleştirilmiştir.³

Tâbiîn alimlerinden İbn Sîrîn’in (ö. 110/729) “Önceden isnaddan sorulmazdı. Ne zaman ki fitne çıktı, o zaman insanlar sormaya başladılar. Ehl-i sünnetten olanların hadisini aldılar ve ehl-i bid’atten olanların hadisini terk ettiler.”⁴ sözü hem isnadın başlangıcı hem de cerh-ta’dil ilminin teşekkülü ile ilgili önemli ipuçları taşımaktadır. Nitekim daha sonraki dönemlerde ehl-i bid’at dendiğinde akla Şia, Rafıza, Havaric,

¹ Rahmi Yaran, “Bid’at”, **DİA**, C: VI, s. 129.

² Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid’at”, **DİA**, C: X, s. 501.

³ Ağırakça Ayşe Esra, **Kütüb-i Sitte’den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)**, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011, s. 210.

⁴ el-Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, **el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye**, Medîne, el-Mektebetü’l-İlmiyye, t.y., s. 121

Mu'tezile, Mürcie, Cehmiyye, Müşebbihe, Mücessime, Cebriyye ve Kaderiyye gibi fırkalar gelmektedir.⁵

İbn Hacer tarafından râvî hakkındaki ta'n sebeplerinin dokuzuncusu olarak zikredilen bid'at kusurları, küfrü iltizam eden ve fıskı iltizam eden olmak üzere iki kısımda değerlendirilmektedir.⁶ Küfrü gerektiren bid'at sahibinin rivayetinin terki konusunda ittifak olduğu belirtilmişse⁷ de, neyin küfrü gerektirip neyin gerektirmediği hassas bir konudur. İbn Hacer'e göre bid'atle tekfir edilen herkesin reddedilmeyeceği bir hakikattir. Zira her fırka kendi muhalifini bid'at sahibi olmakla suçlar ve hatta aşırıya kaçıp diğerini tekfir eder. Bütün bu suçlamalar kabul edilecek olsaydı hadisi alınacak bir şeyh bulmak mümkün olmazdı. Burada doğru olan, râvînin rivayeti ancak dinden olduğu zaruret ile bilinen ve şer'an mütevatir olduğu sabit olan bir hususu inkâr veya reddetmesi ile terk edilir.⁸

Râvînin tekfir edilmesini gerektirmeyen bid'ate gelince, bu konuda alimler ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım, "Mutlak olarak reddedilir." demişlerse de bu pek kabûl gören bir görüş değildir. Bazı alimler ise mezhebi lehine yalan söylemeyi helal saymamayı bid'atçı râvînin rivayetinin kabul edilebilmesi için şart koşturmuş. Alimlerin çoğunluğu ise bid'atine davet etmeyen râvînin rivayetinin kabûl edileceği görüşünü benimsemiştir. Râvî bid'atini destekleyecek bir şey rivayet ederse racih görüş rivayetin reddi yönündedir.⁹

1.2. Cehmiyye'nin Tarihi

Cehmî olduğu gerekçesiyle tenkide uğrayan râvîler hakkında verilecek bilgi ve değerlendirmelere geçmeden önce Cehmiyye fırkasının tarihinden ve fırkaya atfedilen görüşlerden bahsetmek yerinde olacaktır. İslâm âleminde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Cehmiyye, Muattıla ve Cebriyye-i Hâlisâ adlarıyla da anıldığı gibi bazılarınca zenâdıkadan sayılmıştır. Ayrıca ilk dönemlerde kelâm ve felsefe ile meşgul olanlar için de Cehmiyye tabiri kullanılıyor, bununla genel olarak fikir hareketlerine katılan, özel

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", **DİA**, C: X, s. 502.

⁶ İbn Hacer Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser**, Riyad, Matbaatu Sefîr, 1422, s. 232.

⁷ en-Nevevî Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref b. Mürî, **et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**, nşr. Muhammed Osman el-Huşî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985, s. 50, 51.

⁸ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 232, ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dimaşkî, **el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadîs**, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412, s. 85, 86.

⁹ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 232, 233, Zehebî, **el-Mûkaza**, s. 87.

olarak da yabancı fikirlere ilgi duyan kimseler kastediliyordu.¹⁰ Mezhepler tarihi kaynaklarında Cehmiyye'ye yer verilmesine karşın, fırkanın kurucusu olduğu söylenen Cehm b. Safvân'dan (128/745-46) başka bilinen bir mensubu yoktur. Hakkında bu denli az bilginin olması ve başta Mu'tezile olmak üzere çeşitli mezhep ve fırkalara mensup kişiler için bir nevi hakaret kastıyla Cehmî tabirinin kullanılması nedeniyle uydurma bir fırka olduğu iddia edilmiştir.¹¹ Cehm b. Safvân ve Cehmiyye hakkındaki ilk bilgiler incelendiğinde bunların büyük çoğunluğu Hanbelîler ve onlara yakın görüşte olanlar tarafından verildiği dikkat çekmektedir.¹² Bu tür durumlarda bir ilke olarak belli bir grubun görüşlerini karşıt fikirleri savunan kişi ve gruplardan alırken ihtiyatlı davranmak, taassup eseri yanlı yahut abartılı bilgiler verilebileceği unutulmamalıdır. Bu yüzden hem Cehm b. Safvân hem de Cehmiyye hakkında elde edilen bilgilerin bu ilke ışığında değerlendirildikten sonra sunulmasına özen gösterilmiştir.

1.2.1. Cehmiyye'nin Kurucusu: Cehm b. Safvân

Tam adı Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî'dir.¹³ Doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte ölüm tarihi için 128/745-46 tarihi zikredilmektedir. Mevaliden olan Cehm'in aslen Kûfeli olduğu söylenmekte ise de nisbesinin de işaret ettiği gibi Semerkandlı olduğu görüşü daha doğru görünmektedir.¹⁴ Hayatının bir dönemini Tirmiz'de geçiren Cehm, Kûfe'ye giderek orada Ca'd b. Dirhem'den (ö. 124/742) ders almıştır. Cehm'e Ca'd haricinde hocalık yapan şahıslar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ca'd'ın Cehm'in fikrî altyapısını hazırlamasında büyük etkisi olduğu söylenmiştir. Cehm birçok kelâmî konuda Ca'd'dan büyük oranda etkilenmiştir.¹⁵ İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) naklettiği bir habere göre Cehm'in görüşlerinin yegâne kaynağı Ca'd değildir. Cehm

¹⁰ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", **DİA**, C: VII, s. 234.

¹¹ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 4.b.s., trc. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara, Sakaç Yayınları, t.y., s. 198, 204.

¹² Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 200.

¹³ ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dimaşkî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985, C: VI, s. 26.

¹⁴ Osman Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri", **Yayımlanmamış doktora tezi**, EÜSBE, Kayseri, 2017, s. 40.

¹⁵ İbn Kesîr Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî ed-Dimaşkî, **el-Bidâye ve'n-nihâye fi't-târîh**, I-XIV, y.y., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988, C: X, s. 21.

Sümeniyye'ye mensup Hint filozoflarından da etkilenmiştir. Özetle Cehm'in mezhebi Yahudi, müşrik, Sâbiî ve Sümenî Hint filozoflarının bir karışımıdır.¹⁶

Anlatılanlara göre Cehm, zeki, keskin görüşlü, edib ve cedelci bir kişiliğe sahipti.¹⁷ Onun bu özellikleri fikrî tartışmalara ilgi duymasına sebep olmuş olmalıdır. O çeşitli bölgelere seyahat etmiş ve ilmi ve fikrî tartışmalara girmiştir. Ahmed b. Hanbel, Cehm'in İslâm tarihinde kelâmî meseleleri tartışmaya açan ilk kişilerden olduğunu söylemiştir. İbn Hanbel'e göre Cehm'in bu yola girmesine Sümenîlerle yaptığı münazaralar sebep olmuştur. Cehm, Sümenîler'e galip gelebilmek için aklı nakle önceleyen bir metodun gerekliliğini hissetmiş ve münazaralarında böyle bir metodu benimsemiştir.¹⁸ Cehm'in Kelâm ilminde ortaya attığı görüşler, bilhassa sıfatlar ve insanın fiilleri konusunda söyledikleri hararetli tartışmalara neden olmuş, kendisinden sonra da tartışılmaya devam etmiştir.¹⁹ Onun Kelâm'dan başka bir ilim ile iştigal ettiği ise bilinmemektedir. Tâbiîn döneminde hadislerin tedvininin hızlandığı bir zaman diliminde yaşamasına rağmen hadis rivayeti yoktur.²⁰

Cehm'in kelâmî tartışmalarının en meşhuru Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile olmaktadır.²¹ Mukâtil'in tefsir ilminin yanı sıra akaid ile ilgilendiği, o dönemde tenzihte aşırı giden kelâmcıların karşısında Sıfatiyye grubunun tarafında olduğu kaydedilmiştir.²² Cehm'in de Mukâtil'in de Mürcie'ye²³ nispet edilmesi başta benzer fikri ve siyasî görüşlere sahip oldukları izlenimini uyandırır da gerçekte durum tam tersidir. Cehm, siyasî olarak Emevîler'in karşısında olmuş, onlarla fikri mücadelenin

¹⁶ İbn Teymiyye Ebû'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdisselam el-Harrânî, **Mecmû'u'l-fetâva**, I-XXXV, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l-Melik Fahd, Medîne, 1995, C: V, s. 22.

¹⁷ Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 41; el-Kasımî Cemâluddin ed-Dimaşkî, **Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985, s. 10.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika**, thk. Sabri b. Selâme Şâhin, y.y., t.y., s. 93-95.

¹⁹ el-Kâsımî, **Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, s. 19.

²⁰ ez-Zehabî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dimaşkî, **Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1963, C: I, s. 426.

²¹ Ahmet Erkol, "İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm B. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", **EKEV Akademî Dergisi**, sy. 17, 2003, s. 82.

²² Ömer Türker, "Mukatîl b. Süleyman", **DİA**, C: XXXI, s. 134.

²³ Amelin imana bir fayda yahut zarar vermeyeceği görüşünü benimseyen ehl-i bid'at fırkalarından birisidir. Erken dönemde kulların durumlarını Allah'a havale etme şeklindeki anlayışı benimseyenlere Mürciî denilmişse de yaygın kullanımda Mürciî ifadesi amel-iman ilişkisinde amelleri dışlayanlara hasredilmektedir. (Çeşitli Mürciîlik tanımları için bkz. Hüseyin Kahraman, **Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râvîler**, Bursa, Emin Yayınları, 2011, s. 41-66.)

yanısıra silahlı olarak da mücadele etmiştir.²⁴ Nitekim halk nezdinde Doğu Horasan bölgesini eline geçiren Haris b. Süreyc'in (ö. 128/746) veziri olarak tanınmıştır.²⁵ Mukâtil ise Emevîler'e karşı çıkan Mürcîî isyanlarında taraf olmamıştır. Cehm'in Mürcie'ye nispetinin Horasan bölgesinde o dönemin hâkim kelâmî unsurlarının Mürcîî olmasından kaynaklanmış olması muhtemeldir.²⁶ Cehm, Mukâtil'in girişimleriyle Belh'ten Tirmiz'e sürülmüş ve Haris b. Süreyc kendisini Emevîler'e karşı başlattığı isyana ortak olmaya davet edinceye kadar orada kalmıştır.²⁷

Cehm'in Emevîler'e karşı olan mücadelesi birtakım çağdaş araştırmacıların, onun Cebriyye'ye nispeti konusunda itirazlara sebep olmuştur.²⁸ Zira klasik mezhepler tarihi anlatısında Cehm'in irade konusunda Cebrî kanadın öncülerinden olduğu, evvela Cebriyye-i Halisa'ya daha sonra da Eş'âriyye'ye tesir ettiği kabul edilmektedir. Cehm'in siyaseten aktivist ve mücadelecî bir ideolojiyi benimsemesinin teslimiyetçi bir irade görüşüne sahip olma ihtimali ile tezat oluşturduğu, bu yüzden onun Cebrî olamayacağı ileri sürülmüşse²⁹ de tenzih konusundaki görüşleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde aslında ortada bir tezat bulunmadığı görülebilir.

Cehm, Allah'ın kâdir ve fâil oluşunun zorunlu aklî sonucu olarak, yaratılmışlardan fail sıfatını tamamen nefyeder. Allah Teâlâ yaratılmış olan şeyler üzerine kâdir olduğu için böyle bir sıfat doğrudan yaratıcılıkla ilişkili olmaktadır. Böyle bir şey yaratılmışlar için düşünülemeyeceği için insanların da hakiki manada hür bir iradesi yoktur.³⁰ Yine, Cehm'in salt Emevî muhalefeti Cebrî oluşuna engel teşkil etmez. İsyan ve başkaldırının kendisine Allah tarafından takdir edildiğini düşünüp kendisini bununla motive etmiş olması mümkündür. Nitekim Cebrî düşünce insanı otoriteye

²⁴ Erkol, "İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm B. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", s. 81.

²⁵ Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 42.

²⁶ Türker, "Mukatil b. Süleyman", *DİA*, C: XXXI, s. 134, 135.

²⁷ Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 41.

²⁸ Bkz. Erkol, "İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm B. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", s. 77-94.

²⁹ Erkol, "İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm B. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım", s. 88; Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 42; 103-105.

³⁰ Melek Tokatlıoğlu, "Erken Dönem Kelâmında Teşbih ve Tenzih Doktrinleri", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 102, 103; el-Eş'ârî Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn/İlk Dönem İslâm Mezhepleri**, trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 229; eş-Şehristânî Muhammed Abdülkerim, **el-Milel ve'n-nihal/İslâm Mezhepleri**, trc. Mustafa Öz, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 90, 91; el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir et-Temîmî, **Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark beyne'l-fırâk**, trc. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 156.

itaate ikna edebileceği gibi, kaderinde olanın isyan olduğu gerekçesiyle başkaldırmaya da sevkedebilir.³¹

Cehm'in düşünce yapısının şekillenmesinde etkili olan diğer bir isim Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) dâilerinden Hafs b. Sâlim'dir. Tirmizî'de bulunduğu dönemde onunla çeşitli kelâmî tartışmalara girmiştir. Vâsıl'ın Hafs'ı o bölgeye gönderdiği ve yapılan münazaralarda Hafs'ın galip geldiği Mu'tezilî kaynaklarda nakledilmektedir.³² Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Vâsıl b. Atâ ile görüştüğü yahut tartıştığı da kaynaklar tarafından zikredilmektedir.³³ Ebû Hanîfe'nin onun hakkında "Cehm b. Safvân teşbihi o kadar nefyetti ki, Allah bir şey değil demeye kadar götürdü." dediği rivayet edilmektedir.³⁴ Ebû Hanîfe, kabir azabını inkâr edenin Cehmiyye'den olduğunu ifade etmekte³⁵, kabir azabının, Münker ve Nekir meleklerinin suallerinin, mizanın, amel defterlerinin ve Hz. Peygamber'in şefaatinin hak olduğunu³⁶, cennet ve cehennem hayatının ebedî olduğunu³⁷ savunmaktadır. O, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olup mahlûk olmadığını, Kur'ân'ın telaffuzu, yazılması ve okunmasının ise yaratılmış olduğunu açıkça dile getirmektedir. Ebû Hanîfe Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye'nin aksine sıfatları ispat etmekte bu sıfatların mahlûk ve hâdis değil ezeli olduğunu altını çizmektedir.³⁸ Cehmiyye'ye atfedilen Cebrî görüşler konusunda da onun tavrı nettir. O, kulun kötülüğe de iyiliğe de güç yetirebilecek şekilde yaratıldığını, fiillerinde icbar olmadığını görüşündedir.³⁹

Vâsıl'ın da tenzih ve sıfatlar konusundaki görüşlerini Cehm'den aldığı bu vesileyle de Cehm'in Mu'tezile'nin bu konularda takındığı tavrın öncüsü olduğu söylenmektedir.⁴⁰ Talat Koçyiğit'e göre Mu'tezilî kelâmcılar ilk muharrik

³¹ Tokatlıoğlu, "Erken Dönem Kelâmında Teşbih ve Tenzih Doktrinleri" s. 103.

³² Ali Kaya, **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018, s. 85; Kâdî Abdulcabbar Kâdî'l-kudât Abdulcabbar b. Ahmed, **Fadlu'l-i'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile**, thk. Fuad Seyyid, Tunus, 1406/1986, s. 241; İbnu'l-Murtazâ Ahmed b. Yahya, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, s. 32.

³³ Gölcük, "Cehm b. Safvân", **DİA**, C: VII, s. 234.

³⁴ Zehebî, **Mizân**, C: IV, s. 173.

³⁵ Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit, "el-Fıkhu'l-ebser", **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 12. bs., 2016, s. 44.

³⁶ Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, s. 68.

³⁷ Ebû Hanîfe "el-Fıkhu'l-ekber", **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, s. 57; "el-Vasıyye", s. 69.

³⁸ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ekber", **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, s. 52.

³⁹ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ebser", **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, s. 36, 37.

⁴⁰ Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 54. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Turhan, "Mu'tezilî Sıfat Telakkisinin İnşasında Cehm b. Safvân'ın Belirleyiciliği", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 41, 2018, s. 92-101.

nazariyesiyle Allah'a has sıfatların, O'nun eserlerinden neşet ettiğini söyleyen Platon'dan etkilenecek Cehm'in görüşlerine felsefî bir derinlik kazandırmıştır.⁴¹

Oldukça hareketli bir yaşantısı olduğu anlaşılan Cehm b. Safvân'ın görüşlerini, yaşadığı döneme ait kaynakların yetersiz olması nedeniyle net bir şekilde tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte bazı kelâmî görüşleri yaymaya çalıştığı, bu yüzden de hem kendi zamanında hem de ilerleyen asırlarda adından çokça söz ettirdiği inkâr edilemez. Bu noktada, kurucusu olduğu söylenen Cehmiyye'nin mezhepler tarihi kaynaklarında nasıl anıldığı, hangi fikirlerin Cehmiyye'ye izafe edildiği konusu Cehmiyye'nin tarihi gerçekliğini idrak etmede oldukça önemlidir.

1.2.2. Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Cehmiyye ve Savunduğu Görüşler

Cehmiyye, mezhepler tarihi alimleri tarafından Cebriyye ile ilişkilendirilmiş, onun bir alt kolu olarak sınıflandırılmıştır.⁴² Hatta Cehmiyye'yi Cebriyye-i Hâlisâ olarak adlandıranlar da vardır. Cebriyye-i Hâlisâ “Kulun hiçbir fiili olmadığını, fiil işlemeye de kudreti bulunmadığını benimseyenlerdir.” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴³

Cehmiyye'nin Cebriyye'den oluşu hususunda Cehm b. Safvân'a tabi olanların, insanın fiileri ile ilgili hususlarda cebr ve ıztırârın hâkim olduğunu iddia ettikleri ve istitaatı nefyedip yok saydıkları ifade edilmiştir. Yine, Cehm'in yüce Allah dışında hiç kimsenin, gerçek manada ne fiili ne de ameli olmadığını söylediği, amellerin mahlûklara ancak mecaz yoluyla nispet edilebileceği görüşünü savunduğu kaydedilmiştir. Bu görüşü savunanların “Bizzat kendileri yapmadığı veya vasıflandırıldıkları şeyi yapabilmeye güçleri yetmediği halde ‘güneş battı’ ve ‘değirmen döndü’ denir.” şeklinde bir örnekle iddialarını ispat yoluna gittikleri belirtilmiştir.⁴⁴

Cehmiyye iman konusunda onlara nispet edilen görüşlerinden dolayı olsa gerek, Mürcie ile de ilişkilendirilmiştir. Cehmiyye'yi Mürcie'nin bir alt kolu olarak görenler

⁴¹ Talat Koçyiğit, **Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984, s. 135.

⁴² Çamur, “Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri” s. 76; Eş'ârî, **Makâlât**, s. 280; Şehristânî, **el-Milel**, s. 60, 61.

⁴³ Şehristânî, **el-Milel**, s. 60.

⁴⁴ el-Bağdadî, **el-Fark**, s. 186.

de mevcuttur.⁴⁵ Cehmiyye'ye göre imanın yalnızca marifet olduğu, yani Allah'ı, peygamberlerini, kısacası O'ndan gelen her şeyi bilmek; küfür de yalnızca cehl, yani O'nu bilmemektir.⁴⁶ Bu yüzden Cehmiyye'ye göre iman, bölünmez ve iman sahiplerinin iman etme bakımından birbirlerine üstünlükleri yoktur. İman edenin Peygamber olması veya sıradan herhangi bir insan olması dahi imanda üstünlük, eksiklik meydana getirmez. İman da küfür de vücudun diğer organlarında değil sadece kalpte bulunur.⁴⁷

Allah'ın ezeli sıfatları olduğunu inkâr hususu, Cehmiyye ile özdeşleştirilen en önemli konulardan biridir.⁴⁸ Cehm b. Safvân'ın ezeli sıfatları kabul etmeme hususunda Mu'tezile'ye öncülük ettiği, hatta bu konuda daha da ileri gittiği söylenmektedir. Bu görüşü sebebiyle selefın Cehm b. Safvân'ı şiddetle reddettiği ve Muattıla'dan saydığı belirtilmiştir.⁴⁹ Bu bağlamda Cehm, Allah'ın ilminin kadim değil, hâdis olduğunu iddia etmiştir. O, Allah'ı bir "şey"⁵⁰ veya Hayy, Âlim, Murîd olarak sıfatlandırmaktan sakınmış ancak Kâdir, Mûcid, Fâil, Halik, Muhyî ve Mumîl olarak vasıflandırmıştır; çünkü bu vasıflar sadece O'na aittir.⁵¹

Allah'ın "şey" olmadığı öncülünden yola çıkarak onun dünyada ve ahirette görülemeyeceği de Cehmiyye'nin ileri sürdüğü görüşler arasında zikredilmektedir.⁵²

Cehmiyye'nin Allah'ın ezeli sıfatları olduğunu inkâr etmesinin sonucu olarak Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri sürdüğü vurgulanmalıdır.⁵³ Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası da çok tartışılmış ve Cehmiyye ile özdeşleşmiştir. Halku'l-Kur'ân meselesinin kökeni hakkında yeri geldiğinde ayrıntılı bilgi verilecektir. Burada Cehm b. Safvân'ın bu görüşün yayılmasında en büyük pay sahibi olduğu⁵⁴ belirtilmekle yetinilecektir.

⁴⁵ Eş'ârî, **Makâlât**, s. 279, 280; Bağdadî, **el-Fark**, s. 186.

⁴⁶ Eş'ârî, **Makâlât**, s. 279; Bağdadî, **el-Fark**, s. 186.

⁴⁷ Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri" s. 76; Eş'ârî, **Makâlât**, s. 279, 280

⁴⁸ el-Malâtî Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahman el-Askalânî, **et-Tenbîh ve'r-red ale'l-ehli'l-ehvâ ve'l-bida'**, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Mısır, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.y., s. 96.

⁴⁹ el-Mâturîdî Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, **Kitâbu't-tevhîd**, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara, İSAM Yayınları, 8. bs., 2016, s. 125; Şehristânî, **el-Milel**, s. 61; Malâtî, **et-Tenbîh**, s. 96.

⁵⁰ Malâtî, **et-Tenbîh**, s. 96.

⁵¹ el-Bağdadî, **el-Fark**, s. 186.

⁵² Malâtî, **et-Tenbîh**, s. 98.

⁵³ Mâturîdî, **Kitâbu't-tevhîd**, s. 114-116; Malâtî, **et-Tenbîh**, s. 97.

⁵⁴ Zehebî, **Siyer**, C: X, s. 200; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: IX, s. 382.

Cehmiyye, cennet ve cehennemden belli bir zaman sonra son bulacağını ve yok olacağını ileri sürmekte,⁵⁵ mîzan, sırat, kirâmen kâtibîn melekleri, şefaât, kabir azabı, münker ve nekir melekleri, isra hadisesinde Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ'ya gidişi ve ölüm meâlihinin varlığını inkâr etmektedir.⁵⁶

Mu'tezilî âlim Ebu'l-Kâsım el-Belhî ise Cehm b. Safvân'ın savunduğu görüşlerle herhangi bir mezhebin mensubu sayılamayacağını söylemektedir. "Cehm'in teferrüd ettiği görüşler" başlığı altında, eğer ondan nakledilenler doğruysa kaydını da koyarak der ki:

"Cennet ve cehennem fânîdir. İman, ikrar vesair taatler olmaksızın sadece marifettir. Hakikatte kimsenin fiili yoktur. Gerçek fail Allah'tır. Kullar, kendilerine nispet edilen fiiler konusunda rûzgarın önünde hareket eden yaprak gibidir. Ancak Allah insanda o fiili yapacak kudreti, isteyecek bir iradeyi ve onu seçecek ihtiyarı ayrı ayrı yaratmıştır. İnsan gıdasını yaratıp onun bedelini, onu yeme arzusunu ve sevgisini yarattığı gibi."⁵⁷

Mezhepler tarihi alimlerinin oldukça ayrıntılı ve sistemli bir biçimde naklettiği bu görüşlerin tamamıyla Cehm b. Safvân tarafından geliştirildiğini kabul etmek zor görünmektedir. Kaldı ki Cehm'in yaşadığı dönemde Kelâm ilmi bu denli gelişmemiş, meseleleri bu kadar tafsilatlanmamıştır. Kelâmın esasları tespit edilmiş bir ilim şeklinde ortaya çıkışı aşağı yukarı Harun er-Reşîd'in hilafeti zamanına (170-193/786-809) tekabül etmektedir. Onun hilafetinden önce mütakellim olarak anılan bazı kimseler var ise de bu şahıslara ait malumat neredeyse yok denecek kadar azdır.⁵⁸

Cehmiyye hakkında bu kadar çok ve çeşitli şeyin nakledilmiş olması Watt'ı mezhepler tarihi alimlerinin tasnifte kolaylık olması amacıyla herkesçe bilinen bir hakaret terimine yaslanarak bu fırkayı icat ettikleri görüşüne sevketmiştir.⁵⁹ Watt'a göre Cehmî sadece bir hakaret terimi idi ve gerçekte Cehm'e uyan veya açıkça öyle olduğunu ifade eden hiçbir kimse yoktu. Büyük olasılıkla bu tabir, mürted yahut vatan haini gibi bir manaya gelmekteydi.⁶⁰

⁵⁵ Malâûf, **et-Tenbîh**, s. 98; el-Bağdadî, **el-Fark**, s. 186.

⁵⁶ Malâûf, **et-Tenbîh**, s. 98, 99.

⁵⁷ Hüseyin Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, Ankara, Otto, 2018, s. 62, 63.

⁵⁸ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 259.

⁵⁹ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 206.

⁶⁰ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 204.

Cehmiyye'nin Allah'ın yaratılanlara benzemekten tenzîhi ve müteşâbihâtın te'vili konularında Ehl-i Sünnet kelâmcılarına; mârifetullahın aklen vücûbu konusunda Mâturîdiyye'ye; sıfâtullahın nefyi (ta'tîl) ile ru'yetullah, kabir azabı, şefaât, mîzan ve sıratın inkârı konularında Mu'tezile'ye; cennet ve cehennemın ebedî olmadığı görüşünde Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a (ö. 235/849-50?) ve iman anlayışında Mürcie'ye tesir ettiği söylenmiştir. Bu söylenilenler, mezhepler tarihi eserlerinde nakledilenler ile beraber değerlendirildiğinde, Cehmiyye'nin kökleşmiş bir itikâdî mezhep olmaktan çok serbest bir akılcılıkla iman esaslarını yorumlama çıkırını açan ve çeşitli ekollere tesir eden bir akım olması gerçeğe daha yakındır.⁶¹

Bu minvalde Cehmî tenkidinin tarihî süreçte hangi bağlamlarda kimler için ve ne yoğunlukta kullanıldığını net olarak ortaya koymak gerekmektedir. Bunun tespiti tenkitlerin mahiyetini aydınlatacak, tenkitlerin cerh-ta'dil kapsamında nereye oturduğunu anlamaya yardımcı olacaktır. Mihne gibi kritik tarihî hadiseler ve Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'ye yönelik red edebiyatı ilgili tespitlerin yapılmasında kritik öneme sahiptir.

1.3. Cehmî Tenkidinin Teşekkül Süreci ve Kullanım Çerçevesi

Bu kısımda bir tenkit ifadesi olarak Cehmî ithamının teşekkül sürecini ortaya koymak, bu kavramı çok yoğun olarak kullanan Ehl-i Hadis'in bu kavramı hangi bağlamlarda hangi görüşleri savunan kişiler için kullandıklarını, bu yoğun kullanımın sebepleri ile tarihî arka planı açığa çıkarmak amaçlanmaktadır.

Ehl-i Hadis'in bu kavramı geniş bir çerçevede kullanması, kavramın efradını cami, ağyarını mâni bir tarifini yapmamış olması onu rastgele kullandığı manasına gelmemektedir. Esasen rivayet döneminde henüz Mantık ilminin tesiri altına girmeyen Hadis ilminde, o dönem yapılan tarif ve açıklamaların çoğunlukla kapalı olduğu, delaletlerinin geniş olduğu, ayrıntılara yer verilmediği görülmektedir.⁶² O döneme ait diğer ıstıhlalarda olduğu gibi Cehmî terimi için de böyle bir durum söz konusudur. Dolayısıyla Cehmî teriminin kullanımında bu dönemsel özellik göz ardı edilmemelidir.

⁶¹ Gölcük, "Cehmiyye", **DİA**, C: VII, s. 236.

⁶² el-Melîbârî Hamza b. Abdillâh, **Nazarâtun cedîde fî ulûmi'l-hadis/Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, trc. Muhittin Düzenli, Ayhan Ak, 2. bs., İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, s. 32-33.

Cehmî tenkidinin kullanım çerçevesini tespit ederken Cehmî râvîlerin vefat tarihleri bir dönemlendirme bağlamında değerlendirilerek sonuca varılacaktır. Bu dönemlendirme denemesinde kavramın ilk ortaya çıktığı düşünülen zaman diliminden, yaygınlaşmasına kadar geçen süreçte dönüm noktası olarak görülen tarihler şu şekildedir:

110: Cehm b. Safvân 'ın fikir dünyasında aktif olmaya başladığı tahmini tarih.

Hicrî 128 senesinde vefat eden Cehm'in özellikle Horasan yöresinde çeşitli şehirlerde fikrî ve silahlı mücadelelerde bulunduğu bir önceki bölümde anlatılmıştı. Şu anda eldeki tarihî verilere bakıldığında onun üzerinde Ca'd b. Dirhem'den daha fazla etkili olmuş bir kişi bilinmemektedir. İkisi, Ca'd'ın ölümünden belli bir süre önce görüşmüş olmalı ki, Cehm kendi düşünce dünyasında bu etkileşimi olgunlaştırıp, fikirlerini çevresine yaymak için gereken zamanı bulabilmiş olsun. Ca'd'ın ölüm tarihi 124 olarak kayıtlara geçmiş olup, Cehm'in de 128 olan kendi ölümünden önce en azından 10-20 yıl kadar faal olduğu varsayılabilir. Dolayısıyla, 110 tarihi onun fikirlerini yaymaya ve İslâm dünyasında isminin şöhret bulmaya başladığı bir milat olarak kabul edilebilir.

170: Abbâsî halifesi Harun er-Reşîd'in (ö. 193/809) halife olması.

Abbâsî halifelerinin en meşhurlarından olan Harun er-Reşîd'in halifeliği (170-193/786-809) Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Şia gibi fırkaların itikâdî ve siyasî görüşlerini belli bir olgunluk düzeyine taşıdıkları ve İslâm dünyasında kelâmî tartışmaların geçmişe kıyasla çok daha yoğun olarak yapılmaya başlandığı bir dönem olmuştur.⁶³ Şii kelâmcı Hişam b. el-Hakem el-Vâstî (ö. 179/795), Basra Mu'tezilesi'nin öncülerinden sayılan Dırar b. Amr (ö. 200/815?) ve Watt'a göre Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ilk açıkça söyleyen ve bu sebepten ötürü Harun er-Reşîd tarafından ölümle tehdit edilip Me'mûn (ö. 218/833) dönemine kadar saklanmak zorunda kalan Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) onun zamanında aktiftiler.⁶⁴

218: Mihne'nin başlangıcı.

Ehl-i Hadis'e göre Cehmiyye'nin itikâdının en önemli parçalarından biri olan Halku'l-Kur'ân meselesi Me'mûn'un emriyle halka ve âlimlere zorla kabul ettirilmeye

⁶³ Watt, *İslâm Düşüncesi*, s. 259.

⁶⁴ Watt, *İslâm Düşüncesi*, s. 202.

çalışılmış ve bu süreç İslâm dünyasını derinden etkilemiştir. 234 senesinde Mütevekkil'in (ö. 247/861) başa geçmesiyle son bulan Mihne süreci, 237'de mağdurlara itibarlarının iade edilip, Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) gibi bu sürecin başat aktörlerinin çeşitli şekillerde cezalandırılmasıyla tam anlamıyla sona ermiştir.⁶⁵

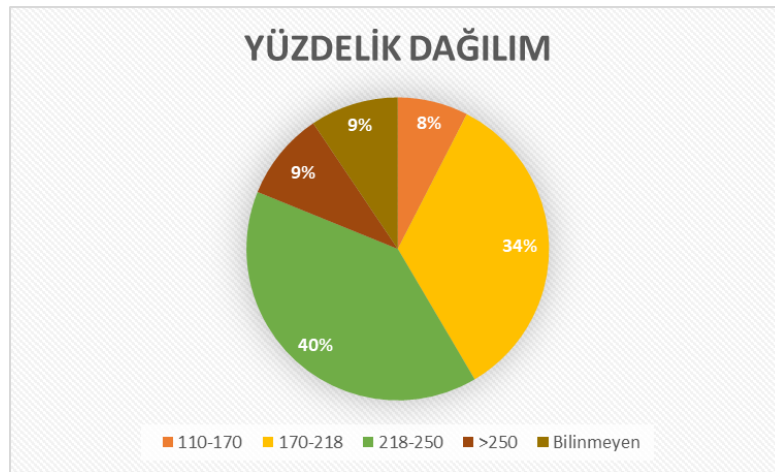
250: Bu tarihte 237'de tam anlamıyla sona eren Mihne olaylarının failleri ve mağdurları artık hemen hemen tarih sahnesinden çekilmiş, Ehl-i Hadis'in hakimiyeti her alanda pekişmiştir.⁶⁶ Dolayısıyla, Mihne dönemi olarak adlandırılan üçüncü dönemin bitişi için uygun bir tarih olduğu söylenebilir.

Râvîlerin yukarıda verilen tarihî dönüm noktaları arasındaki dağılımları şu şekildedir:

VEFAT TARİHİ	RÂVÎ SAYISI
110-170	4
170-218	18
218-250	21
>250	5
Bilinmeyen	5

Tablo 1.1: Râvî sayılarının dönemsel dağılımı

Bu dağılımın yüzdeler gösterimini ise aşağıdaki grafikte bulmak mümkündür:

Grafik 1.1: Râvîlerin dönemler bazında yüzdeler dağılımı

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk**, I-XIX, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, C: XI, s. 207-208.

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, 207-209.

Yukarıdaki tabloda kaydedildiği üzere vefat tarihleri ve ömür sürdükleri zaman dilimi tespit edilemeyen 5 râvî bulunmaktadır. Doğum ve vefat tarihlerine dair bir bilgi bulunamayan ancak hoca-talebe ilişkileri ile haklarında nakledilen diğer bilgilerden yola çıkarak 12 râvînin ömür sürdüğü tahmini bir zaman aralığı yahut vefat tarihi belirlenmiştir.

Bunlar, Muhammed b. Raşid ed-Dımaşkî el-Mekhûlî (?-160), Muhammed b. el-Ezher el-Cûzcânî ve Mansur b. Ammar el-Kass (?-200), Süleym b. Müslim ve Muhammed b. Müyesser el-Belhî (120-210), İsmail b. İbrahim b. Hûd el-Vâsîfî (150-230), Kâdî İsmail b. Abdillâh b. Halid es-Sükkerî ed-Dımaşkî (?-240), Sa'd b. Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye (170-250), İbn Ebî Duâd'ın ashâbı arasında zikredilen Ahvaz kadılığı yapmış olan Muhammed b. Mansur⁶⁷, yine İbn Ebî Duâd ashâbından olup⁶⁸ Bağdad'da kadılık yapmış ve 234'te Mütevekkil tarafından azledilmiş olan Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib⁶⁹, Bişr el-Merîsî'nin ashâbından el-Feth b. Sehl⁷⁰, ve Kûfe kadılığında bulunmuş olan⁷¹ Gassan b. Muhammed el-Mervezî (?-250), şeklinde verilebilir.

Hakkında Cehmîlik ithamı bulunan Ebû İsmail el-Utbî, İbrahim b. Ebî Salih, Ahmed b. Rabah, Müsenna el-Enmâtî ve İbn Hallûbe için ise yaşadıkları zaman dilimini tahmin etmeye yarayacak bir bilgi bulunamamıştır. Hakkında Cehmîlik ithamı bulunan tüm şahıslar için ayrıntılı bilgiler yeri geldiğinde ileriki bölümlerde verilecektir.

1.3.1. Oluşum Dönemi (110/729-170/786)

Hiz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi ve Cemel ve Sıffin savaşlarının akabinde nüveleri oluşan ilk itikâdî/kelâmî hareketler, hicrî I. asrın sonları ve II. asrın başlarında daha da belirginleşmeye başlamıştır. İnsan iradesini yok sayan bir cebr anlayışını reddedip, böyle bir kader mefhumuna karşı çıktığı için Kaderiyye'nin öncüsü kabul edilen Basralı Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702 [?]), cebr görüşünü benimseyen, bununla birlikte Kur'ân'ın yaratılmışlığı, ilahî sıfatların nehyi ve maddenin cevher ve arazlardan oluştuğu gibi fikirleri ortaya atan ve daha ziyade Horasan bölgesinde faal olan Ca'd b.

⁶⁷ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁶⁸ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁶⁹ el-Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdad**, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002, C: XII, s. 23.

⁷⁰ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁷¹ Vekî Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan, **Ahbâru'l-kudât**, y.y., el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, , 1947, C: III, s. 191.el-

Dirhem (ö. 124/742 [?]) ve bu görüşleri kendisinden aldığı söylenen Cehm b. Safvân, Ma'bed el-Cühenî'nin takipçisi Gaylan ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı), teşbih ve tecsim akidesini benimseyen Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Mu'tezile'nin ilk imamları sayılan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) bu dönemin en meşhur simaları arasında yer almaktadır.⁷²

Buna karşılık Havâric, Cehmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şia'nın birer itikâdî mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bu dönemde yetişen İmam Ebû Hanîfe (ö.150/767), Akaid ve Kelâma dair görüşleriyle Ehl-i Sünnet akîdesinin oluşmasına zemin hazırlayan âlimlerdendir. Dönemin belli başlı Akaid meseleleri üzerinde değişik görüşlere mensup âlimlerle yaptığı tartışmalarda İslâm ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen itikâdî ilkeleri ortaya koymuş ve bunları güçlü delillerle savunmuştur.⁷³

Bu dönemde temel meseleler tartışılmaya, bu meselelerin etrafında çeşitli ekoller şekillenmeye başlamışsa da meselelerinin tafsilatlandırıldığı sistemli bir Kelâm ilmi henüz mevcut değildi. Bu da bu dönemde hakkında Cehmîlik ithamı bulunan isimlerin neden bu kadar az olduğunu açıklar niteliktedir.

Cehmîlik ile suçlanmış isimlerden bu zaman aralığında yalnızca 4 isim tespit edilebilmiştir. Ağırlıkları ise tüm râvîler arasında %8'lik bir orana tekabül etmektedir. Bunlar, mezhepler tarihi kaynakları tarafından Cehmiyye fırkasının reisi olarak kabul edilen Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46), Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe Numan b. Sabit, Muhammed b. Raşid ed-Dımaşkî el-Mekhûlî (?-160) ve Ebu'l-Atûf el-Cerrâh b. Minhâl (ö. 167/783) olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.3.2. Kelâmî Tartışmalar Dönemi (170/786-218/833)

Abbasi halifeleri arasında sadece şöhretiyle değil icraatlarıyla da ayrı bir yere sahip olan Harun er-Reşîd, ilme ve ilim adamlarına değer vermesiyle bilinirdi. Çevresinde ilmi ve edebi seviyesi yüksek insanları bulundurmaktan keyif alırdı. Onun zamanında önemli yerlere gelen Bermekî ailesinin saraylarında felsefî ve kelâmî

⁷² Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", **DİA**, C: XV, s. 199.

⁷³ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", **DİA**, C: X, s. 138.

tartışmalar yapılmış, Süryanice, Yunanca ve Sanskritçe birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁷⁴

Bu dönemde Cehmîlikle suçlanmış 18 râvî bulunması ve bunların bütün râvîler arasında %34'lük bir orana sahip olması bir önceki dönemde henüz nüve halinde bulunan fikri hareketlerin kemikleşmeye başladığının bir işareti olarak okunabilir. Mu'tezile artık oturmuş bir mezhep haline gelmiş, hatta Bağdad ve Basra ekolleri olarak iki hizbe ayrılmıştır. Bu iki ekolün öncü isimleri bu dönemde oldukça faaldirler. Ebu'l-Kâsım el-Belhî tarafından Mu'tezîlî olarak sayılmasa⁷⁵ da Dırrar b. Amr (ö. 200/815 [?]), Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/815), Ebû İshak İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm (ö. 231/845), hocası Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) Basra ekolünden, Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) ve Sümame b. Eşras (ö. 213/828) Bağdad ekolünden olup bu yıllarda aktifirler. Yine Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü açıkça savunan Bişr el-Merîsî de hatırlanmadan geçilmemesi gereken bir şahsiyettir.

Harun er-Reşîd'den sonra Me'mûn döneminde de ilmi ve kültürel faaliyetler hız kesmeden devam etmiş, Me'mûn bizzat huzurunda ilmi münazaralar yaptırmış, kazananlara ödülleri dağıtmıştır. Me'mûn'un 218 yılında resmen Mihne'yi başlatmasına kadar bu zengin ilmi tartışma ortamı devam etmiş⁷⁶, Mihne ile birlikte başta Halku'l-Kur'ân meselesi olmak üzere birçok kelâmî meselede resmî görüşü kabul etmeyenler işkence ve takibata maruz kalmış hatta öldürülmüştür.⁷⁷

Böyle bir dönemde Cehmîlikle tenkit edilen 18 kişinin arasından 15 tanesinin, oransal olarak %83'ünün belli seviyede de olsa hadis ilmi ve rivayetiyle iştigal ettiği, kalan 3 kişinin ise neredeyse hadis ilmiyle hiç ilgilenmediği tespit edilmiştir. Bu kişilerin hadis ilmindeki yerlerine ileride değinilecektir.

1.3.3. Mihne Dönemi (218/833-250/864)

Cehmî kavramının bir cerh ifadesi haline gelmesi sürecini ele alırken tasarlanan dönemlendirmede üçüncü aşama olarak Mihne döneminin başlangıcından sürecin esas

⁷⁴ Nahide Bozkurt, "Harunu'r-reşîd", **DİA**, C: XVI, s. 261.

⁷⁵ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 62.

⁷⁶ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", **DİA**, C: XXIX, s. 103.

⁷⁷ el-Kinânî Ebû'l-Hasen Abdülaziz b. Yahya b. Müslim el-Mekkî, **el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-red alâ men kâle bi-halki'l-Kur'ân**, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî, Medîne, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002, s. 13.

(birinci şahıslar) fail ve mağdurlarının tarih sahnesinden kaybolup yerlerini sonraki nesle bıraktıkları periyoda kadarki zaman kesitini ele almak gerekmektedir.

Sözlükte “sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek” manalarındaki mahn kökünden türeyen mihne “sorguya çekip eziyete mâruz bırakma” demektir. Me’mûn döneminde başlatılan, Mu’tasım ve Vâsik dönemlerinde devam eden ve Mütevekkil döneminde sona eren bu süreçte bazı âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu mihne diye anılmıştır.⁷⁸ Me’mûn, Mihne’nin ana meselesi olan Halku’l-Kur’ân konusundaki görüşlerini 212 senesinde açıklamış ancak o dönemde insanlara kendi görüşünü benimsemeleri için baskı yapmamıştır.⁷⁹ Onun daha sonra konuyla ilgili başka teşebbüslerinin olduğu ancak esas uygulamanın 218 yılında başladığı da nakledilmektedir.⁸⁰

Me’mûn, 218 (833) yılı baharında Bağdad Valisi İshak b. İbrahim’e yazdığı ilk mektubunda kadıları, İbn Sa’d el-Vâkıdî (ö. 230/814), Yahya b. Maîn (ö. 233/817), Ahmed ed-Devrakî (ö. 246/860), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 279/892-93) ve Ebû Müslim el-Müstemlî (ö.?) gibi ileri gelen hadis âlimlerini, Halku’l-Kur’ân konusunda sorguya çekmesini, sorguda söylenenleri kendisine iletmesini, eğer Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmezlerse resmî görev verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini istemiştir. Bunun üzerine vali İshak b. İbrahim, kadıları ve Ehl-i Hadis’e mensup olan bu zatları sorgulamış, neredeyse hemen hepsi istenilen şeyleri söylemiş ve serbest bırakılmıştır.⁸¹

Me’mûn, daha sonra valiye bir mektup daha yazarak başka isimlerin dahil olduğu âlimler grubunu sorgulamasını emretmiştir. Bunlar arasında Ali b. el-Medînî (ö.234/849), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Kuteybe b. Said (ö.240/854), el-Kavârîrî (ö. 235/850), es-Seccâde (ö.241/855), Bişr b. Velid el-Kindî (ö. 238/853), Muhammed b. Nuh (ö.218/833), Said b. Süleyman ed-Dabbî (ö. 225/839) Ebû Ma’mer el-Katî (ö. 236/850) ve Ebû Nasr et-Temmâr (ö. 238/852) gibi fakih ve muhaddisler vardı.⁸²

⁷⁸ Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, **DİA**, C: XXX, s. 26.

⁷⁹ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 146; İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: X, s. 248; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: 10, s. 291.

⁸⁰ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 248; et-Taberî Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr el-Âmilî, **Târîhu’t-Taberî**, I-XI, Beyrut, Dâru’t-turâs, 1387, C: VIII, s. 631-634; İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: X, s. 248.

⁸¹ et-Taberî, **Târîh**, C: VIII, s. 633; İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, s. 15.

⁸² İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, s. 20, 21.

Bunların çoğu Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediğini söylemiş, sadece Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nuh, es-Seccâde ve el-Kavârîrî direnmiş ve bu görüşü reddetmiştir. Bu dört âlim İshak b. İbrahim tarafından zincire vurularak yeniden sorgulanmış, Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nuh geri adım atmamış, diğer ikisi resmî görüşü benimseyip kurtulmuştur.⁸³

Mihne'ye ilişkin talimat sadece Bağdad ile sınırlı kalmamıştır. Mihne'nin Basra, Kûfe, Dımaşk, Mekke, Medine, Mısır, İfrîkiye, Tirmiz ve Belh gibi diğer belli başlı merkezlerde de uygulandığına dair bilgiler mevcuttur.⁸⁴

Mihne, Mu'tasım döneminde daha sert bir biçimde uygulanmış, halkın istenilen görüşleri kabul etmesi için oldukça çaba sarfedilmiştir.⁸⁵ Ahmed b. Hanbel'in Mihne dönemi içinde çektiği sıkıntıların en çok yoğunlaştığı dönem de bu dönemdir.⁸⁶ Mihne uygulamaları Halife Vâsik billah'ın ölümünden sonra gevşemekle birlikte 232'de tahta çıkan Mütevekkil döneminde birkaç yıl devam etmesinin ardından 234'te Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yasaklanmasıyla sona ermiştir.⁸⁷ Ancak Mihne devrinin tam anlamıyla son bulması ve izlerinin silinmesi, 237 yılında başkadı İbn Ebî Duâd'ın görevinden azledilmesi ve Mihne mağdurlarının serbest bırakılmasıyla⁸⁸ ve 250 senesine kadar fail ve mağdurlarının hemen hemen hepsinin tarih sahnesinden çekilmesiyle gerçekleşmiştir.

Mihne sürecinde ru'yetullah, kabir azabı, mizanın iki kefesinin olduğunun inkârı, cennet ve cehennem halihazırda yaratılmadığı, Allah'ın belli bir mekanının bulunmadığı gibi hususlar da âlimlerin imtihan edildiği konular arasında sayılmaktadır.⁸⁹ Ancak hepsinden daha çok öne çıkan Halku'l-Kur'ân meselesi olmuştur. Bu meselenin neden bu şekilde tartışma ve imtihan konusu yapıldığı hakkında bazı görüşler bulunmaktadır.

⁸³ et-Taberî, **Târîh**, C: VIII, s. 644; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, s. 24.

⁸⁴ Söylemez, **Mihne**, s. 75-76.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, s. 216.

⁸⁶ İbn Hallikân Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân**, I-VII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâr Sâdır, 1994, C: I, s. 83.

⁸⁷ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: IX, s. 316.

⁸⁸ et-Taberî, **Târîh**, C: IX, s. 189.

⁸⁹ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 144; Söylemez, **Mihne**, s. 75.

Watt'a göre Me'mûn Mu'tezile'nin fikri desteğini arkasına alarak gerçekleştireceği icraatlarda kendisine daha serbest bir alan oluşturmak istemiştir.⁹⁰ Ahkâmın kaynağını teşkil eden Kur'ân lafızlarının ilâhî menşeli olmadığı, böylece Kur'ân'ın hükümlerinin ictimaî ve siyasî şartlara göre değiştirilmesi ve bu yolla Sünnî âlimlerin direniş ve nüfuzunun kırılması mümkün olacaktır.⁹¹

Me'mûn'un Mu'tezile'yi Sünnî ve Şî'ler arasında bir denge unsuru olarak kullanmak istediği, bu sebeple onların görüşlerini benimsediği de iddialar arasındadır. Bunun yanı sıra hilâfetin dinî yetkisinin vurgulanması yanında siyasî otoriteden bağımsız ve ona karşı tavır alan, bazen de halifenin gücünü dengeleyecek şekilde halk üzerinde nüfuza sahip bulunan Ehl-i Hadis'in ve fakihlerin bastırılmasını özellikle de Bağdad'daki âlimlerin gücünün sınırlanmasını amaçlayan otorite ile çevresel güçler arasındaki mücadele şeklinde de görülmüştür.⁹²

Bir diğer görüş de toplumsal ilgi ve dikkatleri kendinde toplayan mevali tabanlı Mu'tezile'nin merkezi otorite tarafından aktif siyasetin içine çekilerek, iktidar olmanın zorluğu içinde örselenmesi, böylece gücünün azaltılarak toplum içinde alternatif bir güç olmasının engellenmesinin amaçlandığı yönündedir. Mihne uygulamalarının Arap ve Mu'tezilî olan İbn Ebî Duâd öncülüğünde yapılmış olması bu görüşün dayanakları arasındadır.⁹³

Cemaleddin el-Kâsımî ise meseleye farklı bir pencereden bakmaktadır. Ehl-i Hadis, Emevîler döneminde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde iktidardaydı. O zamanlar kendi muhalifleri olan Cehmiyye'yi küfür ve zındıklıkla suçlamışlar, onların öldürülmeleri gerektiğini söylemişler ve bu yönde kışkırtmalarda bulunmuşlardı. Yönetimdekileri bu isteklerini gerçekleştirmek için tahrik etmişlerdi. Nitekim bu husus onların Cehmiyye hakkında söyledikleri sözlerle bakıldığında açıkça görülebilir. Sadece Gaylân ed-Dımaşkî ve Ca'd b. Dirhem değil, asılarak idam edilen Muhammed b, Said eş-Şâmî gibilerinin öldürülmelerinin sebebi, bunlara karşı muhaliflerinin cüretkâr sözleri olmuştur. Me'mûn'un başlattığı Mihne ile hem geçmişte yapılanların intikamı

⁹⁰ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 249.

⁹¹ Yücesoy, "Mihne", **DİA**, C: XXX, 27.

⁹² Yücesoy, "Mihne", **DİA**, C: XXX, s. 27.

⁹³ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 145.

alınmak istenmiş hem de Mu'tezîlî görüşte olan halife ve vezirlere yapılan küfür ve sapıklık suçlamalarına bir yanıt verilmiştir.⁹⁴

Me'mûn Mihne uygulaması neden başlattığı konusunda açık bir izahta bulunmadığı için tahmin ve yorumlardan öteye geçemeyen bütün bu görüşler arasında Watt'ınki dışındakiler Halku'l-Kur'ân meselesinin niçin gündeme getirildiği ile ilgili bir açıklama yapmamakta, Mihne uygulamalarının siyasî ve toplumsal sebepleri üzerine odaklanmaktadır. Bu noktada tezin konusuyla doğrudan alakalı olan Halku'l-Kur'ân meselesinin ortaya çıkış süreci üzerinde durmak faydalı olacaktır.

1.3.3.1. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Cehmîlik ile İlişkisi

Halku'l-Kur'ân tabiri Kur'ân'da yer almadığı gibi “halk” kelimesi Kur'ân'da diğer isimlerinden herhangi biriyle de terkip halinde kullanılmamıştır. Erken devir hadis kaynaklarında da bu tabire rastlanmamakta ve Hz. Peygamber'in konuya dair herhangi bir açıklamada bulunduğu nakledilmemektedir. Kelâm ilminin sistemli bir şekilde teşekkül etmesi ve Halku'l-Kur'ân meselesinin bir itikâdî problem olarak tartışılmaya başlamasından sonra konuya ilişkin rivayetler Hz. Peygamber'e atfedilmiştir.⁹⁵ Mevzuat kitaplarında bu rivayetlere yer verilmiştir. Bunlara birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

“Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir. Her kim bunun aksini söylese kafir olur.”⁹⁶

Kim Kur'ân mahlûktur derse küfre düşer.”⁹⁷

" Allah ve Kur'ân hariç, göklerde ve bu ikisinin arasında bulunan her şey mahlûktur. Çünkü Kur'ân O'nun kelâmıdır, O'ndan başlamış ve yine O'na dönecektir. Ümmetimden bir topluluk gelecek ve Kur'ân mahlûktur diyecek. Kim böyle söylese, yüce Allah'a karşı küfür işlemiş olur ve o anda karısı boş olur. Çünkü mümin bir

⁹⁴ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 158; el-Kâsımî, **Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, s. 68-69; Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 282, 283.

⁹⁵ Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, **DİA**, C: XV, s. 371.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, **Kitâbu'l-mevdûât**, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966, C: I, s. 108.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Mevdûât**, C: I, s. 107.

kadının bir kâfirin nikâhı altında olması uygun olmaz, Allah'ın evvelden takdir ettiği müstesna."⁹⁸

Kur'ân Allah kelâmıdır, hâlık veya mahlûk değildir. Kim bunun aksini iddia ederse Hz. Muhammed (s.a.v)'a indirileni inkâr etmiş olur.⁹⁹

Bu ve benzeri rivayetlerin isnadlarında yalancılıkla itham edilmiş râvîler yer almakta olup durumlarına işaret edilmiştir.¹⁰⁰

Tarih kaynaklarında Halku'l-Kur'ân meselesinin II. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı, bu görüşü ilk defa ortaya atanın Ca'd b. Dirhem olduğunu, Cehm b. Safvân'ın ise bu görüşü ondan almış ve yaymış olduğu kaydedilmektedir.¹⁰¹

Ca'd b. Dirhem'e Halku'l-Kur'ân görüşünün ulaştığı silsile ise şu şekilde zikredilmektedir: Ca'd bu görüşü Beyân b. Sem'ân'dan almış, Beyân Tâlut'tan, Tâlut da amcası Lebîd b. Asam'dan almış olup bu Lebîd, Hz. Peygamber'e sihir yapan bir Yahudi'dir.¹⁰²

Başka bir kaynakta konuyu ilk ortaya atan kişinin Beyân b. Sem'ân (ö. 119/737) veya Mugire b. Said el-İclî (ö. 119/737) olduğu geçmektedir.¹⁰³ Bu iki şahsın Şia'nın gulat kollarına mensup olması dikkat çekicidir. Aşırılıkları sebebiyle Halku'l-Kur'ân görüşünün kendilerine sonradan nispet edildiği düşünülebilir.

Bu meseleyi ilk defa Cehm b. Safvân ile Ebû Hanîfe'nin tartıştığı, o dönemden önce insanların bu meseleyi bilmedikleri nakledilmektedir.¹⁰⁴ Ebû Hanîfe'ye atfen onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin ilki olduğu, bu sözü sebebiyle tevbeyle davet edildiği şeklinde rivayetler de vardır.¹⁰⁵

Konuyu tarihî düzlemde ele alan kaynakların yoğunlaştığı iki şahıs Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'dır. Ca'd'ın meselenin kaynağı, Cehm'in de geliştirici ve

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, **el-Mevdûât**, C: I, s. 107.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Mevdûât**, C: I, s. 108.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Mevdûât**, C: I, s. 107-109.

¹⁰¹ İbn Asâkir Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî, **Târîhu Medîneti Dimaşk**, I-LXXX, thk: Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Garâme el-Amverî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1418/1997, C: LXXII, s. 99; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: VII, s. 337; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: IX, s. 382.

¹⁰² İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: IX, s. 382.

¹⁰³ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", **DİA**, C: XV, s. 371.

¹⁰⁴ İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, **el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe**, y.y., Dâru'r-Râye, 1991, s. 61.

¹⁰⁵ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XV, s. 517-521.

yayıncısı olduğu hemen hemen ittifakla nakledilmektedir. Öyle ki ilerleyen zamanlarda Hal'ku'l-Kur'ân dendiğinde hep Cehmiyye akla gelir olmuştur.¹⁰⁶

Meselenin Ca'd ve Cehm'den çıkıp yayıldığı fikri benimsenecek olursa Patton'un Ca'd'dan önce meselenin mevcut olduğuna dair bilgi olmadığı şeklindeki görüşü¹⁰⁷ ile Ca'd ve Cehm'in sırasıyla 124 ve 128 olan ölüm tarihlerini göz önüne alarak meselenin ortaya çıkış tarihini 110'lara götürmek mümkün gözükmemektedir.

İslâmiyet'in dinî ve felsefî çeşitli kültürlerle karşılaşması sonunda iç ve dış sebeplerin etkisiyle II. (VIII.) yüzyılın başlarında ortaya çıktığı anlaşılan Halku'l-Kur'ân tartışmaları, Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ölümünün ardından onların görüşlerini şiddetle eleştiren muhafazakâr âlimler tarafından sakıncalı bulunmuş ve bu tutum bir süre probleminden söz edilmemesini sağlamıştır. Ancak bu yüzyılın sonuna doğru Şîî kelâmcı Hişâm b. Hakem ve Mu'tezile kelâmcıları meseleyi yeniden tartışma alanına çekmiş¹⁰⁸ ve konu Harun er-Reşîd döneminde tekrar gündeme gelmiştir.

Halifenin Bişr el-Merîsî'yi (218/833) konuyla alakalı fikrinden dolayı ölümle tehdit etmesi ve bu sebeple Bişr'in hem onun döneminde hem de oğlu Emin döneminde gizlenmesi¹⁰⁹ Halku'l-Kur'ân fikrinin bireysel planda Bişr el-Merîsî tarafından gündeme getirildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Harun er-Reşîd'e Bişr el-Merîsî'nin bu mesele hakkında konuştuğu söylendiğinde "Bişr el-Merîsî elime geçseydi, onun boynunu vururdum" demiştir.¹¹⁰

Meselenin Me'mûn döneminde tekrar gündeme gelmesi ve Mu'tezile tarafından sahiplenilmesi ise ilginç olmuştur. Zira Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd gibi Mu'tezîlî imamların bu konu hakkında bir şey söylediklerine dair bir şey varid olmamıştır.¹¹¹ Onların tartıştıkları konuları sistematik Kelâm ilminde tartışıldığı şekliyle teknik ve teferruatlı olarak ele aldıkları bilinmemektedir. Bu da genelde onların zamanında Kelâm ilminin sistematik hale gelmediğinin, özelde ise Halku'l-Kur'ân meselesinin yaygın olarak tartışma konusu yapılmadığının bir göstergesi sayılabilir.

¹⁰⁶ Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (I)", **Dini Araştırmalar**, sy. 9, 2001, s. 50.

¹⁰⁷ Walter Melville Patton, **Ahmad b. Hanbal and Mihna**, Leiden, 1897, s. 47.

¹⁰⁸ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", **DİA**, C: XV, s. 372.

¹⁰⁹ Patton, **Ahmad b. Hanbal and Mihna**, s. 48.

¹¹⁰ es-Suyûtî Ebû'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, **Târîhu'l-hulefâ**, thk. Hamdi Demürdâş, Mekke, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004, s. 210.

¹¹¹ Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)", **Dini Araştırmalar**, sy. 10, 2001, s.38.

Ebu'l-Kâsım el-Belhî tarafından Mu'tezilî sayılmayan ancak Basra ekolünün gelişmesinde büyük katkıları olan Dırar b. Amr'ın ve onu takip edenlerin Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savundukları, Şâfiî'nin Dırar b. Amr'ın ashabından Hafs el-Ferd (ö. 204/820'den sonra) ile bu konuda tartıştığı ve onu tekfir ettiği nakledilmektedir.¹¹² Meselenin Mu'tezile tarafından tam anlamıyla savunulmaya başlaması ise Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile birlikte olmuştur.¹¹³ Yine o dönemlerde Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), Nazzâm (ö. 231/845) ve Ca'fer b. Harb el-Hemedânî (ö. 236/850-51 [?]) gibi isimler de Kur'ân'ın yaratılmışlığını savunmuşlar ve bunu felsefî olarak temellendirmeye çalışmışlardır.¹¹⁴

Mihne sürecinde Halku'l-Kur'ân konusuyla âlimleri imtihan eden Mutezîlî Kâdî İbn Ebî Duâd'ın da Halku'l-Kur'ân görüşünü Bişr el-Merîsî'den aldığı ve bunun ona şöyle bir silsile ile ulaştığı nakledilmektedir: İbn Ebî Duâd > Bişr el-Merîsî > Cehm b. Safvân > Ca'd b. Dirhem > Ebân b. Sem'ân > Lebid'in yeğeni Tâlût > Lebîd b. Asam.¹¹⁵ Bişr ve İbn Ebî Duâd arasındaki çağdaş olma durumu haricinde Bişr'in Cehm'in ölümünden çok sonraları dünyaya geldiği göz önüne alındığında bu, en fazla Bişr'in kaynağı Cehm olduğu iddia edilen fikirlerden etkilendiği şeklinde yorumlanabilir. Yine bu silsilede yer alan Ebân b. Sem'ân, Tâlût ve Lebîd hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Bir ihtimal, Ebân'ın gulat Şia gruplarından Beyaniyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Beyân b. Sem'ân ismi ile karıştırılmış olabileceği söylenebilir. Nitekim Halku'l-Kur'ân görüşünün Cehm b. Safvân'a varış silsilesi daha önce zikredilmişti.¹¹⁶ Bu silsile ile İbn Ebî Duâd'a ulaşan silsile arasındaki tek fark Beyân b. Sem'ân ve Ebân b. Sem'ân isimleridir. Ebân yahut Beyân b. Sem'ân bir tarafa, Tâlût ve Lebîd gibi tarihî gerçeklikleri şüpheli şahısların o kadar erken bir dönemde meseleyi tartışmış olma ihtimali de oldukça uzak gözükmektedir.

Mihne'nin tarihî arka planını ve Halku'l-Kur'ân meselesinin kısa bir özetini verdikten sonra bu dönemde Cehmîlik tenkidine uğramış isimler hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. Vefat tarihleri bu periyoda tekabül eden tam 21 isim tespit edilmiştir. Bu da bütün şahıslar arasında %40'lık bir orana denk gelmektedir. Bu 21 isim arasında

¹¹² İbn Teymiyye Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **el-Fetâva'l-kübrâ**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, C: V, s. 31.

¹¹³ Aydınli, “Kur'ân'ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II), s.39.

¹¹⁴ Aydınli, “Kur'ân'ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II), s.41, 42.

¹¹⁵ İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, C: LXXII, s. 99, 100.

¹¹⁶ bkz. s. 23.

hadis rivayetiyle ilgilenmediği anlaşılan 7 şahıs bulunmaktadır. Bu dönemde hadis rivayetiyle ilgilenmediği halde biyografik kaynaklarda Cehmîlikle itham edilmiş olanların oranının bir önceki dönemle kıyaslandığında %18'den %33'e çıkmış olması dikkat çekicidir. Bu da, bu dönemde Cehmîlik ile tenkit edilmiş olmanın hadis rivayeti dışında başka sebepleri olması gerektiğini düşündürmektedir. Cehmîlik nedeniyle eleştirilmiş olup da bu dönemde yaşayan şahısların biyografileri incelendiğinde bu sebeplerden bir tanesinin Mihne sürecinde etkin rol alma ve kadılık yapma olduğu sonucuna varılmıştır.

1.3.3.2. Mihne Sürecinde Etkin Rol Alma ve Kadılık Yapma Sebebiyle Cehmîlik Tenkidi

Kadılık görevi yaptığı tespit edilen 8 kişi olup bunlar: Muhammed b. Semâa, Hayyan b. Bîşr, Ahmed b. Ebî Duâd, el-Hasen b. Ali b. el-Ca'd, Şuayb b. Sehl, Muhammed b. Mansur, Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib, ve Gassan b. Muhammed'dir.

Hadis rivayeti olan râvîlerden de Ca'fer b. İsa b. Abdillâh (ö. 219/834), Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/854) ve İsmail b. Abdillâh b. Halid es-Sükkerî (ö. 240/855'ten önce) olmak üzere 3 kişi kadılık vazifesi icra etmiştir.¹¹⁷

Ayrıca, Salih b. Muhammed et-Tirmizî, Muhammed b. Semâa, Ahmed b. Ebî Duâd ve ve Gassan b. Muhammed hakkında kaynaklarda Mihne'de insanları imtihan ettiklerine dair haberler yer almaktadır.¹¹⁸

Böylelikle bu dönemde yer alan râvîlerden 11 tanesinin kadılık görevi yaptığı ve Mihne'de yönetim tarafından görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunların arasından 7 ismin hadis rivayetinin olmadığı da hatırlanacak olursa, o dönemde kadılık yapmış olmanın Cehmîlik tenkidine maruz kalmanın önemli bir sebebi olduğu söylenilebilir. Bu duruma işaret eden Van Ess, bilhassa resmî görevlere atanmış olan Hanefî fakihler için Cehmî kavramının kullanılmış olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtîm Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I-III, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1952, C: II, s. 486; Zehebî, **Mizân**, C: II, s. 300; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, C: VIII, s. 415.

¹¹⁸ Zehebî, **Mizân**, C: I, s. 97, C: II, s. 301; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 129; Vekî, **Ahbâru'l-kudât**, C: III, s.191.

¹¹⁹ Josef Van Ess, **Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam**, Leiden/Boston, Brill, 2017, C: I, s. 160.

1.3.4. Mihne Sonrası Dönem (250/864'ten sonra)

Hicrî III. asrın ikinci yarısından itibaren Mihne'yi ilk elden yaşayan failler ve mağdurlar hemen hemen tarih sahnesinden çekilmiş, Mihne sürecinin 180 derece tersi bir periyot başlamıştır. 232'de tahta çıktıktan sonra Mihne'yi resmî olarak bitiren Halife Mütevekkil, Ehl-i Hadis'ten yana tavır koymuş ve onlara her türlü imkân ve desteği sağlamıştır. İshak b. Ebî İsrail, İbrahim b. Abdillâh el-Herevî, Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe ve Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe gibi fakih ve muhaddislerin de aralarında bulunduğu bir topluluğa hediyeler göndermiş, onlar için meclisler kurmuş, Mu'tezile ve Cehmiyye'yi reddeden hadislerle ru'yetullah ile alakalı hadisleri insanlara nakletmelerini emretmiştir.¹²⁰

Ehl-i Hadis'e ait red literatürü ve es-Sünne tarzı eserler Ehl-i Hadis'in mutlak hakimiyetinin olduğu böyle bir ortamda kaleme alınmıştır. Cehmiyye'ye karşı tenkitlerin bolca bulunduğu bu eserlerin Cehmî tenkidinin mahiyeti bağlamında incelenmesine geçmeden önce bu dönemde Cehmî oluşu sebebiyle tenkit edilen râvîlere bakmak faydalı olacaktır.

Bu râvîler, Halife Vâsik billah zamanında Hemedan valiliği yapan Abdullâh b. Muhammed b. Yezîd el-Halencî (ö. 253/867), Hanefî âlimlerden Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874-75), el-Hasen b. Ziyad el-Lü'lûî ashâbından fakih İbnü's-Selcî (ö. 266/880), Süleyman b. Hafs el-İfrikî (ö. 269/883) ve Ahmed b. Muhammed b. Humeyd el-Cehmî (ö. 286/879) olmak üzere 5 kişidirler. Bu dönemde, bir önceki dönemde 21 olan eleştiriye uğramış râvî sayısının bu denli azalmış olmasının farklı sebepleri olması mümkündür. Bunların arasında en önemlisi şu şekilde özetlenebilir: Mu'tezile başta olmak üzere Ehl-i Hadis dışında kalan diğer fikrî ve mezhebî oluşumlar bu süreçte oldukça zayıflamıştır. Halk tabanında zaten ciddi bir desteğe sahip olan Ehl-i Hadis'in yöneticiler nezdinde de güç kazanması, Cehmiyye ve benzeri akımlara mensup insanların fikirlerini açık bir şekilde söylemekten çekinir bir hale gelmiş olmalarına sebep olmuştur. Bu da bu Ehl-i Hadis mensupları tarafından kaleme alınmış olup türlü tenkitlerin yer aldığı kaynaklarda, eleştirilerin şahıslar yerine bir bütün olarak ekol üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur denilebilir.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, C: XI, s. 207; ez-Zehebî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dimaşkî, **Târîhu'l-İslâm, I-LII**, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993, C: XVII, s. 13.

Bu aşamada, hemen hepsi neredeyse işbu Mihne sonrası dönemde yazılmış olan Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'ye yönelik tenkitlerinin yer aldığı red türü kaynakları Cehmiyye'ye odaklanarak incelemek yararlı olacaktır.

Bu eserlerde çoğunlukla cedelci bir üslubun hâkim olduğu göze çarpsa da Ehl-i Hadis geleneğine uygun olarak önceki nesillerden senetli haberler de nakledilmiştir.

Örneğin, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *es-Sünne* adlı kitabının değişik yerlerinde Kur'ân mahluktur dedikleri için küfre düştükleri¹²¹, (sebeplere belirtmeksizin) kafir oldukları¹²², zındık oldukları¹²³, arkalarında namaz kılınamayacağı¹²⁴ ve ölüm cezasına çarptırılmaları gerektiğine¹²⁵ dair pek çok rivayet bulmak mümkündür. Abdullah b. Ahmed'in bu kitabında, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdullah b. el-Mubârek (ö. 181/797), Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803), Abdullah b. İdris (ö. 192/807), Vekî b. el-Cerrah (ö. 197/812), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/814), Yezîd b. Harun (ö. 217/832) ve diğer bazı âlimlerin Cehmiyye hakkındaki sözleri peş peşe zikredilmiştir.¹²⁶

Buhârî de *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde Cehmiyye'nin zındık¹²⁷, kâfir olduğu, arkalarında namaz kılınamayacağı, kız alıp verilemeyeceği ve şahitliklerinin kabul edilmeyeceğine¹²⁸, görüşlerinden tevbe etmezlerse boyunlarının vurulması gerektiğine¹²⁹ dair nakiller yapmaktadır. Cehmiyye'nin en önemli özellikleri arasında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia etmeleri¹³⁰ ve Allah'ın sıfatlarını inkâr etmelerini saymaktadır.¹³¹ Osman b. Said ed-Dârimî de Cehmiyye'nin kafir¹³² ve zındık¹³³ olduğunu ifade eden müelliflerdendir.

¹²¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Ebû Abdurrahman eş-Şeybânî, *Kitâbü's-sünne*, Dammâm, Dâru İbn Kayyim, 1406/1985, C: I, s. 110, 112, 114, 116.

¹²² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, C: I, s. 109, 110, 113, 117, 121.

¹²³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, C: I, s. 121.

¹²⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, C: I, s. 113, 115, 118, 123.

¹²⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, C: I, s. 114, 115, 120, 121.

¹²⁶ Ahmet Özer, "Ehl-i Hadis'in Red Literatürü", *Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi*, MÜSBE, İstanbul, 2008, s. 101, 102.

¹²⁷ el-Buhârî Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Halku ef'âli'l-ibâd*, Riyad, Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, t.y., s. 30.

¹²⁸ Buhârî, *Halk*, s. 33-35.

¹²⁹ Buhârî, *Halk*, s. 39.

¹³⁰ Buhârî, *Halk*, s. 30-35 vdğ.

¹³¹ Buhârî, *Halk*, s. 43.

¹³² ed-Dârimî Ebû Said Osman b. Halid b. Said es-Sicistânî, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Kuveyt, Dâru İbni'l-Esîr, 1995, s. 204, 205, 206.

¹³³ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s. 208.

Bu türlü haberlerden yola çıkarak Ehl-i Hadis'e mensup bir münekkidin kafasındaki Cehmî imajını çizmek mümkündür. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'de ve Cehmiyye'ye yönelik red edebiyatının diğer örneklerinde oldukça muhtasar olarak “şunu yapan/söyleyen/inkâr eden Cehmîdir.” tarzında ifadeler yer almakta olup, bu ifadeler birkaç başlık altında toplandığında Ehl-i Hadis'in kimlere hangi sebeplerden ötürü Cehmî dediği ortaya çıkmaktadır.

1.4. Red Literatürü Çerçevesinde Cehmîlik Tanımları ve Tenkitlerin Sebepleri

Mihne'de aktif rol alma ve kadılık yapma sebebiyle Cehmîlik tenkidinden daha önce bahsedilmişti. Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'ye yönelik red edebiyatı incelendiğinde ise Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseme, Vâkife¹³⁴ ve Lafziyye'den¹³⁵ olma, Allah'ın sıfatlarını inkâr yahut te'vil etme gibi etmenler bir kişinin Cehmî oluşunun sebepleri arasında sayılmaktadır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in Lafziyye'yi, Vâkife'yi, Kur'ân mahlûktur diyenleri ve mahlûk değildir demekten imtina edenleri, tartışma usullerini iyi bilen ve Kelâm ile ma'ruf olan kişileri, rivayetleri esas almayanları Cehmiyye'den saydığı birçok rivayet nakledilmektedir. Aşağıda her bir tenkit sebebi için açılan başlıklarda ilgili rivayetlere işaret edilecektir. Şimdi yukarıda özet olarak verilen Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'yi tenkit sebeplerinin teker teker incelenmesi uygun olacaktır.

1.4.1. Halku'l-Kur'ân Görüşünü Benimseme

Mihne dönemine ayrılan kısımda Halku'l-Kur'ân meselesi ve Cehmîlikle ilişkisi ele alınmıştı. Bu kısımda Red türü eserlerden Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü benimseyenlerin Cehmî olduğunu ifade eden örnekler sunulacaktır.

Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın mahlûk olarak nitelendirilemeyeceğini, bunu yapanların Cehmî olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶

¹³⁴ Ehl-i Hadis Halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân Allah kelâmıdır diyen, ancak mahlûk değildir demeye çekinenleri Vâkife olarak isimlendirmekte, bu görüşe de vakf görüşü demektedir. Ehl-i hadis nezdinde bu görüşte olmak Cehmî olarak tenkit edilmenin bir sebebidir.

¹³⁵ Kur'an lafızlarının ve bunları okumanın mahlûk olduğunu kabul edenler Lafziyye olarak isimlendirilmektedir. Buhârî gibi bazı alimler o dönem bu görüşte oldukları için Ehl-i hadis karşı görüşteki mensupları tarafından şiddetle tenkit edilmişlerdir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Yusuf Şevki, “Lafziyye”, *DİA*, C: XXVII, s. 40)

¹³⁶ Buhârî, *Halk*, s. 30.

Osman b. Said ed-Dârimî Cehmiyye için kaleme aldığı meşhur reddiyesinde Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasını ayet ve hadislerin yanı sıra getirdiği akli delillerle reddetmekte¹³⁷, bu görüşe sahip olmanın Cehmiyye'nin en ayırt edici özelliği olduğuna işaret etmektedir.¹³⁸

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının Kur'ân mahlûktur diyenlerin ve mahlûk değildir demekte tereddüt edenlerin Cehmî olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹³⁹ Başka bir yerde Kur'ân'ın mahlûk olmadığı konusunda şüphe edenin de Cehmî olduğu, hatta Cehmî'den de beter olduğu geçmektedir.¹⁴⁰ Abdullah b. Ahmed babasından başka, başta Abdullah b. el-Mubârek, Vekî b. el-Cerrah ve Süfyan b. Uyeyne olmak üzere bazı selef âlimlerinden de Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin Cehmî olduğuna dair çok kısa rivayetlere kitabında yer vermektedir.¹⁴¹

Ebû Bekr el-Hallâl, Ebû Bekr el-Mervezî'den naklen, Cehmiyye'nin Kur'ân mahlûktur diyenler, bunda şüphe edenler ve lafzî mahlûktur diyenler olmak üzere üç kısma ayrıldığını söylemektedir.¹⁴² Ayrıca Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'den naklen, Ahmed b. Hanbel'in Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenlerin Cehmiyye'den olduğunu açıkladığı rivayetleri de zikretmektedir.¹⁴³

Red edebiyatından bir eser olmamakla birlikte Beyhakî'nin *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eserinde Abdurrahman b. Mehdi'nin Kur'ân mahlûktur diyenlerin ve istiva konusuna farklı yaklaşımlar getirenlerin Cehmiyye'den olduğunu söylediği bir rivayet yer almaktadır.¹⁴⁴

1.4.2. Sıfatları Te'vil veya İnkâr Etme

Red edebiyatına bakıldığında Cehmiyye'nin en belirgin özellikleri arasında Allah'ın sıfatlarını te'vil yahut inkâr etmek zikredilmekte ve selef âlimlerinin konuyla

¹³⁷ Dârimî, **er-Red ale'l-Cehmiyye**, s. 184-192.

¹³⁸ Dârimî, **er-Red ale'l-Cehmiyye**, s. 184, 198.

¹³⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s. 151, 160.

¹⁴⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s. 163, 179.

¹⁴¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s. 110, 112, 114, 116, 161, 163.

¹⁴² el-Hallâl Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanbelî, **es-Sünne**, Riyad, Dâru'r-Râye, 1989, C: V, s. 125.

¹⁴³ Hallâl, **es-Sünne**, C: V, s. 130, 146.

¹⁴⁴ el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Ali, **el-Esmâ ve's-sıfât**, Cidde, Mektebetü's-Suûdî, 1993, C: I, s. 608.

alakalı sözleri nakledilmektedir. Burada bu rivayetlerden birkaçını zikretmek yerinde olacaktır.

Yezîd b. Harun istiva kavramını Ehl-i Hadis'in anladığı gibi anlamayanları ve anladığı şekilde kabul etmeyenleri Cehmiyye'den saymaktadır.¹⁴⁵ Abdullah b. el-Mubârek'e Rabbimizi nasıl biliriz diye sorulduğunda; Allah'ın yedinci semada arş üzerinde olduğu şeklinde cevap vermiştir. Bu soruyu soran kişi, Cehmiyye'nin böyle söylemediği ve Allah'ın arş üzerinde olmasından başka bir mana kastettiklerini söyleyince "Biz Cehmiyye'nin söylediklerini değil, Kur'ân ve sünnette her ne gelmişse onu söylüyoruz." diye cevap vermiştir.¹⁴⁶ Yezîd b. Harun'un da benzer şekilde Cehmî kimdir sorusuna cevaben arşa istiva konusu âmme gibi anlamayan Cehmîdir dediği nakledilmektedir.¹⁴⁷

Buhârî, Vekî b. el-Cerrah'dan naklen, "Her kim Hz. Peygamber'in İsmail > Kays > Cerir > Nebi (s.a.s) kanalıyla gelen ru'yet hakkındaki hadisini reddederse Cehmîdir, ondan uzak durun." sözünü nakleder.¹⁴⁸ Aynı şekilde Yezîd b. Harun'un bu hadisi -Siz muhakkak Rabbinizi göreceksiniz- yalanlayanın Allah ve rasulünden beri olduğunu söylediğini de nakletmektedir.¹⁴⁹

Ebû Bekr el-Hallâl ise bir topluluğun Allah'ın hayrı yaratır ama şerri yaratmaz, Kur'ân mahlûktur dediğini işiten Ebû Bekr el-Mervezî'nin, "Bu küfürdür. Bunu diyenler Kaderîdir, Cehmîdir." dediğini nakleder.¹⁵⁰

1.4.3. Vâkıfe ve Lafziyye'ye Mensup Olma

Ehl-i Hadis âlimleri arasında Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu ve yaratılmamış olduğu konusunda görüş birliği bulunsa da Kur'ân'ın telaffuzunun yaratılmış olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır.¹⁵¹ Buhârî, bu konuda açık bir şekilde Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğunu ifade etmektedir. Ona göre telaffuz sırasındaki hareketler,

¹⁴⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s. 123.

¹⁴⁶ Beyhakî, **el-Esmâ ve's-sıfât**, C: II, s. 336.

¹⁴⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s.123.

¹⁴⁸ Buhârî, **Halk**, s. 30.

¹⁴⁹ Buhârî, **Halk**, s. 38.

¹⁵⁰ Hallâl, **es-Sünne**, C: III, s. 543.

¹⁵¹ Ubeydullah Efe, "Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017., s. 72.

sesler ile ezber ve okunuşlar mahlûktur.¹⁵² Bunu ispat sadedinde yazdığı kitabının adının *Halku ef'âli'l-ibâd* (Kulların Fiillerinin Yaratılmışlığı) olduğu hatırlanmalıdır.

Vâkıfe ve Lafziyye görüşünü benimseyenlerin Cehmî olduğuna dair red literatüründe bol miktarda haber yer almaktadır. Lafziyye hakkında en sert sözlerin Ahmed b. Hanbel tarafından söylendiği görülmektedir. O, Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğu görüşünü çok net bir biçimde Cehmiyye'ye isnad etmektedir. Oğlu Abdullah'tan nakledildiğine göre, o Kur'ân'ın lafzı mahlûktur diyenlerin Cehmî olduklarını hatta onlardan daha kötü olduklarını düşünmektedir. Lafziyye ve Vâkıfe ile beraber olmamayı, onlardan bir şey öğrenmemeyi salık vermekle birlikte, Lafziyye'nin Vâkıfe'den daha beter olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³

Osman b. Said ed-Dârimî Kur'ân'ın okunuşunun, okuyucusunun ve mushafın mahlûk olduğunu iddia edenlerin Lafziyye, Vâkıfe ve Cehmiyye'den olduklarını söylemektedir.¹⁵⁴

Ebû Bekr el-Hallâl da İshak b. Râhûye¹⁵⁵ ve Ahmed b. Hanbel'in¹⁵⁶ Vâkıfe taifesi için onlar Cehmiyye'dendir dediklerini nakletmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in Şâfiî'den ders alıp onun onun mezhebine bağlanan el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbisî'nin Kur'ân'ı telaffuz etmenin/kıraat etmenin mahlûk olduğunu söylediği ve bundan dolayı İbn Hanbel taraftarlarınca dışlandığı ve Cehmîlikle itham edildiği bilinmektedir. İbn Hanbel'in onun hakkında Bişr el-Merîsî öldü, onun halefi Kerâbisî'dir, dediği rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının bu tutumu hakkında Kerâbisî'nin ise "Bu Ahmed b. Hanbel ile işimiz var. Kur'ân'ın telaffuzu mahlûktur desek bid'at diyor, değildir desek gene bid'at diyor!" diyerek sitem etmiştir.¹⁵⁷

¹⁵² Buhârî, **Halk**, s. 47.

¹⁵³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s.164, 199.

¹⁵⁴ ed-Dârimî Ebû Said Osman b. Halid b. Said es-Sicistânî, **Nakzu'l-imâm Ebî Said Osman b. Said ale'l-Merîsî**, thk. Reşid b. Hasan el-Elmaî, y.y., Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998, C: II, s. 899-900.

¹⁵⁵ Hallâl, **es-Sünne**, C: V, s. 138.

¹⁵⁶ Hallâl, **es-Sünne**, C: V, s. 130.

¹⁵⁷ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 162; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s.164; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XVIII, s. 242.

1.4.4. Ehl-i Hadis-Mu'tezile Çekişmesi ve Bunun Cehmîlik Tenkitlerine Yansıması

Ehl-i Hadis'in Kelâm ve felsefeye mesafeli oluşu, özellikle itikâdî meselelerin tartışılması ve te'vil konularındaki tavizsiz tutumu Mu'tezile'nin Ehl-i Hadis'in doğal hasmı olmasına sebep olmuştur. Mihne'yi yönlendirenlerin kahir ekseriyetinin Mu'tezile'ye mensup olması aradaki husumeti çok şiddetli bir seviyeye çekmiş¹⁵⁸, IV. asırda Eş'ârî ve Mâturîdî ekollerinin ortaya çıkıp Sünnî Kelâm'ın teşekkül etmesi ve Mu'tezile'nin zayıflamasına kadar hararetli bir şekilde devam etmiştir.

Ehl-i Hadis, Mu'tezile de dahil olmak üzere itikâdî meselelerde te'vilci ve akılcı bir yol tutanlara karşı sert eleştirilerde bulunmuş olup, bu yolu tutanların öncüsü olarak görülen Cehm b. Safvân'a nispetle Cehmî tenkidini sık sık kullanmış, Mu'tezile de bu tenkitlerden yeterince nasibini almıştır.¹⁵⁹ Nitekim Cehmiyye'ye reddiye yazan Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Kuteybe ve Osman b. Said ed-Dârimî gibi Ehl-i Hadis âlimlerinin eserleri incelendiğinde Cehmiyye ile Mu'tezile'yi kastettikleri açıkça görülür.¹⁶⁰ İlk dönem reddiye tarzı eserlerde Ehl-i Hadis bu tür tenkitlerinde Mu'tezile sözcüğünü pek kullanmamıştır. Bu eserlere bakıldığında itizal fikrini benimseyenler veya Mu'tezile mensupları şeklindeki kullanımlara pek az rastlanılmaktadır.¹⁶¹

Mu'tezile'nin Cehm b. Safvân'a ve Cehmiyye'ye atfedilen görüşleri büyük oranda benimsemesi Cehmiyye-Mu'tezile eşitlemesinin en önemli sebebi olarak görülebilir. Özellikle Halku'l-Kur'ân meselesindeki pozisyonu sebebiyle Mu'tezile mensupları Cehmî olarak nitelendirilmiştir.¹⁶² Burada altı çizilmesi gereken husus, tenkitlerin şahıslara ismen yapılmış olmayıp, genele yönelik yapılmış olmasıdır. Mu'tezile mensupları içinde ismen Cehmî olarak tenkit edilen çok az kişi vardır.

Mu'tezile mensupları ise Cehmiyye olarak isimlendirilmeyi kabul etmemekte, kendilerinin Cehm'den berî olduklarını söylemektedirler. Aralarında ortak noktalar

¹⁵⁸ M. Mahfuz Söylemez, **Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi**, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara, Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 80; Aydın, “Kur'ân'ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)”, s. 45, 47; Buhârî, **Halk**, s. 17; Kâsımî, **Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, s. 46; Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 205.

¹⁵⁹ Söylemez, **Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi**, s. 65; Aydın, “Kur'ân'ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)”, s. 46.

¹⁶⁰ Kâsımî, **Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, s. 44; Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 84.

¹⁶¹ Efe, “Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri”, s. 52.

¹⁶² Aydın, “Kur'ân'ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)”, s. 45.

olsa da Cehm'in Cebrî görüşlerini reddeden Mu'tezile'ye¹⁶³ ait tabakat türü eserlerde ilk dönemlere ait birçok isim yer almasına karşın Cehm b. Safvân yer almamıştır. Vâsıl b. Atâ'nın Cehm'in görüşlerini reddetmek için dâîsi Hafs b. Sâlim'i onunla münazara yapmaya gönderdiği ve galip geldiği Mutezilî kaynaklarda nakledilir.¹⁶⁴ Başka bir Mu'tezilî Bîşr b. el-Mu'temir de Cehmî olarak nitelendirilmeye razı değildir. Bir şiirinde Cehm'e nispet edilmelerini reddederken ilim ve takva sahibi olan Amr b. Ubeyd'e tabi olduklarını dile getirir.¹⁶⁵ Hayyât da Cehm'in Mu'tezile'ye mensubiyetini kabul etmez. Ona göre Cehm, İslâm'dan çıkmış kötü bir kimsedir. Ayrıca bir kişinin Mu'tezilî olabilmesi için usul-u hamsenin tamamını kabul etmesi gerekir.¹⁶⁶

Halku'l-Kur'ân meselesinin başlıca savunucularından ve Mihne'nin başlamasında oldukça etkili olduğu için Cehmîlikle tenkit edilen Bîşr el-Merîsî de Mu'tezile'nin kendine aidiyetini reddettiği diğer bir kişidir. Bunun sebebi olarak onun Mürcî' olduğu iddiası ve kendine özgü birtakım görüşlere sahip olması gösterilmektedir.¹⁶⁷ Bîşr'in bu özgün pozisyonuna atfen onun görüşlerini sahiplenenler için Bîşr el-Merîsî'nin taraftarları şeklinde bir ifade kullanılmaktadır.¹⁶⁸

Mu'tezile-Cehmiyye ilişkisi merkeze alınarak, bu tezin 53 kişilik Cehmî oluşu sebebiyle tenkit edilen râvîler listesinde yer alan isimler Mu'tezilî tabakatlardan ve Mu'tezilî hadisçileri içeren diğer kaynaklardan kontrol edildiğinde sadece Kâdî İbn Ebî Duâd ve İbnü's-Selcî Muhammed b. Şuca'nın¹⁶⁹ (ö. 266/880) yer aldığı görülmüştür.

Çağdaş çalışmaların birinde yer alan Belhî, Kâdî Abdülcabbâr ve İbnu'l-Murtazâ'nın eserlerinden derlenerek oluşturulan 175 kişilik Mu'tezilî hadisçiler listesi¹⁷⁰ ise yazarının da değindiği gibi hakkında Kaderîlik ithamı bulunan râvîler baz alınarak hazırlandığı için dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır.¹⁷¹ Mu'tezile'nin bir mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı zamanlardan önce yaşamış Yahya b. Ya'mer

¹⁶³ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 64.

¹⁶⁴ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 85; Kâdî Abdülcabbar, **Tabakâtü'l-Mu'tezile**, s. 241; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 32.

¹⁶⁵ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 64, el-Hayyât Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, **Kitâbu'l-intisâr ve'r-red alâ ibn Râvendî el-mulhid**, nşr. Henrik Samuel Nyberg, Dâru'l-Kabs, Beyrut, 1986.

¹⁶⁶ Hayyât, **el-İntisâr**, s. 126.

¹⁶⁷ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 81; Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 203.

¹⁶⁸ Kaya, **Hadis Tartışmaları**, s. 203, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, **es-Sünne**, C: I, s.169; Hallâl, **es-Sünne**, C: V, s. 113.

¹⁶⁹ İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 140.

¹⁷⁰ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 171-180.

¹⁷¹ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 170, 171.

el-Basrî (ö. 100/719 civarı), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/ 729), Vehb b. Münebbih (ö. 110/ 729), Mekhûl eş-Şâmî (ö. 110/ 729) gibi râvîler ile Mu'tezile'ye yakın olmadığı bilinen Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (ö. 148/765) ile Vekî b. el-Cerrah (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813) gibi Ehl-i Hadis'e mensup meşhur râvîlerin de bu listede yer almış olması, bu listeye göre Mu'tezile'den sayılan şahısların çeşitliliği hakkında önemli bir fikir vermektedir.¹⁷²

Bütün bunlara rağmen listedeki isimler bu tezin Cehmî râvîler listesi ile mukayese edildiğinde sadece 5 râvînin ortak olduğu görülecektir. Bunlar, Muhammed b. Râşid eş-Şâmî (ö. 160/775), İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya (ö. 184/799), Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh (ö. 188/803-804), Muhammed b. Semâa (ö. 233/850) ve el-Hüseyn b. Ali el-Kerâbisî (ö. 245/ 862) olarak sıralanabilir.

Kâsımî'nin Cehmî râvîler listesi ise aslında İbn Hacer ve es-Suyutî'nin Kaderilikle itham edilmiş Buhârî râvîleri listelerinin aynısıdır. Kâsımî'nin listesine bakıldığında Kaderîyye'yi Mu'tezile ile, Mu'tezile'yi de Cehmiyye ile eşitlemiş olduğu ve bu listede yer alan kişilerin Cehmî oldukları şeklinde bir çıkarım yaptığı görülebilir.¹⁷³ Bu tezin Cehmî râvîler listesinde, Kâsımî'nin listesindeki 32 râvî arasından sadece Bîşr b. es-Seriyy yer almaktadır.

Ehl-i Hadis'in Mu'tezile için Cehmiyye'nin yanı sıra Kaderiyye'yi de kullandığı bilinmektedir.¹⁷⁴ Ehl-i Hadis'in Kaderiyye lakabını kullanımının, özellikle Hz. Peygamber ve sahâbeden aktarılan sözler bağlamında düşünüldüğünde ilk dönemlerde doğrudan bir mezhebi nitелеmek amaçlı olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat ilerleyen süreçte gerek siyasî gerekse ilmî tartışmaların yoğunluk kazandığı ve doğrudan reddiye türü eserlerin kaleme alındığı dönemlerde ilk başlarda kaderi reddetme düşüncesiyle ön plana çıkan Gaylân ed-Dımaşkî, Ma'bed el-Cühenî gibi şahısları itham etmeye yönelik olarak kullanılmıştır.

Mu'tezile'nin bir mezhep olarak ön plana çıkması ve temsilcilerinin çoğalmasıyla birlikte, kaderi inkâr düşüncesine sahip olmaları sebebiyle Ehl-i Hadis çoğu zaman Kaderiyye'yi doğrudan Mu'tezile hakkında kullanmıştır. Bununla birlikte son olarak

¹⁷² Yazarın bu listedeki diğer çelişki ve tutarsızlıklar hakkında verdiği bilgiler için bkz. Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 182-185.

¹⁷³ Koçyiğit, **Münakaşalar**, s. 263.

¹⁷⁴ Efe, "Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri", s. 52, 53; Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 55.

Ehl-i Hadis'in Kaderiyye'den saydığı tüm şahısların Mu'tezilî olmadıklarının fakat Mu'tezile'nin hemen hepsinin Kaderî olmakla itham edildiğinin önemle altı çizilmesi gereken hususlardan olduğu belirtilmelidir.¹⁷⁵ Bu durumu özetleyen Watt ise şunları söyler: "I. ve II. asrın üçüncü çeyreğinde bir kısım Kaderiyye mensubu Emevîler'e karşı isyana temayül gösterirken Kaderiyye'nin büyük çoğunluğu umumi dini hareketin saygıdeğer üyeleri idi. Bununla beraber III. asrın ortalarından itibaren Kaderiyye pek çok âlimin nezdinde kötü bir şekilde anılır oldu. Yaklaşık 184/800'den bu yana Kaderî görüşe sahip pek çok kimse Mu'tezile'ye intisap etti. İkinci asırda ise Mu'tezilî olmayıp Kaderî olanlar mevcuttur."¹⁷⁶

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşıldığı gibi Mu'tezile'ye yapılan Cehmî ve Kaderî yakıştırmalarından ötürü hangi şahsın hangi mezhebe/ekole mensup olduğunu tespit konusu oldukça karmaşıktır. Öyle ki, bu yakıştırmalar zamanla bazı görüşleri savunan kişi ve grupları tahkir etmek için kullanılır hale gelmiştir. İbn Teymiyye, bazı sıfatları te'vil ettikleri için Eş'ârîler'i, fıkıhçıları ve hatta bazı muhaddisleri Cehmîlikle suçlamıştır. Zahid el-Kevserî de İbn Kuteybe'nin *el-İhtilâf fi'l-lafz* adlı eserine yazdığı mukaddimede hadisçilerin hak ehlinden olsun olmasın bütün hasımlarını Cehmiyye'den saydığını ifade etmiştir.¹⁷⁷

Mihne döneminde resmî görev alma ve kadılık vazifesi icra etme Cehmî olarak addedilmenin önemli bir sebebi olarak tebarüz etmektedir. Bu tez için oluşturulan listede yer alıp da kadılık ve Mihne'de görev alma sebebi dışında bir sebep yüzünden Cehmîlikle eleştirilen râvîlerin arasında Mu'tezile mensuplarına rastlanmaması hadisçilerin Mu'tezile ve Cehmiyye'yi her durumda eşitlemediğinin bir ispatıdır. Mu'tezile'nin öncüleri Vâsıl b. Atâ ve Amr Ubeyd için, keza Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 ?), Bısr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) ve Süname b. Eşras (ö. 213/828) gibi çok meşhur imamları için Cehmîlik ithamına dair bir kayıt görmek mümkün değildir.

Öte yandan red edebiyatına dahil olan eserlerde Mu'tezile, Cehmiyye ve Kaderiyye'nin ayrı ayrı zikrediliyor olmasından bunların tamamen aynîleştirilmediği gibi bir netice çıkmaktadır. Örneğin Buhârî Râfıza'nın Kaderiyye'den, Harûriyye'nin bu ikisinden daha kötü olduğu, bu gruplar arasında en şerlisinin ise Cehmiyye olduğunu

¹⁷⁵ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 184; Efe, "Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri", s. 60.

¹⁷⁶ Watt, **İslâm Düşüncesi**, s. 146, 147.

¹⁷⁷ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 296; İbn Kuteybe, **el-İhtilâf**, s.20, dn.5; İbn Teymiyye, **Mecmû'u'l-Fetâva**, C: V, s. 42.

zikretmektedir.¹⁷⁸ O, eserinin başka bir yerinde Kaderiyye Cebriyye ve Cehmiyye'nin insanın fiileri hakkındaki fikirlerini karşılaştırmakta, bunların birbirinden ayrı olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁹ Mu'tezile ve Kaderiyye'nin birbirinden tefrik edildiğine misal olarak da Ebû Bekr el-Mervezî'nin (ö. 292/905) Buhârî'den naklettiği bir haber verilebilir: “Kaderiyye, görüşlerinde Mu'tezile'den daha şiddetlidir.”¹⁸⁰

Sonuç olarak, Ehl-i Hadis'in Mihne'nin baş aktörlerinin Mu'tezîlî olması ve Halku'l-Kur'ân gibi kelâmî meselelerdeki tutumu nedeniyle Mu'tezile'yi Cehmiyye ile aynı konumda gördüğü, ancak bu ikisini her koşulda birbirinin yerine kullanmadığını belirtmek gerekir. Cehmiyye'nin daha geniş bir şemsiye kavram olduğu, Mu'tezile'nin ise kendi sistemi olan bir mezhep olarak zaman zaman bu şemsiye kavramın altına alındığı anlaşılmaktadır.

1.5. Değerlendirme

Mezhepler tarihi kaynaklarında Cehmiyye adıyla bir fırkaya yer verilmekte, bu fırkaya birtakım görüşler atfedilmektedir. Buna rağmen Cehm b. Safvân haricinde bir mensubundan bahsedilmemesi Cehmiyye'nin mahiyeti hakkında araştırmacıların zihninde kuşkular uyandırmaktadır. Kurucusu olduğu ileri sürülen Cehm b. Safvân'ın hayatı hakkındaki bilgilerin kısıtlı oluşu, Cehmiyye'ye atfedilen görüşlerinin kökenini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Mezhepler tarihi alimlerinin Cehmiyye'ye izafe ettiği görüşlere bakıldığında -yaşadığı dönem göz önüne alınarak-bunların tamamının Cehm tarafından ortaya atıldığını söylemek oldukça güçtür. Netice itibarıyla Cehmiyye'nin sistemli bir mezhep/fırka değil, belli görüşler etrafında çeşitli mezhep ve şahısları etkilemiş bir akım olduğu fikri kabule şayan görünmektedir.

Bu noktada sorulması gereken soru, sadece bir düşünce akımından ibaret olan Cehmiyye'nin neden bu kadar tepki topladığı ve hakkında koca bir red literatürü oluştuğudur. Cehmîlik tenkidine uğrayan râvîlerin kritik olduğu düşünülen tarihî dönüm noktaları bazında önerilen dönemlendirme içindeki kronolojik dağılımına bakıldığında Mihne döneminde Ehl-i Hadis'in maruz kaldığı uygulamalar Cehmî tenkidinin teşekkülünde büyük pay sahibidir. Dolayısıyla Mihne'nin uygulayıcıları;

¹⁷⁸ Buhârî, **Halk**, s. 39.

¹⁷⁹ Efe, “Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri”, s. 58; el-Buhârî, **Halk**, s. 114.

¹⁸⁰ Hallâl, **es-Sünne**, C: III, s. 528.

özellikle Mu'tezile mezhebi ve dönemin yöneticileri bu tenkitlerin en çok yöneltildiği gruplar olarak öne çıkmaktadır.

Ehl-i Hadis'in Cehmîlik tenkidini çok geniş bir çerçevede kullandığı bir vakıadır. Bu kullanımın çerçevesini biraz netleştirmek maksadıyla red literatürü incelendiğinde ise Cehmî olarak nitelendirilmenin diğer sebeplerinin Kur'ân'ın yaratılmışlığı hususunda Ehl-i Hadis'in ekserisinin benimsediği "Mahlûk değildir." görüşünden farklı olarak mahlûktur demek, bu konuda vakfetmek ve "Kur'ân'ın telaffuzu ve yazılı olan mushaflar mahlûktur, Kur'ân ise Allah kelâmı olup mahlûk değildir." diyen Lafziyye görüşünü benimsemek olduğu anlaşılmaktadır. Keza, ru'yetullah, sıfatların kabulü vb. konularda Ehl-i Hadis'in çizdiği çerçevenin dışına çıkanlar da Cehmî olarak nitelenmiştir.

Cehmî tenkidinin çerçevesinin çizilmeye çalışıldığı bu bölümün ardından, bu tenkide uğrayan kişilerin hadis ilmindeki yerleri incelenecek, elde edilen verilerden yararlanarak çizilen bu çerçevenin bir anlamda sağlaması yapılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

CEHMÎ RÂVÎLERİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Bir önceki bölümde Mihne döneminin Cehmîlikle tenkit edilen ravilerin tüm dönemlere nazaran en fazla yoğunlaştığı dönem olduğu ifade edilmişti. Bu bilginin ne ifade ettiğini tespit etmek oldukça önemlidir. Zira Mihne olayları ile ilgili son yüzyılın araştırmacıları tarafından Mihne'nin cerh-ta'dil ilmini büyük çapta etkilediği, cerh-ta'dil kitaplarının gereksiz cerhlerle dolduğu, bu yüzden cerh-ta'dil ilminin karakterinin ideolojik, subjektif ve güvenilmez olduğu yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Cehmî râvîlerin hadis ilmindeki yerinin tespit edilmesi bu iddiaların ne ölçüde gerçeğe yakın olduğunu öğrenme noktasında oldukça yardımcı olacaktır.

Bu bölümde hakkında haklı veya haksız Cehmîlik ithamı bulunan râvîlere dair biyografik bilgiler verilecek, rivayetleri varsa bulunup bu rivayetlerin Cehmîlik tenkitleri ile ilişkisi olup olmadığı ortaya konulacaktır. Dolayısıyla burada zikredilen râvîlerin tamamının Cehmî görüşleri benimsediği şeklinde bir yargıya varılmamalıdır. Mümkün olan yerlerde râvîler hakkındaki Cehmîlik ithamlarının haklı ve yerinde olup olmadığı üzerine yorumlar yapılacaktır.

2.1. Oluşum Döneminde Cehmî Râvîler (110/729-170/786)

Kelâm ilminin sistematığının henüz oturmadığı, Cehmiyye'nin de bir akım olarak etkisinin çok az olduğu oluşum döneminde Cehmî tenkidine maruz kalan 4 isim tespit edilebilmiştir. Şimdi bu şahısların tanıtımına geçilebilir.

2.1.1. Cehm b. Safvân es-Semerkandî (ö.128/745-46)

Cehm b. Safvân'ın Hadis ilmiyle ilgilenmediği ve hadis rivayetinin olmadığı birinci bölümde zikredilmişti.¹⁸¹ O, kendi ismiyle anılan Cehmiyye ekolünün öncüsü olduğu için itham ve tenkitlere maruz kalmıştır.

2.1.2. Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö. 150/767)

Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe kendi zamanında ve ilerleyen asırlarda türlü ithamlara maruz kalmıştır. Bu ithamların başlıca sebepleri olarak onun icthad metoduyla kıyası çokça kullanması, re'y sahibi olması ve hadisleri reddettiği

¹⁸¹ bkz. s. 5; Zehebî, *Mîzân*, C: I, s. 426.

iddiaları gösterilebilir. Yaşadığı dönemde bid'at unsurlara karşı kendine has metoduyla cevaplar vermesi ve Ehl-i sünnet kelâmının temellerini atmış olmasına rağmen itikâdî bağlamda da birçok suçlamayla karşı karşıya kalmıştır. Hakkında Mürciîlik suçlaması başta olmak üzere Cehmî olduğu ve Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediği gibi iddialar yer almaktadır.

Meşhur hadis münekkitlerinden doğrudan Ebû Hanîfe'nin Cehmî olduğuna dair bir şey nakledilmemiştir.

Yakın geçmişte bu türden haberlerin zayıflığına işaret edilmiş, senetlerindeki râvîler hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Haberlerin zayıflığı bir tarafa, Ebû Hanîfe'nin has talebesi Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe hakkında haberlerde nakledilen şeyleri söylemesi çok uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.

Ebû Hanîfe'den Cehm b. Safvân ile Cehmiyye aleyhinde haberler de nakledilmiştir. Burada bu haberlerden örnekler zikretmek yerinde olacaktır:

“Bize doğudan iki habîs fikir geldi. Cehm, ta'til, Mukâtil de teşbih görüşünü getirdi.” Başka bir senetle Ebû Hanîfe'den Cehm'in kafir olduğu da rivayet edilmektedir.

Başka bir haberde Ebû Hanîfe'nin “Cehm Allah'tan teşbihi nefyetmek isterken ifrat etti, hatta Allah'ın şey olmadığını söyledi. Mukâtil b. Süleyman da Allah'ı yarattıklarına benzetti.” dediği geçmektedir.

Bir diğeri şu şekildedir: Ebû Hanîfe “Horasan'da iki sınıf insan vardır ki, insanların en şerlileridir. Bunlar Cehmiyye ve Müşebbihe'dir, (bazen Müşebbihe yerine Mukâtiliyye) derdi.

Hakkında zikredilen Cehmî ithamlarının asılsızlığı ve talebesi Ebû Yusuf'un onun hakkında böyle sözler söylediğine dair Hanefî tabakat kitaplarında ve diğer biyografik çalışmalarda herhangi bir şey bulunamamış olması Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye aleyhinde söyledikleri ile birlikte değerlendirildiğinde onun Cehmî görüşleri benimsemesinin pek ihtimal dahilinde olmadığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe ile ilgili Cehmîlik tenkitlerinin yanısıra, Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediğine dair haberler de bulunmaktadır.

Kendisi de Cehmî olmakla eleştirilmiş olan Mualla b. Mansur er-Râzî'den nakledildiğine göre ne Ebû Hanîfe ne Ebû Yusuf ne Züfer ne Muhammed b. el-Hasen ne de onların ashabından biri Halku'l-Kur'ân meselesi hakkında konuşmuştur. Bu konu hakkında konuşan Bişr el-Merîsî ve İbn Ebî Duâd'dır. Bu gibi kimseler sebebiyle Ebû Hanîfe'nin ashabı töhmet altında kalmıştır.

Ebû Hanîfe hakkındaki Cehmîlik ithamları hakkında söylenenler burada da geçerlidir. Onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylediği haberleri senetlerinde meçhul ve yalancı râvîler olduğu gerekçesiyle batıl ve asılsız kabul edilmiştir. İkinci olarak, has talebesi Ebû Yusuf'tan bu tarz haberler nakledilme olasılığı çok düşüktür. Yine, onun Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemediği, bunun tam tersini savunduğu yönünde gelen haberlerin varlığı Ebû Hanîfe'nin Halku'l-Kur'ân görüşünün karşısında durduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Cehmî görüşleri benimsemediğine dair yukarıda zikredilen karinelere ilaveten, onun *el-Fıkhü'l-ebîs* ve *el-Fıkhü'l-ekber* adlı eserlerinde Cehmiyye'yi açıkça reddettiği ve Allah'ın sıfatları, Halku'l-Kur'ân, ahiret hayatına müteallik çeşitli meseleler ve cebr gibi konularda Cehmiyye'ye atfedilen görüşlerin tam tersini savunduğu hatırlanmalıdır. Netice itibariyle, İmam Ebû Hanîfe'nin Cehmî olmadığı ve bu görüşleri kabul etmediği açıkça görülmektedir.

2.1.3. Muhammed b. Raşid el-Mekhûlî (ö. 160/777'den önce)

el-Huzâî, eş-Şâmî ve ed-Dımaşkî nisbeleriyle de anılmaktadır. Künyesi Ebû Abdullah'tır. Hocaları arasında aynı zamanda kendisinden hadis de rivayet etmiş olan Süfyan es-Sevrî, Abdülkerim b. Ebi'l-Muhârik el-Basrî, Amr b. Ubeyd, İmran el-Kasir, Avf el-A'rabî, Leys b. Ebî Rukayye, Mekhul eş-Şâmî, Yahya b. Yahya el-Gassânî ve Yezîd b. Ya'fer yer almaktadır. Talebeleri arasında ise Bişr b. Velid el-Kindî, Bakıyye b. Velid, Süfyan es-Sevrî, Şube b. el-Haccac, Ebû Asım ed-Dahhak b. Mahled, Abdullah b. el-Mubârek, Abdurrahman b. Mehdi, Abdürrezzak b. Hemmam, Ali b. el-Ca'd, Yahya b. Said el-Kattân ve Yezîd b. Harun gibi hâfız ve imam râvîler vardır.¹⁸²

Hakkında çok sayıda ta'dil yanında bazı cerh ifadeleri bulunmaktadır. Onun için Abdullah b. el-Mubârek "Saduku'l-lisan, Kaderî olmakla itham edildi.", Ahmed b.

¹⁸² el-Mizzî Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâî'r-ricâl*, I-XXXV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1980, C: XV, s. 187, 188.

Hanbel “sika sika”, Abdürrezzak “Hadiste onun kadar titiz ve dikkatli birini görmedim.”, İbn Maîn “sika”, Abdurrahman b. İbrahim “Kaderî olduğu söyleniyor ancak hadiste mustakim idi.”, Ebû Hâtim “saduk, hasenu’l-hadis”, Nesâî “sika, leyse bihi be’s” başka bir yerde “leyse bi’l-kavî”, İbn Hibbân “takva ehli, ancak meslekten hadisçi değil, münker rivayeti çok fazla. Hadisiyle ihticac edilmez.”, Dârekutnî “yu’teberu bihi”, İbn Adî “Mekhûl’den sıkıntı olmayan hadisler nakletti. Sikadır ve hadiste müstakimdir.”¹⁸³, Şu’be “Mu’tezîlî, Haşebî¹⁸⁴, Râfızî, hadisi yazılmaz.”¹⁸⁵ demiştir.

Kütüb-i sittenin tamamında çok çeşitli konularda hadisleri bulunan Muhammed b. Râşid’in rivayetleri arasında Haşebî denilmesini gerektirecek bir rivayet tespit edilememiştir. İlk kaynağının Şu’be olması muhtemel olan Kaderî, Mu’tezîlî, Haşebî, Râfızî tenkitlerinin ise açık bir sebebi bulunamamakla beraber, kendisi de bir Basralı olan Şu’be’nin Basra’da yaygın olarak görülen Kaderî düşünceleri reddetme konusunda hassas davranmış olabileceği akla gelmektedir. Bunun da bir şekilde bu görüşlerle ilişkilendirilen bir râvîyi tenkit etmede sert bir tavır takınmasına sebep olduğu ileri sürülebilir.

2.1.4. el-Cerrâh b. Minhâl el-Cezerî (ö. 167/784)

Künyesi Ebu’l-Atûf’tur. ez-Zührî, Ebu’z-Zübeyr ve el-Hakem b. Atiyye’den hadis rivayet etmiş, ondan da Yezîd b. Harun, Muâfe b. İmran ve Yahya b. Salih rivayette bulunmuştur.¹⁸⁶

İlk dönem münekkitleri tarafından ağır cerh lafızlarıyla eleştirilmiştir. Ahmed b. Hanbel onun için “sâhibu’l-gafle”, İbnu’l-Medîni “hadisi yazılmaz”, Buhârî ve Müslim “münkerü’l-hadis”, Nesâî ve Dârekutnî “metrûk”, İbn Hibbân da “hadiste yalan söylerdi ve içki içerdi” demiştir.¹⁸⁷

¹⁸³ Mizzî, **Tehzîb**, C: XV, s. 189, 190.

¹⁸⁴ Tarihte ilk olarak Hz. Hüseyin’in intikamını almak için isyan eden Muhtâr es-Sekafî’nin ordusundaki bir grup mevâlî Haşebîye olarak adlandırılmış olup, daha sonra Keysâniyye fırkasına ve bu fırka mensupları arasında ortaya çıkan rec’at ve tenâsüh akîdesine inananlara Haşebîye adı verilmektedir. Ayrıca, Kur’an’ın mahlûk olduğunu, Allah’ın konuşmadığını iddia eden Cehmiyye’den bir grup da Haşebîye adıyla anılmaktadır. (Bkz. Mustafa Öz, “Haşebîye”, **DİA**, C: XVI, s. 402.)

¹⁸⁵ Zehebî, **Mîzan**, C: III, s. 544.

¹⁸⁶ ed-Dârekutnî Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer, **ed-Duafâ ve’l-metrûkîn**, I-III, Mecelletu’l-Câmiati’l-İslâmiyye bi’l-Medîneti’l-Münevvere, Medîne, 1403-1404, C: I, s. 262.

¹⁸⁷ Zehebî, **Mîzan**, C: I, s. 390.

Zikredilen cerh ifadelerine rağmen Ebû Nuaym¹⁸⁸, Beyhakî¹⁸⁹, Taberânî¹⁹⁰ ve Dârekutnî'nin¹⁹¹ eserlerinde hadisleri bulunmaktadır. Bu hadislerin hepsinin sahabenin fazileti hakkında olması dikkat çekicidir. Hakkındaki cerhlerden güvenilir bir râvî olmadığı belli olan el-Cerrâh b. Minhâl'in niçin Cehmîlikle tenkit edildiği şu haberden anlaşılmaktadır:

Ahmed b. Hanbel'e Yezîd b. Harun→Ebu'l-Atûf→Ebu'z-Zübeyr→Cabir isnadıyla nakledilen “Bir şey bir mekânda bulunursa onu görebilirsin, ancak bir mekânda bulunmazsa onu dünyada da ahirette de göremezsin.” rivayetini bilip bilmediği soruldu. Ahmed b. Hanbel bunu işitince çok öfkelen-di, öfkesi yüzünden okunabiliyordu. Etrafında insanlar vardı. Oturur vaziyette iken ayakkabısını aldı, giydi ve dedi ki: “Allah bunu rivayet edeni kahretsin! Böyle bir şeyi yazmaya lüzüm yok.” Daha sonra, Yezîd b. Harun'un böyle bir şeyi rivayet etmekten veya söylemekten berî olduğunu ifade etti ve “Bunu söyleyen Cehmîdir, kafirdir, Allah bu habisi kahretsin. Kim Allah ahirette görülemeyecek derse kafir olur.” dedi. İbn Hanbel'e Ebu'l-Atûf hakkında sorulduğunda “Cizreli, metrûku'l-hadis” yanıtını verdi.¹⁹²

Anlaşıldığı kadarıyla bu rivayetin senedinde yer alması Ahmed b. Hanbel'in el-Cerrâh b. Minhâl'i Cehmîlikle tenkit etmesine sebep olmuştur.

Oluşum dönemi râvîleri arasında Cehmiyye'nin öncüsü Cehm b. Safvân'ın durumu açıktır. Ebû Hanife hakkındaki Cehmîlik eleştirilerinin alanında uzman cerh-ta'dil imam-ları tarafından yapılmadığı, aksine meçhul ve zayıf kişilerden nakledilen haberlere dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında bu dönemde Cehmî görüşlerin henüz yaygınlık kazanmadığı söylenebilir.

2.2. Kelâmî Tartışmalar Döneminde Cehmî Râvîler (170/786-218/833)

Kelâmî tartışmaların yaygınlaştığı, mezhebî ve siyasî ekol ve fırkaların kemikleşme safhasına girdiği bu dönemde Cehmîlik sebebiyle tenkit edilen 18 râvî yer

¹⁸⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsfahânî, **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-esfiyâ**, I-X, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409, C: I, s. 184.

¹⁸⁹ el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Ali, **es-Sünenü'l-kübrâ**, I-X, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003, C: IV, s. 228.

¹⁹⁰ et-Taberânî Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemu'l-evsat**, I-X, Dâru'l-Hameyn, Kâhire, t.y., C: I, s. 265.

¹⁹¹ ed-Dârekutnî Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer, **es-Sünen**, I-V, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004, C: II, s. 229.

¹⁹² el-Makdisî Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, **el-Müntehâb min ileli'l-Hallâl**, thk. Ebû Muaz Tarık b. Avadullah b. Muhammed, y.y., Dâru'r-râye, t.y., s. 277.

almaktadır. Bu kısımda bu râvîlerin tanıtımı ve haklarındaki Cehmîlik tenkitlerine yer verilecektir.

2.2.1. Süleyman b. Amr b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 180/796?)

Doğum ve vefat tarihi hakkında net bir bilgi bulunamayan Süleyman b. Amr'ın hoca ve talebelerinin vefat tarihlerine bakıldığında 100-180 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmekte olup künyesi Ebû Davud'dur ve en-Nehaî nisbesiyle anılmaktadır. Hocaları arasında Ebû Hâzim Seleme b. Dinar, Abdülmelik b. Umeyr, Muhtar b. Fulful ve Ma'bed b. Halid el-Cedelî bulunurken, Bîşr b. Muhammed b. Eban es-Sükkerî, Yahya b. Eyyub el-Âbid, Ebu'r-Rabia ez-Zehrânî ve Selâm b. Mugire el-Ezdî ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁹³

Cerh-ta'dil imamları tarafından çok sert ifadelerle cerh edilen Ebû Davud hakkında Yahya b. Maîn “ekzebu'n-nâs”,¹⁹⁴ “Kaderî”,¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel “kezzab”,¹⁹⁶ Buhârî “yalancılıkla tanınırdı” derken,¹⁹⁷ Müslim *Sahîh*'ine yazdığı mukaddimede onu hadis uyduran râvîler arasında zikretmiştir.¹⁹⁸ Ebû Hâtim “zâhibu'l-hadis, metrûku'l-hadis, kezzab”¹⁹⁹ ve İbn Adî, “hadis uydurduğu konusunda âlimler arasında ihtilaf yok” diyerek onu cerhetmiştir.²⁰⁰ Ebû Ma'mer (ö. 236/850)²⁰¹ ise yalancı ve Cehmî olduğunu, Bîşr el-Merîsî'nin Cehmî fikirleri ondan aldığını söylemektedir.²⁰²

Kütüb-i sitte ve öncesinde telif edilen hadis kaynakları arasında yalnızca İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde²⁰³ bir hadisi bulunan Ebû Davud en-Nehaî'nin diğer

¹⁹³ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 20.

¹⁹⁴ Yahya b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn rivâyetu'd-Dûrî*, C: IV, s. 398.

¹⁹⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 24.

¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, I-IV, thk: Vasıyyullah b. Muhammed Abbas, 2. bs., Riyad, Dâru'l-Hânî, 1422/2001, C: II, s. 542.

¹⁹⁷ Buhârî Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Haydarâbad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y., C: IV, s. 28.

¹⁹⁸ Müslim b. el-Haccac Ebû'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Mukaddime”, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, t.y., C: I, s. 5.

¹⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C: IV, s. 132.

²⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: IV, s. 228.

²⁰¹ İsmail b. İbrahim b. Ma'mer el-Huzelî. Sika bir râvîdir, râvî değerlendirmeleri yapmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, C: I, s. 274.

²⁰² Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 23.

²⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C: VII, s. 276.

rivayetleri Taberânî²⁰⁴, Harâitî²⁰⁵, Ebû Nuaym, Beyhakî²⁰⁶ ve Kudâî²⁰⁷ gibi müelliflerin kitaplarında yer almaktadır.

Nehaî'nin bu kaynaklarda geçen hadisleri arasında Cehmî görüşlerle ilintili bir rivayet tespit edilememiştir. Bişr'in Cehmî fikirleri ondan aldığı doğruysa bu sebepten ötürü Cehmîlikle tenkit edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

2.2.2. Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim (ö.182/798)

Ebû Hanîfe'nin ardından Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ile birlikte Hanefî mezhebinin üç büyük imamından biri olan ve başkadılık görevinde bulunan Ebû Yusuf da Cehmîlik ile tenkit edilmiştir.

Ebû Yusuf'un Cehmî olduğu bilgisi geçen tek haber Abdullah b. el-Hüseyn en-Nüheyli→Ahmed b. Ebî Süreyc→el-Hasen b. Hakîm el-Kureşî senediyle nakledilmiş olup şu şekildedir: el-Hasen b. Hakîm -Ahmed ve Yahya ve bazı dostları ile karşılıklı otururken- dedi ki: “Bana Bakıyye haber verip dedi ki: “ilim ehlinden bir zat bana haber verip dedi ki, Ebû Yusuf'un Cehmî olduğuna şahadet ederim.””²⁰⁸

Ebû Yusuf'un Cehmî olduğuna dair kaynağı meçhul bu zayıf haberden başka bir bilgi bulunamamıştır. Onun Cehmîlikle bir alakasının olmadığı bilgisini içeren haberler ise çoğunluktadır. Yukarıda hocası Ebû Hanîfe için ayrılan kısımda kendisinin ve hocasının Cehmî olmadığını ifade ettiği ve hocasıyla Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenin kafır olacağı konusunda mutabık olduklarını belirttiği iki haber zikredilmişti. Ebû Yusuf'un kendisinden de Cehmiyye'yi doğrudan tenkit ettiği bir rivayet nakledilmiştir. O, Horasan'dan iki grup insanın türediğini, birinin Mukâtiliyye diğerinin Cehmiyye olduğunu, bunlardan insanların en kötüsü olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁹

Altı çizilmesi gereken diğer bir husus; zayıflıklarına işaret edilen ve kendisinden Ebû Hanîfe'nin Cehmî olduğu ile alakalı nakledilen rivayetlerin tamamında Ebû Yusuf

²⁰⁴ Taberânî, **el-Muce'mu'l-kebîr**, C: III, s. 84.

²⁰⁵ Harâitî, **Mekârimu'l-ahlâk**, s. 200, 208.

²⁰⁶ Beyhakî, **Şuabu'l-îmân**, C: V, s. 422.

²⁰⁷ Kudâî Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer , **Müsnedü's-Şihab el-Kudâî**, I-II, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986, C: I, s. 141, 145; C: II, s. 6, 73.

²⁰⁸ el-Ukaylî Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa, **ed-Duafâu'l-kebîr**, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, C: IV, s. 443.

²⁰⁹ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XV, s. 212, 213.

ya kendisinin Cehmî görüşlerden uzak olduğunu söylemekte ya da tezkiye edilmektedir. Netice olarak Ebû Yusuf'un Cehmî fikirlerle bir bağlantısının olmadığı söylenebilir.

2.2.3. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya (ö. 184/800)

Babası sika bir hadis râvîsi olan İbrahim'in künyesi Ebû İshak'tır. el-Eslemî ve el-Medenî nisbeleriyle anılmıştır. Dedesinin künyesi Ebû Atâ olarak da verilmektedir. Abdullah b. Dinar, Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Zi'b, İbn Şihab ez-Zührî ve babası Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî'den hadis nakletmiştir. Ondan da İbrahim b. Tahman, Süfyan es-Sevrî, hakkında Cehmîlik tenkidi olan Salih b. Muhammed et-Tirmizî, Abdürrezzak b. Hemmam ve Muhammed b. İdris eş-Şafî gibi isimler hadis rivayetinde bulunmuştur.²¹⁰

Cerh-ta'dil imamları tarafından oldukça sert ifadelerle tenkit edilmiştir. Onun hakkında Mâlik "sika değil, dindarlık yönü de zayıf", Ahmed "Kaderî, Mu'tezilî, Cehmî, onda her türlü bela var. Hadisi yazılmaz. İnsanlar hadislerini terk ettiler. Münker, aslı olmayan hadisler naklederdi. Hadis şeyhlerinden aldığı hadisleri kendisininmiş gibi kitaplarına geçirirdi.", Yahya b. Said el-Kattân "yalancı"²¹¹, İbn Maîn: "hadisi yazılmaz, Cehmî, Râfîzî"²¹², kendisinden nakledilen başka bir rivayete göre: "Sika değil, bütün rivayetlerinde yalan söylerdi, onun üç özelliği vardı yalancılık, Kaderîlik, Rafizilik"²¹³, Cûzcânî "Onda bid'at emareleri var, hadisiyle ihticac edilmez"²¹⁴, Nesâî "metrûku'l-hadis, sika değil, hadisi yazılmaz"²¹⁵, Buhârî "Cehmî, İbnu'l-Mubârek ve diğerleri onu terk ettiler. Kader görüşündeydi."²¹⁶, demiştir.

Bir de Nuaym b. Hammad'dan nakledilen bir rivayet vardır ki, İbrahim'in niçin Cehmîlikle tenkit edildiğini anlamada kolaylık sağlayacaktır: "İbrahim'in kitaplarına 50 dinar harcadım. Sonra İbrahim bize içinde Kaderî fikirler olan bir kitap ve Cehm'in görüşleri olan başka bir kitap çıkardı. Cehm'in görüşlerini içeren kitabı uzattı, onu okudum ve içindekileri öğrendim. Ona dedim ki: "Bunlar senin görüşlerin mi?" O da evet dedi. Bunun üzerine kitapların bazılarını yaktım bazılarını da attım."²¹⁷

²¹⁰ Mizzî, **Tehzîb**, C: II, s. 185.

²¹¹ Mizzî, **Tehzîb**, C: II, s. 187.

²¹² Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: III, s. 95

²¹³ Mizzî, **Tehzîb**, C: II, s. 18

²¹⁴ Cûzcânî, **Ahvâlu'r-ricâl**, s. 218.

²¹⁵ Mizzî, **Tehzîb**, C: II, s. 187.

²¹⁶ Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, C: I, s. 323.

²¹⁷ Mizzî, **Tehzîb**, C: II, s. 186, 187.

İbrahim b. Ebî Yahya'nın bir rivayeti İbn Mâce'nin *Sünen*'inde²¹⁸ yer almaktadır. Onun dışında Beyhakî²¹⁹, Bezzâr²²⁰ ve Dârekutnî²²¹ eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir.

İbrahim b. Ebî Yahya'nın rivayetlerine bakıldığında bunların siyer, hac menasiki, şehitlik, ahlâk ve edep, kısas konularında olduğu görülmektedir. Onun Cehmîlik ithamına uğramasının rivayetleriyle bir ilgisi olduğu tespit edilememiştir. Hakkındaki cerhlerden zayıf bir râvî olduğu anlaşılan İbrahim b. Ebî Yahya'nın Cehmî olduğu kendi sözlerinden anlaşılmaktadır.

2.2.4. Yusuf b. Halid b. Umeyr el-Basrî (ö. 186/802)

es-Semtî nisbesiyle anılan Yusuf b. Halid'in hadis aldığı hocaları arasında Cafer b. Sa'd b. Semure b. Cündeb, babası Halid, Ziyad b. Sa'd, el-A'meş, Musa b. Ukbe ve Ebû Cafer el-Hatmi bulunmaktadır. Halife b. el-Hayyât, oğlu Halid, Ahmed b. Musa ed-Dabbî ve Ebû Ravh Muhammed b. Ziyad da ondan hadis nakletmişlerdir.²²²

Yusuf b. Halid hakkındaki değerlendirmelerin çoğunlukla olumlu olmadığı görülmektedir. Hakkında görüş bildiren âlimlerden. Yahya b. Maîn, kendisi için "zayıf", yine Abdullah b. Ahmed kanalıyla "kezzab, habis, aduvvallah, kötü bir adam, ondan hayırlı hiçbir söz çıkmaz" demiştir.²²³ Abbas ed-Dûrî de Yahya'nın Yusuf b. Halid için "kezzab, zındık, hadisi yazılmaz." dediğini aktarmaktadır.²²⁴ Yakub b. Şeybe onun için, "ulemadandı ama hadiste iyi değildi." İbn Sa'd: "keskin görüşlüydü, fetva vermeye ehildi ama hadiste zayıftı."²²⁵ ve Buhârî de "seketu anı" demiştir.²²⁶ Ebû Hâtim, onun hakkında zâhibtir dedikten sonra elinde mizanı ve kıyamet günün inkâr eden Cehmî fikirler içeren kitabını görünceye kadar Yahya'nın Yusuf b. Halid zındıktır sözünü kabul etmemiştim, der.²²⁷ İbn Hibbân hadis âlimleri adına hadis uydurup bu hadisleri

²¹⁸ İbn Mâce, *Cenâiz*, 62.

²¹⁹ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, C: I, s. 516; C: V, s. 85; C: VI, s. 329; el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Ali, *Şuabu'l-îmân*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003, C: XII, s. 300, 301.

²²⁰ el-Bezzâr Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *el-Müsned*, I-XVIII, Medîne, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988-2009, C: XV, s. 281.

²²¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, C: I, s. 101, 236; C: IV, s. 156.

²²² Mizzî, *Tehzîb*, C: XXXII, s. 421-22.

²²³ Mizzî, *Tehzîb*, C: XXXII, s. 422.

²²⁴ Yahya b. Maîn, *Târîh*, C: IV, s. 133.

²²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, C: XXXII, s. 422.

²²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C: VIII, s. 388.

²²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C: IX, s. 222.

onlardan rivayet ettiğini, dolayısıyla ondan rivayet etmenin helal olmayacağını söylemiş ve Mürcie'den olduğunu eklemiştir.²²⁸

İbn Mâce²²⁹ ve Ahmed b. Hanbel²³⁰ kitaplarında kendisinin birer hadisini rivayet etmişlerdir. Ebû Nuaym *Hilyetü'l-evliyâ*'da²³¹, Taberânî *el-Muce'mu'l-kebîr*²³² ve Evsat'ta²³³, Hâkim *el-Müstedrek*'te ve Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da²³⁴ Yusuf b. Halid'in hadislerine yer vermişlerdir. Onun senedinde yer aldığı hadislerin cuma günü gusl etme, ezan, melekler, cihadın önemi, ramazan ayında hacamat yaptırma, Nisa sûresi 29. ayetin tefsiri gibi konularda olduğu görülmektedir.

Hadislerinin içerdiği konulara bakıldığında Cehmîlik veya Mürcîlik ithamını gerektirecek bir rivayet bulunmamakla birlikte çok fazla ferd ve münker hadis rivayet ettiği görülmektedir. Cehmî görüşleri muhtevi bir kitaba sahip olmasından dolayı Cehmîlikle tenkit edilmiş olduğu söylenebilir.

2.2.5. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani (ö. 189/805)

Hanefî mezhebinin üç büyük imamından birisi olan eş-Şeybânî de hocası Ebû Hanîfe ve arkadaşı Ebû Yusuf gibi çeşitli ithamlara uğramıştır. O Mürcîiliğin²³⁵ yanı sıra Cehmîlikle de suçlanmıştır.

Ukaylî'nin naklettiğine göre İbn Maîn onun Cehmî ve yalancı olduğunu söylemiştir.²³⁶ Yahya b. Maîn'in *Târîh* adlı eserine bakıldığında ise Şeybânî için "leyse bi-şey" dediği görülmektedir.²³⁷ Ancak Ukaylî, İbn Maîn'in bu ifadesine Şeybânî için ayırdığı kısımda yer vermemiş, onun hemen ardından gelen başka bir Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî adlı râvînin altına kaydetmiştir.²³⁸

²²⁸İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C: III, s. 191.

²²⁹İbn Mâce, *İkâmetu's-salât*, 169.

²³⁰Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-XLV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, thk. Şuayb el-Arnaût et al., 2001, C: XXVII, s. 277.

²³¹Ebû Nuaym, *Hilye*, C: IV, s. 367.

²³²et-Taberânî Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Muce'mu'l-kebîr*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1994, C: VI, s. 105; C: XI, s. 234, 361 vdğ.

²³³Taberânî, *el-Muce'mu'l-evsat*, C: III, s. 167; C: IV, s. 41.

²³⁴Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 144.

²³⁵Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürcî Râvîler*, Bursa, Emin Yayınları, 2011, s.149-150.

²³⁶Ukaylî, *ed-Duafâ*, C: IV, s. 52.

²³⁷Yahya b. Maîn, *Târîh*, C: III, s. 364.

²³⁸Ukaylî, *ed-Duafâ*, C: IV, s. 55.

İbn Maîn'in "leyse bi-şey" lafzını çok farklı şekillerde kullandığı dikkate alınmalıdır. Zira o bu ifadeyi hem yalancı raviler için, hem kendilerinden hadis rivayet etmenin helal olmadığı kimseler için, hem hadisi yazılabilecek râvîler için ve hem de sika râvîler için kullanmıştır.²³⁹ Bu bilgi, İbn Maîn'in Şeybânî'nin el-Câmiu's-sagîr'i ondan yazdığı bilgisiyle²⁴⁰ birlikte değerlendirildiğinde İbn Maîn'in onun için yalancı ve Cehmî dediği haberin sıhhati şüpheli bir konuma düşmektedir.

Ukaylî'nin nakletmekte tek kaldığı başka bir haberde ise Şeybânî'nin Cehmiyye'nin başı olduğu söylenmektedir.²⁴¹

Daha evvel Ebû Yusuf'un Cehmî oluşuyla ilgili meçhul bir şahıstan aktarılan rivayet zikredilmişti. Aynı haber, aynı isnadla (Abdullah b. el-Hüseyn en-Niyîlî→Ahmed b. Ebî Süreyc er-Râzî→el-Hasen b. Hakîm el-Kureşî) ancak küçük farklarla Şeybânî'nin biyografisine ayrılan kısımda da zikredilmektedir: el-Hasen b. Hakîm el-Kureşî -Ahmed ve Yahya ile karşılıklı otururken- dedi ki: "Bana Bakıyye haber verip dedi ki: "İlim ehlinde bir zat bana haber verip dedi ki, Muhammed b. el-Hasen'in Cehmî olduğuna şahadet ederim."²⁴² Bu rivayetin Hem Ebû Yusuf için hem de Şeybânî için ayrı ayrı ancak aynı isnadla ve küçük farklarla aynı metinle nakledilmiş olması oldukça ilginçtir. Kaynağının meçhul olması da dikkate alındığında bunun Hanefî mezhebinin bu iki imamı aleyhine uydurulmuş bir rivayet olma olasılığı hayli yüksek görünmektedir.

Sonuç olarak, Muhammed b. el-Hasen hakkında varid olan Cehmîlik tenkitlerinin naklinde Ukaylî tek kalmıştır. Onun Yahya b. Maîn'den naklettiği haricinde kaydettiği rivayetlerin uydurma olma ihtimali çok fazladır. İbn Maîn'den naklettiği rivayetin de ona aidiyeti şüphelidir. Dolayısıyla Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Cehmîlikle tenkit edilmesinin haklı gerekçelere dayanmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.6. Bişr b. es-Seriyy (ö. 195/813)

Basralı olup Mekke'de yaşamış olan Bişr'in künyesi Ebû Amr'dır. el-Efveh ve el-Basrî nisbeleriyle anılmaktadır. Süfyan es-Sevrî, Hammad b. Seleme, Abdullah b. el-Mubârek, Mis'ar b. Kidam, Leys b. Sa'd, İbrahim b. Tahman, Abdürrezzak b.

²³⁹ Erdinç Ahatlı, "Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1996, sy. 1, s. 227.

²⁴⁰ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 136.

²⁴¹ Ukaylî, **ed-Duafâ**, C: IV, s. 52.

²⁴² Ukaylî, **ed-Duafâ**, C: IV, s. 52.

Hemmam gibi çok meşhur muhaddislerden aldığı hadisleri, Ahmed b. Bekkâr el-Harrânî, İbni Ebî Hayseme, Abdullah b. Muhammed el-Müsneî, Ali b. el-Medînî, Mahmud b. Ğaylan el-Mervezî, Yahya b. Adem gibi râvîlere aktarmıştır.²⁴³

Bişr, münekkitler tarafından ekseriyetle tevsik edilmiştir. İbn Maîn onun hakkında “sika”, Ebû Hâtim “sebt, salih” derken²⁴⁴, İbn Adî “Süfyan es-Sevrî, Mis’ar ve bazı muhaddislerden garib hadisler nakletti. Genel olarak değerlendirmek gerekirse hasenu’l-hadistir.” demiştir.²⁴⁵ Humeydî “Cehmî idi, ondan bir şey yazmak helal olmaz.” demiştir.²⁴⁶ Humeydî’nin bu cerhinin sebebi ise Ahmed b. Hanbel’in şu rivayetine bakıldığında açıklık kazanmaktadır: Rivayete göre Bişr Basralıdır ve Mekke’ye gelmiştir. Süfyan’dan bin kadar hadis işitmiş, Ahmed b. Hanbel ve başkaları da Bişr’den bu hadisleri dinlemiştir. Bişr, “O gün bazı yüzler Rablerine bakarken parlayacak.” mealindeki ayetin geçtiği hadisi zikretmiş ve bu nedir, bu ne demektir bilmiyorum demiştir. Humeydî ve bazı Mekkeliler Bişr’in ru’yetullah konusunda takındığı tavrı beğenmemiş ve onu Cehmîlikle suçlamışlardır.²⁴⁷

Hadisleri kütüb-i sittenin tamamında mevcut olan Bişr’in rivayetleri arasında Cehmî oluşuna işaret eden bir rivayet yoktur. Onun naklettiği hadislerin konuları arasında iman, namaz, oruç, cenâiz, edeb, nikah, içecekler vb. yer almaktadır.

Bişr’in Humeydî tarafından Cehmîlikle eleştirilmesine karşın Ahmed b. Hanbel de dahil birçok münekkit hadis imamı onun güvenilir olduğunu açıkça ifade etmişlerdir.²⁴⁸ Zehebî de onun Cehmîlikten tevbe ettiğini bilakis hadiste hüccet olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁹ İbn Maîn’den nakledilen bir rivayette ise İbn Maîn, “Bişr’i gördüm. Kendisine Cehmî yakıştırmaları yapanlara lanet ediyor ve Cehmî olmaktan Allah’a sığınırım diyordu.” diyerek onu temize çıkarmaktadır.²⁵⁰

Bu bilgiler değerlendirildiğinde Bişr’in haksız yere Cehmîlikle itham edildiği anlaşılmaktadır.

²⁴³ Mizzî, **Tehzîb**, C: IV, s. 123-24.

²⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: II, s. 358.

²⁴⁵ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: II, s. 176.

²⁴⁶ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 333.

²⁴⁷ Mizzî, **Tehzîb**, C: IV, s. 124.

²⁴⁸ Mizzî, **Tehzîb**, C: IV, s. 124.

²⁴⁹ Zehebî, **Siyer**, C: IX, s. 333.

²⁵⁰ Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: IV, s. 188.

2.2.7. Selm b. Sâlim el-Belhî (ö. 196/811)

Âbid ve zahid bir kimse olarak tanınan Selm b. Sâlim'in künyesi Ebû Abdurrahman yahut Ebû Muhammed olarak verilmektedir. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Nuh b. Ebî Meryem, İbrahim b. Tahman, İbn Cüreyc ve Süfyan es-Sevrî'den hadis rivayet etmiş, ondan da Muhavvel b. İbrahim en-Nehdî, Süreyc b. Yunus, Ahmed b. Menî, Yakub b. Ubeyd, Musa b. Hakan, el-Hasen b. Urfe ve Sa'dan b. Nasr hadis rivayet etmiştir.²⁵¹

Cerh ve ta'dil mütehasşısıların onun hakkında cerh edici ifadeler kullanmışlardır. İbn Maîn "leyse bi-şey"²⁵², başka bir rivayete göre "zayıf"²⁵³, başka bir yerde "ise habîs bir Cehmî"²⁵⁴, Ahmed b. Hanbel "leyse bi-zâke", Ebû Hâtîm daîfu'l-hadîs, Ebû Zur'a "hadisi yazılmaz, Mürciî idi."²⁵⁵, Nesâî "zayıf", el-Cûzcânî "sika değil" diyerek onu tenkit etmişlerdir.²⁵⁶

Hadisleri Beyhakî'nin²⁵⁷ ve Taberânî'nin²⁵⁸ kitaplarında geçmektedir. Bu hadisler Cehmîlik tenkidıyla ilişkili olmamakla birlikte, Selm hakkındaki Cehmîlik tenkidini oldukça zayıflatan bir hadisin senedinde yer almaktadır. İlgili hadis şu şekildedir: Rasûlullâh'a "İyilik edenlere ve iyi davrananlara daha güzeli ve fazlası vardır" ayeti soruldu. Rasûlullâh da "onlar dünyada güzel amel işleyenlerdir. Ahirette onlar için daha güzeli vardır, fazlası ise Allah'ın vechine bakmaktır." buyurdu.²⁵⁹

Zayıf bir râvî olduğu hakkındaki cerhlerden anlaşılan Selm b. Sâlim'in Cehmî olduğuna dair tek tenkit Yahya b. Maîn'den nakledilmiştir. İbn Maîn'den nakledilen diğer iki cerh ifadesinde Cehmîlikle ilgili bir şey zikredilmemesi, yukarıda zikredilen hadisi Cehmiyye'nin görüşlerini benimseyen bir kişinin nakletmesinin beklenmemesi ile birlikte düşünüldüğünde Selm b. Sâlim'in Cehmî görüşlere sahip bir râvî olması düşük bir ihtimal olarak gözükmektedir.

²⁵¹ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: X, s. 202.

²⁵² Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: IV, s. 355.

²⁵³ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: IV, s. 348.

²⁵⁴ ed-Dârekutnî Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, **Ta'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn li İbn Hibbân**, Kâhire, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1994, s. 116.

²⁵⁵ İbn Ebi Hâtîm, **el-Cerh**, C: IV, s. 267.

²⁵⁶ Zehebî, **Mîzân**, C: II, s. 185.

²⁵⁷ Beyhakî, **es-Sünen**, C: X, s. 260; Beyhakî, **Şuabu'l-îmân**, C: IV, s. 228 vdğ.

²⁵⁸ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-kebîr**, C: XII, s. 353, 378.

²⁵⁹ ed-Dârekutnî Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, **Ru'yetullah**, Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1411, s. 171; Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: X, s. 202.

2.2.8. el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî (ö.199/814)

Belh kadılığı da yapmış olan el-Hakem b. Abdillâh, Ebû Hanîfe'ye ait *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebsat* ve *el-Âlim ve'l-müteallim* isimli eserlerin râvisi olup²⁶⁰ künyesi Ebû Mutî'dir. Hişam b. Hassan, Bekr b. Huneys, Abbad b. Kesir, Abdullâh b. Avn, İbrahim b. Tahman, İsmail b. Yunus, Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes ve Süfyan es-Sevrî gibi hocalarından hadis nakletmiştir. Ondan da Hişam b. Ubeydillâh er-Râzî, Seleme b. Beşir en-Neysâbûrî, Ali b. Haşim b. Merzuk, Sehl b. Ziyad ve Abdullâh b. Velid b. Mihran gibi talebeleri hadis rivayetinde bulunmuştur.²⁶¹

Onun hakkında Zehebî “Belh kadısı, Ehl-i Re'y'den şöhret sahibi meşhur bir allâme idi ancak zabtı zayıftı.” derken, İbnu'l-Mubârek onu ilmi ve dini hamiyeti sebebiyle övmüştür.²⁶² İbn Maîn “leyse bi-şey, zayıf”, Buhârî “zayıf, re'y ehli”, Nesâî “zayıf” diyerek onu cerh etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, ondan bir şey nakletmeye gerek olmadığını söylemiş²⁶³, Ebû Davud muhaddislerin hadisini terkettiklerini ve Cehmî olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁴ İbn Adî onu zayıf râvilerden saymış²⁶⁵, İbn Hibbân ise “Sünnete buğz eden Mürcie'nin reislerindendi. Ondan cennet ve cehennem fena bulacağına dair şeyler rivayet edilmiştir ki bu Cehm'in görüşüdür” demiştir.²⁶⁶ Ebû Hâtim de onun Mürcî olduğunu söylemiştir.²⁶⁷ Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel'in babasına Ebû Mutî hakkında sorduğu, onun da Ebû Mutî'in cennet ve cehennem sonlu olduğunu söylediğini, bunun ise Cehm'in görüşü olduğu şeklinde cevap verdiği rivayet edilmektedir.²⁶⁸

Kütüb-i sitte gibi temel kaynaklarda rivayetleri yer almayan Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh'ın hadislerinin geçtiği kaynaklar şu şekildedir: Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı²⁶⁹, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i²⁷⁰ ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı²⁷¹, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i²⁷². Bu hadislerin muhtevası 10 dirhemden aşağı el kesmenin

²⁶⁰ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, s. 7, 33.

²⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C: III, s. 121.

²⁶² Zehebî, *Mîzân*, C: I, s. 574.

²⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: II, s. 501.

²⁶⁴ Zehebî, *Mîzân*, C: I, s. 574.

²⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: II, s. 501.

²⁶⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C: I, s. 250.

²⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C: III, s. 122.

²⁶⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IX, 121.

²⁶⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, C: II, s. 315.

²⁷⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, C: II, s. 355.

²⁷¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, C: III, s. 340; C: VII, s. 155, 187, 346.

²⁷² Dârekutnî, *es-Sünen*, C: I, s. 176.

olmadığı, insanlara merhamet etmeyene merhamet olunmayacağı, hac ve taharet gibi konulardır.

İmanın artmasının küfür azalmasının şirk olduğunu ifade eden bir hadisin senesinde yer alması²⁷³, kendisi hakkındaki Mürciî tenkitlerinin sebebi olmalıdır. İbn Hacer bu rivayetin uydurulması hususunda Zehebî'nin Ebû Mutî'e ayırdığı kısımda bir şey söylemediğini ifade eder.²⁷⁴ Gerçekten de Zehebî Ebû Mutî'in biyografisinde bu meseleye temas etmez. Ancak Osman b. Abdillâh el-Emevî'nin biyografisinin geçtiği bölümde bu hadisi va'z edenin Ebû Mutî olduğunu Osman'ın da ondan çaldığı bilgisini vermektedir.²⁷⁵

Birçok münekkî tarafından zayıf bir râvî olarak görülen Ebû Mutî'in bu hadisi uydurmuş olması ve cennet ile cehennem fena bulacağına dair görüşünün uğradığı Cehmîlik ve Mürciîlik tenkidinde etkili olduğu söylenebilir. Bu veriler Ebû Mutî'in Cehmî görüşleri benimsediği yargısını kuvvetlendiren delillerdendir. Ancak onun Ebû Hanîfe'ye ait akaid sahasında yazılmış *el-Fıkhu'l-ekber* ve *el-Fıkhu'l-ebser* isimli eserlerin râvisi olduğu belirtilmektedir²⁷⁶ ki bu eserlerde cennet ve cehennem sonlu değil aksine sonsuz olduğu dile getirilmektedir.²⁷⁷ Bu eserlerin râvisi olması Ebû Mutî'in Cehmî görüşlere sahip olduğu iddiasına şüpheyle bakmak gerektiğini düşündürmektedir.

2.2.9. Mansur b. Ammar es-Sülemî (ö. 200/815 civarı)

Belâgat ve vaazda derya gibi olduğu, konuşurken kalpleri titreten çok güçlü bir hatip olduğu rivayet edilen Mansur b. Ammar'ın Künyesi Ebu's-Serî, nisbesi es-Sülemî olarak verilmektedir. Bağdad'da ikamet etmekle birlikte aslen Mervli olduğu söylenmektedir.²⁷⁸ Horasan'dan Şam'a, Irak'tan Mısır'a kadar birçok bölgeyi dolaşmış ve vaazlar vermiştir. Bu özelliği nedeniyle el-Kass ve el-Vâiz lakaplarıyla anılmıştır.²⁷⁹ Leys b. Sa'd, Abdullah b. Leha, İbnu'l-Münkedir ve Beşir b. Talha gibi

²⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C: I, s. 250; Zehebî, *Mîzan*, C: I, s. 575; İbn Hacer, *Lisân*, C: II, s. 335.

²⁷⁴ İbn Hacer, *Lisân*, C: II, s. 336.

²⁷⁵ Zehebî, *Mîzan*, C: III, s. 42.

²⁷⁶ Mehmet Şener, "Ebû Mutî el-Belhî", *DİA*, C: X, s. 194; Şerafettin Gölcük, "el-Fıkhu'l-Ekber", *DİA*, C: XII, s. 544

²⁷⁷ Ebû Hanîfe "el-Fıkhu'l-ekber", *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, s. 57; "el-Vasıyye", s. 69.

²⁷⁸ es-Sem'ânî Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, *el-Ensâb*, Haydarâbad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962, C: V, s. 382.

²⁷⁹ Zehebî, *Mîzan*, C: IV, s. 187.

muhaddislerden hadis almıştır.²⁸⁰ Ondan da oğlu Süleym, Ali b. Haşram ve Ahmed b. Menî hadis rivayetinde bulunmuştur.²⁸¹

Onun hakkında Ebû Hâtım “leyse bi’l-kavî”²⁸², İbn Adî ise “münkerü’l-hadis”²⁸³ demiştir. Dârekutnî ise zayıf râvîlerden mütabii olmayan hadisler naklettiğini aktarmıştır.²⁸⁴ Mansur b. Ammar’ın Cehmî olduğuna dair tek tenkit Ukaylî’den gelmiş, bu tenkidin sebebi hakkında bir açıklama yapılmamıştır.²⁸⁵

Oğlu Süleym’den rivayet edildiğine göre Bişr b. Gıyâs el-Merîsî babasına Halku’l-Kur’ân meselesi hakkında mektup yazmıştır. Mansur, ona Kur’ân’ın mahluk olup olmadığı hakkında konuşmanın bid’at olduğunu, Allah’tan başka hâlık bilmediğini, O’ndan gayrisinin mahluk olduğunu, Kur’ân’ın ise Allah’ın kelâmı olduğu şeklinde cevap vermiştir.²⁸⁶

Harîz b. İbn Ebî Duâd’dan nakledilen başka bir haberde Bişr, Mansur’a Kur’ân’da geçen istiva ne demektir diye sormuş, Mansur da Allah’ın istivasının mahdud olmadığı, bu soruya cevap vermenin zor olduğu ve bu konu hakkında konuşmanın bid’at olduğu şeklinde cevap vermiştir.²⁸⁷

Kütüb-i sitte gibi temel hadis kitaplarında hadislerine yer verilmeyen Mansur b. Ammar’ın rivayetlerine Beyhakî’nin *Şuabu’l-îmân*’ında ²⁸⁸, Ebû Nuaym’ın *Hilye*’sinde ²⁸⁹ Hâkim’in *Müstedrek*’inde ²⁹⁰ ve Taberânî’nin ²⁹¹ kitaplarında yer verilmiştir. Rivayet ettiği hadislerin konuları cennet ve cehennem tasvirleri, kabir, kıyamet ve ahiret başta olmak üzere ahlâk ve nafîle ibadetler olmak üzere sıralanabilir. Kendisinin vâiz ve kıssacı olduğu hatırlandığında bu konularda hadisler rivayet etmiş olması şaşırtıcı değildir. Bu rivayetlere bakıldığında Cehmî eğilimler taşıdığını gösteren bir hadise rastlanılmamaktadır. Bişr el-Merîsî ile yazışma ve diyaloglarına

²⁸⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XV, s. 80.

²⁸¹ Zehebî, *Mîzan*, C: IV, s. 187.

²⁸² İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, C: VIII, s. 176.

²⁸³ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VIII, s. 130.

²⁸⁴ Zehebî, *Mîzan*, C: IV, s. 187.

²⁸⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, C: IV, s. 193.

²⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, C: IX, s. 97.

²⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, C: IX, s. 97, 98.

²⁸⁸ Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, C: I, s. 577, 602, 622; C: V, s. 214, 226

²⁸⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, C: IX, s. 329.

²⁹⁰ Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ala’s-sahîhayn*, I-IV, Beyrut, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1990, C: III, s. 659.

²⁹¹ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, C: III, s. 120; C: XII, s. 69; C: XX, s. 38; C: XXII, s. 82; *el-Mu’cemu’l-evsat*, C: I, s. 57; C: VII, s. 221; *el-Mu’cemu’s-sagîr*, Beyrut, el-Mektebû’l-İslâmî, 1405/1985, C: II, s. 117.

bakılırsa Cehmî düşüncenin tam tersini savunduğu açıktır. Dolayısıyla Cehmîlikle itham edilmesinin haksız olduğu söylenebilir.

2.2.10. Muhammed b. el-Ezher el-Cûzcânî (ö. 200/815 civarı)

Hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Hâkim onun için “sika, me’mûn, sâhibu hadis” darken²⁹², İbn Hibbân onu *Sikât* adlı eserinde zikretmiş, Ahmed b. Hanbel’in meclisinde bulunanlardan olduğunu söylemiştir.²⁹³ Ahmed b. Hanbel onun Muhammed b. Mervan el-Kezzâb gibi yalancılardan hadis rivayet ettiğini aktarmaktadır. Yine Ahmed b. Hanbel’in ondan Kur’ân’ın mahluk oluşu hakkında konuştuğu için hadis yazmadığı nakledilmektedir.²⁹⁴ İbn Adî de onun hakkında ma’ruf olmadığı şeklinde bir ifade kullanmaktadır.²⁹⁵

Beyhakî²⁹⁶ onun bir, Dârekutnî²⁹⁷ de iki hadisini kitaplarında nakletmişlerdir. Bu hadisler abdest hakkındadır.

Muhammed b. el-Ezher’in yalancılardan hadis rivayet ettiği nakledilmekle birlikte Halku’l-Kur’ân meselesi hakkında konuştuğu için tenkit edildiği anlaşılmaktadır.

2.2.11. Muhammed b. Ya’lâ el-Kûfî (ö. 205/820)

ez-Zenbûr lakabıyla meşhur olan Muhammed b. Ya’lâ’nın künyesi Ebû Ali olup es-Selmî nisbesiyle anılmaktadır. Amr b. Alkame el-Medenî, Rabia b. Sabîh el-Basrî, Ebu’l-Eşheb Ca’fer b. Hayyân ve Ebû Hanîfe’den hadis almıştır. İshak b. Râhûye, Muhammed b. Bişr el-Harîrî ve Muhammed b. İsmail el-Hımsî de ondan hadis almıştır.²⁹⁸

Muhammed b. Ya’lâ hakkında çeşitli eleştiriler yapılmıştır. İclî onun hakkında “ondan hadis yazdım, ancak insanlar onu terkettiler, Cehmî olduğu söyleniyordu.”

²⁹² İbn Hacer, *Lisân*, C: V, s. 64.

²⁹³ İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, I-IX, Haydarâbad ed-Deken, Dâiretü’l-Maârif, 1973, C: IX, s. 123.

²⁹⁴ İbn Hacer, *Lisân*, C: V, s. 64.

²⁹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VII, s. 305.

²⁹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, C: I, s. 87.

²⁹⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, C: I, s. 145, 175.

²⁹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, C: XVII, s. 46.

der.²⁹⁹ Diğer münekkitlerden Buhârî onun için “yütekellemu fih³⁰⁰, zâhibu’l-hadis”³⁰¹, Ebû Hâtim “metrûku’l-hadis”, İbni Ebî Hâtim “Ahmed b. Sinan ondan rivayeti terk etti.”, Ahmed b. Sinan “Cehmî”³⁰², Nesâî de “leyse bi-sika” ifadeleriyle Muhammed b. Ya’lâ’yı cerh etmişlerdir.³⁰³

Kitaplarında Tirmizî bir ve İbn Mâce iki hadisine yer vermişlerdir.³⁰⁴ Beyhakî de *es-Sünenü’l-kübrâ*’sında onun hadislerini tahrir etmiştir.³⁰⁵ Rivayet ettiği hadisler, sınırda Allah rızası için nöbet tutma, sabah namazında kunut yapma ve İsra suresi 44. ayetin tefsiri gibi konulardadır. Rivayetleri arasında Cehmîlik ithamını gerektirecek bir hadis bulunamamıştır.

Kelâmî konularda konuşup konuşmadığı hakkında bir bilgi bulunmayan Muhammed b. Ya’lâ’nın Cehmîlikle itham edilmesi Ebû Hanîfe’nin ashabından olması ile ilgili olabilir.

2.2.12. Süleym b. Müslim el-Haşşâb (ö. 210/825?)

Doğum ve vefat tarihleri hakkında net bir bilgi bulunamayan Süleym b. Müslim’in hoca ve talebelerinin vefat tarihlerine bakıldığında 120-210 tarihleri arasında yaşamış olabileceği düşünülebilir. Süleym, Ebû Müslim künyesiyle ve el-Mekkî nisbesiyle anılmaktadır. İbn Cüreyc, Said b. Büşeyr³⁰⁶ ve Haris b. Ebî Zübab’tan³⁰⁷ hadis nakletmiştir. Ondan da Muhammed b. Eban ve Muhalled b. Mâlik rivayette bulunmuştur.³⁰⁸

Onun hakkında İbn Maîn “leyse bi-sika, Mekke’de otururdu, habis bir Cehmî idi.”³⁰⁹, Nesâî “metrûku’l-hadis” demiştir.³¹⁰ Ahmed b. Hanbel, onu Mekke’de gördüğünü hadisinin kıymetsiz olduğunu ifade etmiş, ayrıca Süleym’in re’y ehlinde

²⁹⁹ İbn Hacer Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Tehzîbu’t-tehzîb**, Dâiretü’l-Maârifî’n-Nizâmiye, y.y., 1326, C: IX, s. 534.

³⁰⁰ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, C: I, s. 268.

³⁰¹ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: IX, s. 533.

³⁰² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: VIII, s. 131.

³⁰³ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: IX, s. 533.

³⁰⁴ Tirmizî, **Et’ime**, 69; İbn Mâce, **İkâmetu’s-salât**, 145; Cihad, 7.

³⁰⁵ Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, C: II, s. 303; C: VI, s. 60; C: VIII, s. 216.

³⁰⁶ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C: I, s. 354.

³⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: IV, s. 314.

³⁰⁸ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C: I, s. 354.

³⁰⁹ Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: III, s. 444.

³¹⁰ en-Nesâî Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, **ed-Duafâ ve’l-metrûkîn**, Dâru’l-Va’y, Halep, 1396, s. 47.

olmakla ve Cehmî görüşlerle itham edildiğini eklemiştir.³¹¹ Ebû Hâtim “daifu’l-hadis, münkerü’l-hadis”, Ebû Zur’a “leyse bi-kavî” diyerek onu cerh etmişlerdir.³¹² İbn Hibbân da onun sikalarından uydurma şeyler rivayet ettiği bilgisini kaydetmiştir.³¹³

Süleym b. Müslim’in rivayetleri Ebû Ya’lâ’nın³¹⁴ ve Taberânî’nin eserlerinde³¹⁵ yer almaktadır. Bu hadislerin namaz, abdest gibi genel konularda olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla hakkındaki Cehmîlik eleştirisinin sebebi rivayetlerle ilişkili görünmemekte, bu eleştiriye açıklayan başka bir karine de bilinmemektedir.

2.2.13. Muhammed b. Müyesser el-Belhî (ö. 210/825?)

Doğum ve vefat tarihleri hakkında net bir bilgi bulunamayan Muhammed b. Müyesser’in hoca ve talebelerinin vefat tarihlerine bakıldığında 120-210 tarihleri arasında yaşamış olabileceği tahmin edilmektedir. Künyesi Ebû Sa’d’dır. el-Cûfî, es-Sâgânî ve ed-Darîr nisbeleriyle tanınmıştır. Yahya b. Maîn kim olduğunu tasrih etmek maksadıyla İbn Ebî Hafsa olarak bilindiği bilgisini vermektedir.³¹⁶ İbrahim b. Tahman, Süfyan es-Sevrî, Şerik b. Abdullah, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes, İbn İshak, Ebû Hanîfe ve Hişam b. Urve gibi hocalarından aldığı hadisleri, Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Menî, Ali b. el-Medînî, Ebû Küreyb ve Yahya b. Musa el-Belhî gibi talebelerine aktarmıştır.³¹⁷

Münekkitlerin çoğunluğu tarafından cerh edilen Muhammed b. Müyesser için Yahya b. Maîn, “Cehmî, leyse bi-şey, o şeytanlardan bir şeytandı.” demiştir.³¹⁸ Ali b. Hüseyin b. Hibbân³¹⁹ (ö. 305/917) babasının kitabında kendi hattıyla şöyle yazdığını söylemekte: “Ebû Zekerîyya (yani Yahya b. Maîn³²⁰) dedi ki, Ebû Said es-Saganî’yi gördüm, İbn Ebî Revvad’ın³²¹ (ö. 159/776) ashabındandı.” ve eklemektedir: “O Allah’ın düşmanı habis bir Cehmî idi. Onun birçok hadisini yazdım keşke

³¹¹ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, 1422, C: III, s. 393.

³¹² İbn Ebi Hâtim, **el-Cerh**, C: IV, s. 315.

³¹³ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C: I, s. 354.

³¹⁴ Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî, **el-Müsned**, Dâru’l-Me’mûn li’t-Turâs, Dimâşk, 1984, C: V, s. 101.

³¹⁵ Taberânî, **el-Mu’cemu’l-kebîr**, C: XI, s. 373; C: XII, s. 300; **el-Mu’cemu’l-evsat**, C: I, s. 158, 182 vdğ.; **el-Mu’cemu’s-sagîr**, C: I, s. 55, 200, 380.

³¹⁶ Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: IV, s. 307.

³¹⁷ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXVI, s. 537.

³¹⁸ Yahya b. Maîn, **Târîh**, C: IV, s. 361.

³¹⁹ Sika bir râvî olduğu bilgisi için bkz. Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XIII, s. 333.

³²⁰ Zehebî, **Siyer**, C: VIII, s. 438.

³²¹ Güvenilir bir râvî olduğu söylenmekle birlikte Mürciilikle itham edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zehebî, **Siyer**, C: VII, s. 184-187.

yazmasaydım.”³²² Ebû Davud onun hakkında Ahmed b. Hanbel’e nasıl biridir diye sormuş, Ahmed b. Hanbel de saduktur, ancak Mürcîî idi diye cevap vermiş, ayrıca ondan hadis yazdığını da ilave etmiştir.³²³ Buhârî de “fîhi ıztırab” diyerek onu cerh etmiştir.³²⁴ Ebû Zur’a ise Mürcîî idi, yalan söylemezdi diyerek onun bir olumsuz bir de olumlu özelliğini nakletmiştir.³²⁵ İbn Adî de zayıflığının rivayetlerinden belli olduğunu vurgulamış,³²⁶ Dârekutnî de zayıf olduğunu belirtmiştir.³²⁷

Tirmizî³²⁸ ve Ahmed b. Hanbel³²⁹ kitaplarında onun naklettiği hadislerle yer vermişlerdir. İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef* adlı eserinde İbn Cüreyc kanalıyla mevkuf ve maktu olarak naklettiği birçok hadisiyle karşılaşılmalıdır.³³⁰ Beyhakî³³¹ ve Taberânî³³² de kitaplarında Muhammed b. Müyesser’in hadislerini rivayet etmişlerdir.

Bu hadislerin konuları arasında namaz, nikah, borçlunun borçlu olduğu kişiyle alışveriş yapması, altından burun takma vb. konular bulunmaktadır.

Muhammed b. Müyesser’in naklettiği hadislerin arasında Cehmîlik tenkidıyla ilişkilendirilebilecek tek bir rivayet bulunabilmiştir.³³³ Bu rivayete göre müşrikler Hz. Peygamber’e Allah’ın nesebini sorarlar. Bunun üzerine Allah, De ki O Allah Ehad’dır, es-Samed’dır. Öyle ki, O baba da olmamış ve doğmamıştır. Doğmuş olan hiçbir şeye benzemez... Ahmed b. Hanbel *Müsned*’inde bu hadisi daha kısa bir metinle nakletmiştir.³³⁴ Osman b. Said ed-Dârimî de bu hadisi kitabında muarızlarına karşı delil olarak kullanmıştır. Dolayısıyla bu hadisi nakletmesi onun Cehmîlikle suçlanması bir tarafa Cehmiyye karşıtları tarafından övülmesini gerektiren bir durumdur. İbn Hanbel dışındaki münekkit hadis imamlarının güvenilir olduğunu açıkça beyan etmeleri -ki İbn Hanbel’in onun hadislerini kitabına aldığı hatırlanmalıdır-, maruz kaldığı eleştirilerin

³²² Mizzî, *Tehzîb*, C: XXVI, s. 537.

³²³ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IV, s. 453.

³²⁴ el-Buhârî Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *et-Târîhu’l-kebîr*, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbad, t.y., C: I, s. 245.

³²⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IV, s. 453.

³²⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VII, s. 462.

³²⁷ Dârekutnî, *Sünen*, C: II, s. 119.

³²⁸ Tirmizî, *Libâs*, 51.

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C: I, s. 218, 389; C: XIV, s. 469; C: XXIII, s. 384; C: XXXV, s. 143.

³³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-musannef fî’l-ehâdis ve’l-âsâr*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 1409, C: III, s. 172; C: IV, s. 341, 355 vdğ.

³³¹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebîr*, C: III, s. 302

³³² Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, C: XI, s. 144, 189; *el-Mu’cemu’l-evsat*, C: VII, s. 129.

³³³ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VII, s. 461.

³³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C: XXXV, s. 143.

haksız olduğuna işaret etmektedir. Ona Cehmî denilmesi rivayetlerinden kaynaklanmadığı anlaşılmakta ise de bunun açık bir sebebi bulunamamıştır.

2.2.14. Mualla b. Mansur er-Râzî (ö. 211/826)

Ehl-i Re'y'e mensup bir fakih olan Mualla b. Mansur'un künyesi Ebû Ya'lâ'dır. Hammad b. Zeyd, Süfyan b. Uyeyne, Abdullah b. el-Mubârek, Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd gibi büyük hadis âlimlerinden hadis alan Mualla b. Mansur'a, İbni Ebî Hayseme, İbni Ebî Şeybe, Muhammed b. Abdîrrahman el-Bezzâr, Muhammed b. Yahya ez-Zührlî gibi meşhur hâfızlar talebelik etmiştir.³³⁵

Âlimlerin çoğunluğu tarafından güvenilir addedilen Mualla b. Mansur hakkında İbn Sa'd "sahibu hadis ve re'y" demiş, Ehl-i Hadis'in ondan hadis aldığını ancak bir kısım muhaddislerin Ehl-i Re'y'e mensup olduğu için ondan hadis almadıklarını kaydetmiştir.³³⁶ Osman b. Said ed-Dârimî İbn Maîn'den naklen "sika", Ebû Hâtim "hadiste saduk, sahibu re'y"³³⁷, İclî "sika, sahibu's-sunne"³³⁸ demiştir. Ebû Zur'a, Ahmed b. Hanbel'in Mualla'nın hadislerine ısrınmadığını, çünkü onun Ehl-i Re'y'e meylettiğini ifade etmektedir. Buna rağmen, Mualla'nın hadis talebinde bulunduğunu, rihlelere çıktığını ve zorluklara katlandığını, yine de Ahmed b. Hanbel'in ondan bir harf bile dinlemediğini ancak Ali b. el-Medîni, Ebû Hayseme ve Ehl-i Hadis'in çoğunun Mualla'dan hadis dinlediklerini belirtmektedir.³³⁹ İbn Adî onun sika ve hadisinin salih olduğunu, maruf kimselerden hadis aldığı için ondan rivayet edilebileceğini ifade etmiş ve Mualla hakkında "la be'se bihi görüşüne döndüm çünkü münker bir rivayetine rastlamadım." demiştir.³⁴⁰

Hadisleri kütüb-i sittenin hepsinde mevcut olup çok çeşitli konularda hadis rivayetinde bulunan Mualla b. Mansur'un hadislerinde Cehmî olarak tenkit edilmesine sebep olacak bir rivayet bulunamamıştır. Ancak Mualla'nın Cehmî olmakla itham edildiği ve kendisinin bunu reddettiği anlaşılmaktadır. İlgili rivayet şu şekildedir:

³³⁵ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXVIII, s. 291-93.

³³⁶ İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **Tabakâtu'l-kübrâ**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, C: VII, s. 246.

³³⁷ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: VIII, s. 334.

³³⁸ İclî, **Sikât**, s. 453.

³³⁹ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XV, s. 246.

³⁴⁰ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VIII, s. 107.

Hâkim en-Neysâbûrî der ki: “Babam Ebû Amr el-Müstemlî’nin yazısından okuduğuma göre Sehl b. Ammar babama tahdis etti ve dedi ki: Mualla b. Mansur ve İbrahim b. Harb en-Neysâbûrî insanların Halku’l-Kur’ân meselesi hakkında tartıştığı zamanlarda yanımdaydı. İbrahim b. Mukatil el-Mervezî yanıma geldi ve dedi ki: İnsanlar Mualla’nın sözleri hakkında tartışıyorlar. Mualla: “Ne diyorlar ki?” Sehl: “Sen Kur’ân mahluktur diyormuşsun.” Mualla: “Ben öyle demedim. Ben kim Kur’ân mahluktur derse kafir olur dedim.”³⁴¹ Bu rivayeti nakleden Zehebî Mualla b. Mansur sünnete bağlıdır, tecehhüm görüşünden bedir, diyerek onun hakkındaki nesepsiz Cehmî tenkitlerini reddeder.³⁴²

İbn Hanbel’in ondan bir hadis bile yazmadım sözü de bu nesepsiz tenkitlere araştırmadan inandığı yahut re’y ehli olduğu için ondan hadis almaktan çekindiği şeklinde yorumlanabilir. Ebû Zur’a’nın da Ahmed b. Hanbel’in ondan hadis yazmaktan çekinmesine sebep olarak Mualla b. Mansur’un Ehl-i Re’y’den olmasını göstermesi ve onun hakkında münekkittlerin güvenilir dediklerini ilave etmesi bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

2.2.15. İsmail b. Hammad b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827)

Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe’nin torunudur. Babası Hammad, Mâlik b. Miğvel, Amr b. Zerr, el-Kâsım b. Ma’n ve Ebû Şihab el-Hannât ders aldığı hocalarıdır. Talebeleri arasında ise Gassan b. Mufaddal, Amr b. İbrahim es-Sekâfî, Sehl b. Osman el-Askerî ve Abdülmü’min b. Ali er-Râzî bulunmaktadır.³⁴³

Mihne Me’mûn’un dâîliğini yaptığı, Cehmiyye’den olduğu ve güvenilir olmadığı rivayet edilmiştir.³⁴⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, İsmail b. Hammad’ın sika ve saduk birisi olduğunu, el-Hatîbu’l-Bağdadî’den başka kimsenin onu kötülemediğini belirtir ve Hatîb’in Halku’l-Kur’ân meselesinde İsmail’den naklettiği söz hakkında, “Eğer bunu söylediği doğru ise bu bir takıyyedir; zira Me’mûn bu sözü söylemesi için Hanefîler’den zor kullanmadığı kimse bırakmamıştır” der.³⁴⁵ İsmail b. Hammad’a: Sen Kur’ân Allah kelâmıdır ve mahlûktur, diyormuşsun denildiğinde “Bu benim, babamın

³⁴¹ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXVIII, 294. Hadislerinden birkaçı için bkz. el-Buhârî, C: XI, 117; Müslim, C: II, 862; Ebû Davud, C: I, 83; Tirmizî, C: V, 188.

³⁴² Zehebî, **Siyer**, C: X, s. 369.

³⁴³ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: VII, s. 216.

³⁴⁴ İbn Hacer, **Lisân**, C: I, s. 399.

³⁴⁵ Hüseyin Kayapınar, “İsmail b. Hammad b. Ebû Hanîfe”, **DİA**, C: XXIII, s. 112.

ve dedemin dinidir (görüşüdür).” diye yanıt verdiği ve İsmail b. Hammad’ın bu sözü halife Me’mun’un evinde iken söylediği belirtilmektedir.³⁴⁶ Buna karşılık onun bu sözlerinin zorlamayla olmadığı, Mihne günlerinden çok önce söylendiği şeklinde bir karşı argüman da nakledilmektedir.³⁴⁷

İsmail b. Hammad’ın Cehmîlikle tenkit edilmesinin hadis rivayetiyle alakalı olmadığı ve onun isteyerek veya istemeyerek Halku’l-Kur’ân meselesi hakkında müsbet görüş beyan ettiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak onun Cehmî olarak tenkit edilmesinin birkaç sebebi olduğu söylenebilir: Birincisi, yukarıda geçtiği gibi Me’mûn’un dâîliğini yapmış olması, ikincisi Bağdad’ın çeşitli bölgelerinde kadılık vazifesinde bulunmuş olması³⁴⁸, üçüncüsü de bid’at ehli olarak nitelenen kesimlere karşı takındığı yumuşak tavrı.³⁴⁹

2.2.16. Yahya b. Nasr b. Hâcib el-Kureşî (ö. 215/830)

Aslen Mervli’dir. Asım el-Ahvel, Hilal b. Habbab, Hayve b. Şurayh, Yunus b. Yezîd, Varkâ b. Ömer, Sevr b. Yezîd, Ebû Hanîfe, İbn Şübrûme gibi isimlerden rivayette bulunan Yahya b. Nasr’dan İbrahim b. Said el-Cevherî, Muhammed b. el-Carud el-Kattân, Ahmed b. Mansur b. Raşid ve Abdülaziz b. Abdillâh el-Hâşimî hadis rivayet etmiştir.³⁵⁰

Hakkında çeşitli cerh ve ta’dil ifadeleri bulunan Yahya b. Nasr için, Ahmed b. Hanbel “Cehmî idi, Cehm’in görüşleri hakkında konuşurdu.”³⁵¹, Ebû Zur’a “leyse bişey”³⁵², İbn Adî de “la be’s bihi” demiştir.³⁵³ Ebû Hâtim ise onun gençliğinde Bişr el-Merîsî ile Ehl-i Hadis arasında gidip geldiğini, en sonunda Ehl-i Hadis’i bıraktığını söylemektedir. Bişr el-Merîsî’ye olan yakınlığından dolayı mı tenkit edildiğini soran İbn Ebî Hâtim’e, o Bişr’in görüşlerine davet ediyordu diye cevap vermiştir.³⁵⁴

³⁴⁶ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: I, s. 509; Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: VII, s. 216.

³⁴⁷ İbn Hacer, **Lisân**, C: I, s. 399.

³⁴⁸ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: VII, s. 216.

³⁴⁹ Vekî, **Ahbaru’l-kudât**, C: II, s. 170.

³⁵⁰ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XVI, s. 237.

³⁵¹ Zehebî, **Mîzan**, C: IV, s. 412.

³⁵² İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: IX, s. 193.

³⁵³ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: IX, s. 114.

³⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: IX, s. 193.

Yahya b. Nasr'ın hadisleri temel hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak, Beyhakî'nin *Sünenü'l-kübrâ'sı*³⁵⁵ ve *Şuabu'l-îmân'ı*,³⁵⁶ Taberânî'nin kitapları³⁵⁷, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned'i*, Hâkim'in *Müstedrek'i*³⁵⁸ ve İbn Hibbân'ın *Sahîh'i*³⁵⁹ gibi kaynaklarda hadislerini görmek mümkündür. Bu hadisler namaz, abdest, cuma günü gusül alma, Kadir gecesı, Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları gibi muhtelif konulardadır.

Yahya b. Nasr'ın rivayetleri incelendiğinde Cehmîlik ithamını anlaşılır kılacak bir hadis bulmak mümkün değildir. Bısr el-Merîsî ile bir ilişkisinin olması ve onun fikirlerinin dâiliğini yapması bu ithama sebep olacak tek unsur olarak gözükmemektedir.³⁶⁰

2.2.17. İbrahim b. İsmail b. Uleyye (ö. 218/833)

Meşhur hadis hâfızı İsmail b. Uleyye'nin oğludur. İmam eş-Şafî'nin onunla kelâmî konularda tartışmalarda bulunduğu nakledilmektedir.³⁶¹ Cehmî olduğu ve Halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğu da kaydedilmiştir.³⁶² İbrahim b. İsmail hakkında Ukaylî'den "Helak oldu, Cehmî idi." İclî'den "habis mel'un bir Cehmî", İbn Maîn'den "leyse bi-şey" el-Hatîbu'l-Bağdâdî'den "Mütekelliminden idi, Cehmî, şeytan" eş-Şafî'den "sapıktı, insanları da saptırırdı." şeklinde tenkitler nakledilmiştir.³⁶³

Ne temel hadis kaynaklarında ne de ikincil kaynaklarda herhangi bir rivayeti bulunamamıştır. Hadis öğrendiği hocaları ve öğrettiği talebeleri olduğu da bilinmemektedir. Buradan hadis rivayetiyle ilgilenmediği anlaşılan İbrahim b. İsmail'in başta Halku'l-Kur'ân olmak üzere birtakım kelâmî görüşlere sahip olduğu ve bunların hakkındaki eleştirilere yol açtığı anlaşılmaktadır.

³⁵⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, C: II, s. 679; C: III, s. 220.

³⁵⁶ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, C: II, s. 198.

³⁵⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, C: III, s. 182; *el-Mu'cemu'l-evsat*, C: V, s. 309.

³⁵⁸ Hâkim, *el-Müstedrek ala's-sahîhayn*, 1990, C: III, s. 686.

³⁵⁹ İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi sahîhî İbn Hibbân*, ed. İbn Balabân Ebû'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısrî, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, C: XV, s. 521.

³⁶⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XVI, s. 237.

³⁶¹ İbn Hacer, *Lisân*, C: I, s. 35.

³⁶² İbn Hacer, *Lisân*, C: I, s. 34.

³⁶³ İbn Hacer, *Lisân*, C: I, s. 34, 35.

2.2.18. Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî (ö. 218/833)

Hammad b. Seleme, Süfyan b. Uyeyne ve Ebû Yusuf'tan hadis tahsilinde bulunduğu rivayet edilen³⁶⁴ el-Merîsî'nin künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Ağırlıklı olarak Kelâm ve fıkıhla ilgilenmiş hadis rivayetiyle pek iştiğal etmemiştir. Hatîb, onun senesinde yer aldığı üç hadisi zikretmiş³⁶⁵, ondan hadis namına pek az şey nakledildiğini belirtmiştir.³⁶⁶ Bişr el-Merîsî gençliğinden itibaren Kelâm ile uğraşmış, bu aşırı ilgisi sebebiyle Ebû Yusuf'tan çokça azar işitmiştir. Ebû Yusuf ona Kelâm ilmini talep etmenin cahillik olduğunu, Kelâm ilminde câhil kalmanın ise ilimden olduğu uyarısında bulunmuştur.³⁶⁷

Merîsî kelâmî görüşleri sebebiyle Mu'tezile de dahil olmak üzere birçok grubun ve kişinin tenkidine uğramıştır. Mu'tezilî tabakat müellifleri onu mensupları arasında saymamaktadır. O, kendine özgü fikirleri sebebiyle müstakil olarak eleştirilmiş, çevresinde olup görüşlerini paylaşan kişilere Bişr el-Merîsî taifesi denilmiştir.³⁶⁸ Şafîî ile de itikâdî ve fikhî meseler üzerine tartıştığı, annesinin onun Şafîî'den çekindiğini bildiği için Şafîî'den Bişr'i görüşlerinden vazgeçirmesi için ricacı olduğu rivayet edilmiştir.³⁶⁹ Halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğu ve dâîliğini yaptığı³⁷⁰, Allah'ın sıfatlarını inkâr ettiği, kabir azabını, mizanı ve sıratı kabul etmediği³⁷¹, ru'yetullah'ı ve ilgili hadisleri reddettiği açıkça ifade edilmektedir.³⁷² Bu görüşleri sebebiyle Bişr Cehmî, zındık, kâfir, bid'at ehli, sapık vb. olmakla tenkit edilmiştir.³⁷³

Bişr el-Merîsî'nin kendine atfedilen görüşleri benimsediğinde bir şüphe yoktur. Dolayısıyla o, bu görüşleri sebebiyle Cehmî olmakla tenkit edilmiştir denilebilir.

Kelâmî tartışmalar dönemi olarak isimlendirilen bu dönemde Mu'tezile teşekkülünü tamamlamış, Kelâm ilmi yönetici sınıfı başta olmak üzere birçok kesimin ilk gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Böyle bir ortamda hadis râvîlerinden genelde kelâmî görüşlerde özelde Cehmî görüşlerle irtibatlı olanların sayısının arttığı

³⁶⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 532.

³⁶⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 532-533.

³⁶⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 532.

³⁶⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 538.

³⁶⁸ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, C: I, s. 169; Hallâl, *es-Sünne*, C: V, s. 113.

³⁶⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 543.

³⁷⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 532.

³⁷¹ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VII, s. 537.

³⁷² Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, C: I, s. 170.

³⁷³ Zehebî, *Mîzân*, C: I, s. 322, 323; İbn Hacer, *Lisân*, C: II, s. 29, 30.

görülmektedir. Oluşum döneminde Cehmîlikle tenkit edilen râvî sayısı sadece 4 iken, kelâmî tartışmalar döneminde bu sayı 18'e çıkmıştır.

2.3. Mihne Döneminde Cehmî Râvîler (218/833-250/864)

İslâm tarihinde etkileri açısından oldukça kritik öneme sahip bir dönem olarak öne çıkan Mihne dönemi, büyük acılara sahne olmuş, bu uygulamaların mağduru konumundaki Ehl-i Hadis'in sertleşmesine, Mihne'ye herhangi bir katkısı olan kişileri tenkit sadedinde bütün gücünü kullanmasına sebep olmuştur. Bu tepki başta Cehmiyye olmak üzere bid'at ehline karşı yazılan red türü eserlerin doğmasının en büyük nedenlerinden biri olarak gösterilebilir. Ehl-i Hadis, hem bu tür eserlerde hem de diğer rical eserlerinde Cehmî görüşlerle ilgisi olan kişileri tenkit ederek tepkisini dile getirmiştir.

2.3.1. Ca'fer b. İsa b. Abdillâh el-Basrî (ö. 222/837)

Me'mun ve Mu'tasım zamanında Bağdad Şarkıyye'de³⁷⁴, ayrıca Rey'de kadılık yapmış olan Ca'fer b. İsa, el-Hasenî nisbesiyle bilinmektedir. Hocaları arasında Hammad b. Zeyd, Ca'fer b. Süleyman, Süfyan b. Hubeyb el-Basrî, Rişdin b. Said el-Mısırî yer alırken, talebeleri arasında ise Ebu'l-Ahvas Muhammed b. Nasr el-Esrem, Nasr b. Davud es-Sağânî, İbrahim b. İsmail es-Savtî gibi isimler mevcuttur.³⁷⁵

Hakkında hadis imamları tarafından çok az değerlendirme yapılmıştır. Ebû Zur'a kendisi için "Rey kadısı idi, saduktur." derken, Ebû Hâtim "Cehmî, zayıftır. Onun hadislerini önce yazdım sonra terkettim çünkü Mihne günlerinde insanları Halku'l-Kur'ân görüşüne davet ediyordu." demiştir.³⁷⁶

Temel hadis kaynaklarında hadisi bulunamayan Ca'fer b. İsa'nın ikincil ve üçüncül kaynaklarda da çok az rivayeti bulunmaktadır. Ca'fer b. İsa'nın senedinde yer aldığı iki rivayet Harâitî'nin *Mekârimu'l-ahlak*³⁷⁷ ve el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdad*³⁷⁸ adlı eserlerinde zikredilmekte olup, bu hadislerle Cehmîlik arasında bir bağlantı kurmak mümkün değildir.

³⁷⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 39.

³⁷⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 39.

³⁷⁶ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, C: II, s. 486.

³⁷⁷ el-Harâitî Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed, *Mekârimu'l-ahlâk ve meâlîhâ*, Kâhire, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 1999, s. 107.

³⁷⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 39.

Ebû Hâtîm'in ifadeleri, hakkındaki Cehmîlik tenkidinin sebebini açıkça ortaya koymaktadır. Mihne günlerinden önce saduk bir râvî addedilirken, o dönemdeki tavrı nedeniyle daha sonra cerh edilmiştir. Ca'fer b. İsa, bu bağlamda birinci bölümde zikredilen kadılık ve Mihne günlerinde aktif rol alma sebebiyle Cehmîlik tenkidi babına bir örnek olarak verilebilir.

2.3.2. Yahya b. Salih el-Vuhâzî (ö. 222/837)

Zehebî'nin ulemanın büyüklerinden ve fakih biri olarak tavsif ettiği³⁷⁹ Yahya b. Salih'in künyesi Ebû Zekerîya'dır. İshak b. Yahya el-Kelbî, İsmail b. Ayyaş, Seleme b. Külsüm, Süleyman b. Bilal, Fülehy b. Süleyman, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Muaviye b. Sellâm el-Habeşî gibi hocalarından aldığı hadisleri, Buhârî, Zühîlî, el-Abbas b. Velid el-Hallâl ed-Dımaşkî ve Ebû Zur'a ed-Dımaşkî gibi talebelerine nakletmiştir.³⁸⁰

Ahmed b. Hanbel, Ehl-i Hadis'ten birinin kendisine Yahya b. Salih'in hadis ehli şu 10 hadisi (ru'yetullah hakkında) bıraksalardı dediğinin haber verilmesi üzerine "sanki o Cehm'in görüşlerine meylediyor" demiştir.³⁸¹ Onun hakkında Ebû Zur'a ed-Dımaşkî "Yahya b. Maîn'e sordum sika dedi", Ebû Hâtîm "saduk"³⁸², "Ebû Avane el-İsferâyînî", hasenu'l-hadis idi ancak rey ehлиндendi." derken, İbn Adî onu Şamlı sika bir topluluğunun arasında zikretmiştir.³⁸³ Ukaylî, İshak b. Mansur el-Mervezî'den Yahya'nın habîs bir Mürcîî dâîsi olduğunu kendinden hadis nakledilecek biri olmadığını naklettikten sonra Yahya'nın Cehmî olduğunu belirtmiştir.³⁸⁴

Nesâî'nin *Sünen* 'i hariç kütüb-i sittede³⁸⁵ Yahya b. Salih'in senedinde yer aldığı farklı konularda hadislere yer verilmiştir. Yahya b. Salih'in senedinde yer aldığı rivayetlere bakıldığında Cehmîlik ithamını gerektirecek bir hadise rastlanmamıştır. Hakkındaki tevsiklere ve hadislerine verilen kıymete rağmen maruz kaldığı Cehmîlik tenkidinin Ehl-i Re'y'e yakın olmasıyla bir alakası olması mümkündür.

³⁷⁹ Zehebî, **Mîzan**, C: IV, s. 386.

³⁸⁰ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXXI, s. 375-378.

³⁸¹ Ahmed b. Hanbel, **el-İlel**, C: I, s. 525.

³⁸² İbn Ebi Hâtîm, **el-Cerh**, C: IX, s. 158.

³⁸³ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXXI, s. 379-380.

³⁸⁴ Ukaylî, **ed-Duafâ**, C: IV, s. 408.

³⁸⁵ el-Buhârî, **es-Sahîh**, C: I, s. 81, 164 vdğ.; Müslim, **es-Sahîh**, C: III, s. 1213 vdğ.; Ebû Davud, **es-Sünen** C: II, s. 265; et-Tirmizî, **es-Sünen** C: IV, s. 629; İbn Mâce, **es-Sünen** C: I, s. 499 vdğ.

2.3.3. İsmail b. İbrahim b. Hûd el-Vâsıtî (ö. 230/844-45?)

Doğum ve vefat tarihleri hakkında açık bir bilgi bulunamayan İsmail b. İbrahim'in hoca ve talebelerinin vefat tarihlerinde bakarak 150-230 seneleri arasında yaşamış olabileceği düşünülmektedir. Künyesi Ebû İbrahim, nisbesi Darîr'dir. Yezîd b. Harun el-Ezdi, İshak b. Yusuf el-Ezrak ve Muhammed b. Yezîd el-Vâsıtî gibi şeyhlerden hadis almıştır.³⁸⁶ Ondan da Muhammed b. Abdillâh el-Hadramî³⁸⁷ ve Muhammed b. Ahmed b. Ebî Şeyh³⁸⁸ hadis rivayetinde bulunmuştur.

Münekkitlerce çeşitli ifadelerle cerh edilmiştir. Ebû Zur'a bulabildiği tek hadisin üzerinde çizmiş, Ebû Hâtim, Cehmî olduğunu, hadisin olmadığını belirtmiş, Halku'l-Kur'ân meselesinde vakf görüşünde olduğunu söylemiştir.³⁸⁹ Ebû Hâtim'in İsmail b. İbrahim'i Cehmî olmakla tenkit etmesinin sebebi de bu olsa gerektir. Dârekutnî de "leyse bi'l-kavî" diyerek onu cerh etmiştir.³⁹⁰ Kaynaklarda bulunabilen iki hadisin³⁹¹ konularının Cehmî görüşlerle ilgisinin olmaması bu düşünceyi pekiştirmektedir.

2.3.4. Ali b. el-Ca'd el-Bağdadî (ö. 230/844-45)

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yusuf'un ashabından olan Ali b. el-Ca'd'ın künyesi Ebu'l-Hasen olup, el-Cevherî nisbesiyle tanınmaktadır. Hocaları arasında Şu'be b. el-Haccac, İbn Ebî Zî'b, Mâlik b. Enes, Hammad b. Zeyd, Hammad b. Seleme, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne yer almaktadır. Talebeleri arasında ise Buhârî, Ebû Davud es-Sicistanî, Ahmed b. Hanbel, İbni Ebî Usame, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim, İbni Ebî'd-Dünya, Ebu'l-Kasım el-Begavî gibi çok meşhur eser sahipleri bulunmaktadır.³⁹²

Âlimlerin ekserisi tarafından ta'dil edilen Ali b. el-Ca'd hakkında bazı eleştiriler de mevcuttur. Müslim, sika olduğunu söylemesine rağmen, Ali b. el-Ca'd'ın Kur'ân mahlûktur diyenlere karşı tavizkar bir tutum takınmasından ötürü onu Cehmîlikle suçlamış ve ondan hadis almamıştır.³⁹³ Yahya b. Maîn onun için iki defa sikadır,

³⁸⁶ İbn Ebi Hâtim, **el-Cerh**, C: II, s. 157.

³⁸⁷ Kudâî, **Müsned**, C: I, s. 154

³⁸⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfahânî, **Müsnedü'l-İmâm Ebi Hanîfe rivâyeti Ebî Nuaym**, Riyad, Mektebetü'l-Kevser, 1415, s. 150.

³⁸⁹ İbn Ebi Hâtim, **el-Cerh**, C: II, s. 158.

³⁹⁰ Zehebî, **Lisân**, C: I, s. 391.

³⁹¹ Kudâî, **Müsned**, I, s. 154; Ebû Nuaym, **Müsnedü Ebî Hanîfe**, s. 150.

³⁹² Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XIII, s. 281.

³⁹³ ez-Zehabî Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el-Muğnî fi'd-duafâ**, I-II, thk. Nureddin Itr, Katar., t.y., C: II, s. 444.

saduktur demiş, Ebu'n-Nadr'dan daha esbet olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁴ Cûzcanî onun için “Ali b. el-Ca'd bid'atında ısrarcıydı, haktan sapmıştı.” değerlendirmesinde bulunurken³⁹⁵, Ebû Zur'a “saduk fi'l-hadis”, Ebû Hâtim “ondan daha hâfızını görmedim, mutkîn ve saduk bir râvîdir”³⁹⁶, Nesâî de “saduk” diyerek onu tevsik etmiştir.³⁹⁷ İbn Adî de rivayetleri arasında münker olanına rastlamadığını belirtmiştir.³⁹⁸ Ukaylî, “hâfız ve sebt idi ancak Müslim onu terketti.” demiştir. Yine Ukaylî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e ondan neden hadis yazmadın diye sorduğunda, sahabe hakkında ileri geri konuştuğu için babasının ondan hadis yazmayı nehyettiği cevabını almıştır.³⁹⁹

Hakkında gelen şu haberde geçen diyalog Ali b. el-Ca'd'ın Cehmî olarak nitelendirilip eleştirilmesinin sebebini güzel bir şekilde açıklamaktadır. Ebû Ali Hüseyin b. İsmail el-Fârisî Abdus'a Ali b. el-Ca'd'ın durumunu sorar. Abdus: “Ondan daha hâfız biriyle karşılaşmadım. Hüseyin: “Ama o Cehmîlikle itham ediliyor.” Abdus: “Öyle diyorlar, ama o dedikleri gibi biri değil. Sadece oğlu el-Hasen Bağdad kadısı idi ve Cehm'in görüşleri hakkında konuşurdu. Ali Şu'be'den 1100 kadar hadis yazdı. Bazı meşayih onunla görüştüler ancak sonra bu söylenenler yüzünden onu terkettiler. Daha sonra da onu terkettiklerine pişman oldular.”⁴⁰⁰

Buhârî ve Ebû Davud eserlerinde Ali b. el-Ca'd'ın hadislerine yer vermişlerdir. Çok çeşitli konularda hadis rivayet etmiş olan Ali b. el-Ca'd'ın Cehmî olarak suçlanmasında rivayet ettiği hadislerin bir payı olmadığı görülmektedir. Suçlanmasındaki esas sebeplerin Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenlere karşı takındığı yumuşak tavır ve Cehmiyye'nin görüşlerine meylettiği söylenen oğlunun kadı olması gösterilebilir.

2.3.5. Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)

Bağdad'da kadılık yapmış olan⁴⁰¹ Muhammed b. Semâa, Ebû Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'den ders almıştır. Ondan da el-Hasen b.

³⁹⁴ Zehebî, **Siyer**, C: X, s. 466.

³⁹⁵ el-Cûzcanî Ebû İshak İbrahim b. Yakub b. İshak es-Sa'dî, **Ahvâlu'r-ricâl**, Faysalâbad, Hadis Akademi, t.y., s. 337.

³⁹⁶ İbn Ebi Hâtim, **el-Cerh**, C: VI, s. 178.

³⁹⁷ Mizzî, **Tehzîb**, C: XX, s. 350.

³⁹⁸ İbn Adî, **el-Kâmil**, C: VI, s. 66.

³⁹⁹ Ukaylî, **ed-Duafâ**, C: III, s. 224.

⁴⁰⁰ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XIII, s. 284.

⁴⁰¹ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: III, s. 300.

Muhammed b. Anber hadis nakletmiştir.⁴⁰² İbnu'l-Murtazâ onun Mu'tezîlî fikirlerin dâiliğini yaptığını ve halife Mu'tasım'ın Ahmed b. Hanbel'i imtihan etmesi hakkında halifenin bu yaptığıyla Allah'ın rızasını kazandığını ve Allah'ın hakkını verdiğini söylemiştir.⁴⁰³ İsnadsız olarak nakledilen ve başka bir kaynaktan teyit edilemeyen bu bilginin doğruluğu, Muhammed b. Semâa'nın Ebû Hanîfe'den nakledilen Cehm b. Safvân ve Mukâtil b. Süleyman'ın aşırı gittiği ile alakalı haberin⁴⁰⁴ ve yine Ebû Hanîfe'nin "Kur'ân mahlûktur diyen kafir olur" dediği haberin⁴⁰⁵ senesinde yer almasıyla şüpheli hale gelmektedir.

Muhammed b. Semâa'nın rivayetlerine bakıldığında *Şerhu meâni'l-âsâr*'da ahkâmla ilgili çok sayıda hadisi olduğu görülmektedir. Bu hadisler arasında Cehmîlik ithamını haklı kılacak bir rivayete rastlamak mümkün değildir. Halife Mu'tasım'a söylediği ileri sürülen şeylerin doğruluğu şüpheli olduğu için eldeki veriler çerçevesinde Cehmîlikle tenkit edilmesinin sebebi olarak Bağdad'da kadılık yapmış olması makul gözükmemektedir.

2.3.6. Ali b. Abdullah b. Ca'fer (İbnü'l-Medîni) (ö. 234/848-49)

Ehl-i Hadis'in en önemli isimlerinden birisi olan ve Zehebî tarafından şeyh imam hüccet emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadis diye övülen⁴⁰⁶ Ali b. el-Medîni'nin en meşhur hocaları arasında İsmail b. Uleyye, Bîşr b. es-Seriyy, Süfyan b. Uyeyne, Abdullah b. Vehb, Hammad b. Zeyd, Abdurrahman b. Mehdi, Abdürrezzak b. Hemmam, Gunder ve Yahya b. Said el-Kattân bulunmaktadır. Buhârî, Ebû Davud, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim de en meşhur talebelerindendir.⁴⁰⁷

İbnü'l-Medîni Mihne'deki tavrı nedeniyle bir kısım Ehl-i Hadis tarafından tenkit ve ithamlara maruz kalmıştır. O, başlarda direnmiş, ancak 8 ay kadar hapsedildikten sonra Mihne'nin uygulayıcılarına olumlu cevap vermiştir. Olumlu cevap vermiş olsa da bunun İbnü'l-Medîni'nin kendisine dayatılan görüşlere inandığından dolayı değil, korkusundan ötürü olduğu, İbn Ebî Duâd'ı başından savmak için başka çaresi bulunmadığı belirtilmiştir.⁴⁰⁸ Onun bu tutumu nedeniyle Ukaylî onu İbn Ebî Duâd ve

⁴⁰² Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: III, s. 298.

⁴⁰³ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 129.

⁴⁰⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XV, s. 215.

⁴⁰⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XV, s. 517.

⁴⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 41.

⁴⁰⁷ Mizzî, *Tehzîb*, C: XXI, s. 6-7.

⁴⁰⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XIII, s. 438.

Cehmiyye'ye meylederdi diyerek eleştirmiş, ancak hadisinin müstakim olduğunu da eklemiştir. Ukaylî, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel* adlı kitabını Abdullah b. Ahmed'e okuduğunu, kitapta İbnü'l-Medîni'nin birçok hadisi olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in önce onun isminin üzerini çizip "racul" yazdığını, daha sonra hadislerini büsbütün çizdiğini haber vermekte⁴⁰⁹ ise de Zehebî Ukaylî'nin sözünü *Müsned*'de Ali b. el-Medîni'nin hadislerinin mevcut olduğuna işaret ederek reddetmektedir.⁴¹⁰

Zehebî, İbrahim el-Harbî'nin İbn Ebî Duâd'a meyletmesi nedeniyle İbnü'l-Medîni'yi terkettiğini, aynı sebepten ötürü Müslim'in *Sahîh*'ine onun hadislerini almadığını, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim'in de ondan rivayet etmekten imtina ettiğini ancak bu konuda İbnü'l-Medîni'nin mazur görülmesi gerektiğini söylemektedir.⁴¹¹ Kaldı ki onun hem Mihne'den önce hem de ölümüne yakın Kur'ân mahluktur diyenin kafir olacağını söylediği rivayet edilmektedir.⁴¹²

Yaşananlara ve hakkında söylenenlere rağmen Süfyan b. Uyeyne, Abdurrahman b. Mehdi, Yahya b. Said el-Kattân, Yahya b. Maîn, Buhâri, Ebû Davud ve daha birçok âlim Ali b. el-Medîni'nin ilmini takdir etmiş onun hadis alanında tartışılmaz bir otorite olduğunu ifade etmiştir.⁴¹³

Sonuç olarak denilebilir ki Ali b. el-Medîni gibi bir ismin Cehmîlikle itham edilmesi, onun büyük bir hadis âlimi olduğu gerçeğini değiştirmeye yetmemiştir. Ölüm korkusuyla kendisine telkin edilenleri kabul ettiği belli olan İbnü'l-Medîni'nin gerçekte Cehmî görüşlerden uzak olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.7. Hayyan b. Bişr (ö. 238/852)

Benî Esed kabilesine mensup olan Hayyan b. Bişr, bundan dolayı el-Esedî diye anılmıştır. Künyesi Ebû Bişr'dir. Hocaları arasında Huşeym b. Bişr, Ebû Yusuf, Yahya b. Âdem, Ebû Muaviye ed-Darîr ve Muhammed b. Mesleme el-Harrânî yer almaktadır. Talebeleri arasında ise teyze/halasının oğlu Bişr b. Musa, İbrahim b. Abdillâh b. Cüneyd, Muhammed b. Abdus b. Kâmil ve Ebu'l-Kâsım el-Begavî bulunmaktadır.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, C: III, s. 235.

⁴¹⁰ Zehebî, *Mîzan*, C: III, s. 138.

⁴¹¹ Zehebî, *Mîzan*, C: III, s. 138.

⁴¹² Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XIII, s. 421.

⁴¹³ Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 44-49.

⁴¹⁴ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IX, s. 213.

Me'mûn döneminde Isfahan kadılığı yapmış olan Hayyan b. Bişr'in Hanefî fakihlerinden Bekkâr b. el-Hasen'i imtihan etmek üzere evinden zorla çıkaranların arasında olduğu rivayet edilmektedir.⁴¹⁵ Hayyan b. Bişr daha sonra Mütevekkil döneminde 237 senesinde Mihne'nin uygulayıcıları arasında yer alan Hâlecî'nin yerine Bağdad Şarkıyye kadılığına atanmıştır.⁴¹⁶

Ali b. Hüseyin b. Hibbân babasının kitabında kendi hattıyla şöyle yazdığını söylemektedir: “Ebû Zekerıyya (yani Yahya b. Maîn⁴¹⁷)'ya Hayyan b. Bişr nasıldır diye sordum. Bana leyse bihi be's diye cevap verdi ve onunla dört ay bir evde beraber kaldığını, ondan hayırdan başka bir şey görmediğini ekledi. Onun Cehm'in fikirleri hakkında konuştuğu söyleniyor deyince, Yahya: “Allah korusun, söylenenler batıl, yalan. Öyle bir şey olsaydı bilirdik. O Ehl-i Re'y'e mensup bir Hanefîdir, bunda da bir problem yoktur.”⁴¹⁸

Kütüb-i sitte gibi temel hadis kaynaklarında hadislerine rastlanmayan Hayyan b. Bişr'in Taberânî'nin üç Mu'cem'inde de hadisleri mevcuttur.⁴¹⁹ Rivayet ettiği hadislerin konuları arasında Rasulullah'ın nesebi, zarara zararlar karşılık vermenin yasak olduğu ve kaza namazı yer almaktadır. Ayrıca İbn Şebbe'nin *Târîhu'l-Medîne* adlı eserinde ondan rivayet edilen özellikle dört halife dönemine ait çok sayıda nakil yer almaktadır.⁴²⁰

Hayyan b. Bişr'in rivayetleri arasında Cehmî tenkidine maruz kalmasını gerektirecek bir hadis bulunamamıştır. Bu tenkitlerin sebebi büyük ihtimalle Mihne döneminde Isfahan kadılığı yapmış olmasıdır. Nitekim Mütevekkil döneminde Bağdad Şarkıyye kadılığı görevine getirilmiş olması onun mevcut yönetimin anlayışına göre hareket ettiği, Cehmî görüşleri isteyerek benimsemediği şeklinde anlaşılabilir.⁴²¹

⁴¹⁵ Ebû's-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el-İsbahânî, **Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîn aleyhâ**, I-IV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1992, C: II, s. 131-132.

⁴¹⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IX, s. 215.

⁴¹⁷ Zehebî, *Siyer*, C: VIII, s. 438.

⁴¹⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: IX, s. 215.

⁴¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, C: II, s. 286; *el-Mu'cemu'l-evsat*, C: V, s. 238; *el-Mu'cemu's-sagîr*, C: II, s. 190.

⁴²⁰ İbn Şebbe Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Ubeyde, *Târîhu'l-Medîne*, nşr. es-Seyyîd Habîb Mahmud, Cidde, 1399, C: I, 171, 175; C: III, 938, 1007, 1019, 1047 vdğ.

⁴²¹ Söylemez, *Mihne*, s. 93.

2.3.8. Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853)

Tirmiz kadılığı da yapmış olan Salih b. Muhammed, Hammad b. Ebî Hanîfe⁴²² ve Muhammed b. Mervan es-Süddî'den hadis almıştır.⁴²³

İbn Hibbân'a göre Mürcî' ve deccallardan bir deccaldır. Hadisini yazmak helal olmaz.⁴²⁴ Yine İbn Hibbân'ın naklettiğine göre Salih b. Muhammed Tirmiz kadılığına rüşvetle gelmiştir. O içki satan ve içkiyi mübah gören propagandacı bir Cehmî ve Mürcî'dir.⁴²⁵ Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediği, kadılık yaptığı zamanlarda imanın söz ve amel olduğunu söyleyen ashab-ı hadisten salih bir kişiyi boynuna ip bağlayıp dolaştırdığı nakledilmektedir.⁴²⁶

Temel kaynaklarda, ikincil ve üçüncül kaynaklarda hadisleri bulunamayan Salih b. Muhammed'in Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemesi ve Ehl-i Hadis'e eziyet etmesinin, hakkındaki Cehmîlik tenkitleriyle doğrudan alakalı olduğu söylenebilir.

2.3.9. İsmail b. Abdillâh b. Halid (ö. 240/854'ten önce)

Dımaşk kadılığı da yapmış olan İsmail b. Abdillâh, es-Sükkerî lakabıyla meşhur olmuştur. el-Kureşî, er-Rakkî ve el-Abderî nisbeleriyle anılmaktadır.⁴²⁷ Bakıyye b. Velid, Abdullâh b. Ca'fer er-Rakkî, Ubeydullâh b. Amr er-Rakkî, İsa b. Yunus ve Muhammed b. Rabia el-Kilâbî hadis aldığı hocalarındandır. Ondan da, İbn Mâce, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, İbn Sa'd, Ebû Hâtim gibi meşhur muhaddislerle başkaları hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴²⁸

Münekkit âlimler tarafından çoğunlukla ta'dil edilen Sükkerî hakkında Ebû Hâtim "saduk"⁴²⁹, Dârekutnî "sika" demiştir.⁴³⁰ İbn Hibbân da sikatında onu zikretmiştir.⁴³¹ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. Allân el-Harrânî'nin naklettiğine göre Cehmîlikle suçlanmıştır.⁴³²

⁴²² Dârekutnî, **Ru'yetullah**, s. 221.

⁴²³ Zehebî, **Mîzân**, C: II, s. 300.

⁴²⁴ İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VIII, s. 317.

⁴²⁵ İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, C: I, s. 370.

⁴²⁶ Zehebî, **Mîzân**, C: II, s. 301.

⁴²⁷ İbn Asâkir, **Târîhu Dımaşk**, C: VIII, s. 415.

⁴²⁸ Mizzî, **Tehzîb**, C: III, s. 114, 115.

⁴²⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: II, s. 181.

⁴³⁰ Mizzî, **Tehzîb**, C: III, s. 115, 116.

⁴³¹ İbn Hibbân, **es-Sikât**, C: VIII, s. 101.

⁴³² Mizzî, **Tehzîb**, C: III, s. 115, 116.

233 senesinin başında İbn Ebî Duâd tarafından Dımaşk kadılığına getirilen Sükkerî, Mütevekkil döneminde 237 senesinde İbn Ebî Duâd'ın yerine başkadılığa getirilen Yahya b. Eksem (ö. 242/857) tarafından azledilmiştir.⁴³³

Sükkerî'nin hadisleri İbn Mâce'nin *Sünen*'inde⁴³⁴, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin *Müsned*'inde⁴³⁵ ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde⁴³⁶ yer almaktadır. Bu hadisler, hac ve umre, kıyamet alametleri, abdest, ahlâk ve edep gibi konularda gelmiştir.

Sükkerî'nin rivayetleri arasında Cehmî fikirlerle örtüşen bir hadis bulunamamıştır. Onun Mihne döneminde kadılık yapması ve bu görevine bizzat Ahmed b. Ebî Duâd tarafından getirilmiş olması Cehmî olarak tenkit edilmesine sebep olmuş olabilir.

2.3.10. Ahmed b. Ebî Duâd b. Harîz el-Kâdî (ö. 240/854)

Mihne uygulamalarının baş aktörü olan Ahmed b. Ebî Duâd, Ebû Abdullah künyesiyle bilinmekte olup el-İyâdî nisbesiyle anılmıştır. Me'mûn'un sürekli yanında bulundurduğu ve tavsiyelerine uyduğu İbn Ebî Duâd, Me'mûn'un vasiyeti üzerine Mu'tasım döneminde başkadılık görevine getirilmiştir. Me'mûn'un Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemesinde büyük pay sahibi olup insanların sorguya çekilme uygulaması fikri de yine ona aittir.⁴³⁷

İbn Ebî Duâd, Ahmed b. Hanbel ile Halku'l-Kur'ân meselesi üzerine tartışmış, ancak onu ikna edememiştir. Ahmed b. Hanbel'in hapsedilmesi ve işkence görmesinde çok etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁸ Mihne'de insanların imtihan edilmesi noktasında çok katı bir tutum sergileyen İbn Ebî Duâd'ın bu tavrından âlimlerin yanı sıra sıradan insanlar da oldukça zarar görmüştür. Hatta bir rivayete göre Bizans'ın elindeki Müslüman esirlerin fidyeyle salıverilmesi esnasında esirleri Halku'l-Kur'ân meselesiyle imtihan etmiş, imtihanı geçenlerin fidyesi ödenmiş, geçemeyenler ise Bizans'ın elinde esir olarak bırakılmıştır.⁴³⁹

Herhangi bir ilim dalında bir eser telif ettiği bilinmeyen İbn Ebî Duâd'ın hadis, tarih ve kültür tarihi kaynaklarında herhangi bir şekilde rivayet ettiği bir hadis tespit

⁴³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, C: VIII, s. 418.

⁴³⁴ İbn Mâce, Tahâret, 50; İkâmetü's-Salât, 196, 199; Oruç, 55 vdğ.

⁴³⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, C: VII, s. 118, 202 vdğ.

⁴³⁶ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, C: VI, s. 408.

⁴³⁷ Vekî, *Ahbâr*, C: III, s. 294.

⁴³⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: V, s. 542, 543.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C: XVII, s. 6.

edilememiştir. Zaten erken dönemde yaşamış olup Mu'tezile'nin kendisine nispet ettiği Amr b. Ubeyd gibi şahıslar istisna tutulursa Câhız ve Ebû Ali el-Cubbâî'nin de itiraf ettiği gibi Mu'tezile hadis ilimleriyle uğraşmamıştır.⁴⁴⁰ Bu cihetten bakıldığında İbn Ebî Duâd'ın hadis rivayetinin olmaması şaşırtıcı değildir.

Onun Cehmî olarak tenkit edilmesini⁴⁴¹ anlamak güç değildir. Mihne dönemi uygulamalarının baş aktörü olması, halifelerin nezdinde gönüllü olarak bu süreci yönetmiş olması bu tenkitlerin sebebi olarak gösterilebilir.

2.3.11. Muhammed b. İsa el-Cehmî (ö. 240-1/854-5)

Burgûs lakabıyla meşhur olan Muhammed b. İsa'nın künyesi Ebû Abdullah'tır. Zehebî kendisinden "Cehmî, bid'atın başı idi. Mihne günlerinde İmam Ahmed'in karşısında duranlardan biriydi." diye bahsetmektedir.⁴⁴² Dâmegânlı olduğu, Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediği ve Burgûsiyye adlı bir fırkanın öncüsü olduğu kaydedilmektedir.⁴⁴³ Mu'tezile'ye mensup olduğu söylenen⁴⁴⁴ Burgûs hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun rivayet ettiği bir hadis de bulunamamıştır. Mihne günlerinde yaptıkları ve Halku'l-Kur'ân görüşüne kail olduğu için Cehmîlikle tenkit edildiği anlaşılmaktadır.

2.3.12. el-Hasen b. Ali b. el-Ca'd (ö. 242/856)

Babası fakih ve muhaddis Ali b. el-Ca'd olan el-Hasen b. Ali, el-Cevherî nisbesiyle tanınmaktadır. Hakkında çok fazla bilgi olmayan el-Hasen b. Ali için Ahmed b. Hanbel, "Önceleri insanlar nezdinde Cehmiliği ile bilinirdi. Daha sonra Cehmîlikten döndüğü bana haber verildi." demiştir.⁴⁴⁵

Mihne döneminde Bağdad yakınlarındaki Mansure şehrinin kadılığını yapmıştır.⁴⁴⁶ Cehmî fikirlere sahip olduğu hatta babasının da kendisi yüzünden itham edildiği kaydedilmekte olup⁴⁴⁷ hadis ilmiyle ilgilendiği bilinmemektedir. En azından ömrünün

⁴⁴⁰ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 165.

⁴⁴¹ Zehebî, **Mîzân**, C: I, s. 97.

⁴⁴² Zehebî, **Siyer**, C: X, s. 554.

⁴⁴³ es-Safedî Selahaddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 2000, C: IV, s. 213.

⁴⁴⁴ İbn Hacer Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, **Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb**, I-II, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1989, C: I, s. 118.

⁴⁴⁵ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: VIII, s. 350.

⁴⁴⁶ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: VIII, s. 350.

⁴⁴⁷ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XIII, s. 284.

bir kısmında Cehmî fikirleri benimsediği anlaşılan el-Hasen b. Ali b. Cad'ın kadılık yapmış olması da Cehmî olarak tenkit edilmesinde etkili olmuş olabilir.

2.3.13. Hişam b. Ammar (ö. 245/859)

Sadece hadis rivayet eden bir muhaddis değil, meşhur bir fakih ve kârî olan Hişam b. Ammar'ın künyesi Ebu'l-Velid'dir.⁴⁴⁸ Eyyub b. Temim el-Kârî, Süfyan b. Uyeyne, Sadaka b. Halid, Mâlik b. Enes, Müslim b. Halid ez-Zencî, Velid b. Müslim, Yahya b. Hamza el-Hadramî gibi hocalarından aldığı hadisleri Buhârî, Ebû Davud, İbn Mâce, Nesâî, İbni Ebî Asım, Ebû Hâtim, Ebû Zur'a, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm gibi talebelerine aktarmıştır.⁴⁴⁹

Münekkitlerin hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunduğu Hişam b. Ammar hakkında Yahya b. Maîn “kîs kîs demiş”⁴⁵⁰, Ebû Hâtim saduk olduğunu beyan etmiştir.⁴⁵¹ İclî⁴⁵² ve Dârekutnî de onun saduk olduğunu söylemiştir. Nesâî ise onun için “la be'se bihi” demiştir.⁴⁵³

Cebrail ve Rasulullah'ın Kur'ân'ı telaffuzları mahluktur dediği için, keza yaratmasıyla yarattıklarına tecelli eden Allah'a hamdolsun dediği için Ahmed b. Hanbel tarafından Cehmîlik ile suçlanmıştır.⁴⁵⁴

Tirmizî ve Müslim dışındaki dört kitapta çeşitli konularda çok sayıda rivayeti bulunan Hişam b. Ammar'ın Cehmîlikle suçlanması Lafziyye görüşü olarak kabul edilen Kur'ân'ın telaffuzunu yaratılmış kabul etmesinden ileri geliyor görünmektedir.

2.3.14. İshak b. Ebî İsrail el-Mervezî (ö. 245/859)

Halife Mütevekkil tarafından sıfatlar ve ru'yetullah ile ilgili hadisleri nakletmesi için teşvik edilen muhaddisler arasında yer alan İshak b. Ebî İsrail, Abdulkuddus b. Hubeyb eş-Şâmî, Hammad b. Zeyd, Muhammed b. Cabir el-Yemâmî, Abdulvaris b. Said, Hişam b. Yusuf es-San'anî, Kesir b. Abdillâh el-Ubelî, Cafer b. Süleyman ve Süfyan b. Uyeyne gibi hocalarından aldığı hadisleri, Ebû Yahya Saika, Fadl b. Sehl el-

⁴⁴⁸ Zehebî, **Mîzân**, C: IV, s. 302.

⁴⁴⁹ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXX, s. 242-244.

⁴⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: IX, s. 68.

⁴⁵¹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, C: IX, s. 69.

⁴⁵² el-İclî Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih el-Kûffî, **Târîhu's-sikât**, y.y., Dâru'l-Bâz, 1984, s. 459.

⁴⁵³ Mizzî, **Tehzîb**, C: XXX, s. 248.

⁴⁵⁴ Zehebî, **Mîzân**, C: IV, s. 303, 304.

A'rec, Yakub b. Şeybe, Buhârî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Abdullah b. Muhammed b. Naciye gibi talebelerine nakletmiştir.⁴⁵⁵

Yahya b. Maîn'e göre sika bir râvîdir. Dârimî İbn Maîn'e "o, vakf görüşünde değil miydi?" diye sormuş, İbn Maîn de "önceleri ondan öyle şeyler duymamıştık, bizim ondan hadis yazmamız daha önceydi." diye cevap vermiştir.⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel onun hakkında "meş'um bir Vâkıfî, ancak kîs, sâhibu'l-hadîs" demiş, Salih Cezere, saduk olduğunu, Kur'ân için kelâmullah deyip, vakfettiğini söylemiştir.⁴⁵⁷ İshak b. Ebî Davud, onun 90 yaşında Cehmî olduğunu nakleder. Hakkında gelen diğer rivayetlerde Kur'ân kelâmullahtır, mahluk değildir diyenlere karşı, "Kur'ân kelâmullah deyin ve susun." demeyi salık verdiği, çok iyi bir hâfız olduğu ve vera sahibi olduğu nakledilmiştir.⁴⁵⁸

Kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû Davud ve Nesâî hadislerini eserlerine almışlardır. Ayrıca, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*⁴⁵⁹ ve *Şuabu'l-îmân*⁴⁶⁰ adlı eserlerinde, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*⁴⁶¹, *el-Mu'cemu'l-evsat*⁴⁶² ve *el-Mu'cemu's-sagîr*⁴⁶³ adlı kitaplarında, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *el-Müsned* adlı eserinde⁴⁶⁴ ve Dârekutnî'nin *Sünen*'inde⁴⁶⁵ yer almaktadır.

Bu hadislerin konuları arasında iftitah tekbiri dışında namazda el kaldırmanın olmadığı, namazda tahiyat duasının okunması, yemek yeme adabı, Arafat'ta vakfe yapma ve Mekke'nin mübârek bir yer olması vb. konular yer almaktadır.

Rivayetleri arasında Cehmîlikle tenkit edilmesini gerektirecek bir hadisin olmaması, bu tenkitlerin sebebinin Vâkıfe görüşünü benimsemesi olduğunu düşündürmektedir.

⁴⁵⁵ Mizzî, *Tehzîb*, C: II, s. 399, 400.

⁴⁵⁶ Yahya b. Maîn Ebû Zekeriya Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Târîhu Yahya b. Maîn rivâyetu Osman ed-Dârimî*, Dimaşk, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, t.y., s. 102.

⁴⁵⁷ Mizzî, *Tehzîb*, C: II, s. 403.

⁴⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 477.

⁴⁵⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, C: II, s. 113, 295 vdğ.

⁴⁶⁰ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, C: XII, s. 52, 79 vdğ.

⁴⁶¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, C: IV, s. 185; XI, 175 vdğ.

⁴⁶² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, C: IX, s. 177, 180 vdğ.

⁴⁶³ Taberânî, *el-Mu'cemu's-sagîr*, C: II, s. 262.

⁴⁶⁴ Ebû Ya'la, *el-Müsned*, C: I, s. 64, 124, 193 vdğ.

⁴⁶⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, C: I, s. 55, 200, 227 vdğ.

2.3.15. Şuayb b. Sehl er-Râzî (ö.246/860)

Bağdad kadılığı yapmış olan Şuayb b. Sehl'in künyesi Ebû Salih'tir. Ahmed b. Ebî Duâd'ın en yakınlarından ve Cehmiyye'nin reislerinden olduğu, mescidinin kapısına Kur'ân mahlûktur yazdığı söylenmektedir.⁴⁶⁶

Şuayb b. Sehl'in rivayet ettiği iki hadis bilinmektedir. Bu hadislerden biri İbn Abbas'tan rivayet edilmiş olup mevtanın yıkanması ve kefenlenmesi hakkındadır.⁴⁶⁷ Diğeri de "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir." mealindeki hadis olup, senedi sebebiyle garib olarak tavsif edilmiştir.⁴⁶⁸

Halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğu açık olan Şuayb b. Sehl'in Cehmî görüşleri benimsediği ve bu yüzden tenkit edildiği anlaşılmaktadır.

2.3.16. el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbisî (ö. 248/862)

Şafiî'nin talebelerinden olan el-Hüseyn b. Ali'nin künyesi Ebû Ali'dir. el-Kerâbisî lakabıyla meşhur olmuştur. Başta hocası Şafiî olmak üzere İshak el-Ezrak, Ma'n b. İsa, Yezîd b. Harun, Yakub b. İbrahim, Ya'lâ b. Ubeyd et-Tenâfisî gibi şeyhlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ubeyd b. Muhammed el-Bezzâr ve Muhammed b. Ali Fustuka hadis nakletmiştir.⁴⁶⁹

Kur'ân'ı telaffuz etmenin mahluk olduğunu söylemesi sebebiyle Ahmed b. Hanbel'in ağır tenkitlerine maruz kalmış, Lafziyye'ye mensup olmakla, sözlerinin Cehmî'nikilerden farkının olmamasıyla suçlanmıştır.⁴⁷⁰ Hatta Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında Bîşr el-Merîsî öldü, onun halefi Kerâbisî'dir, dediği rivayet edilmektedir.⁴⁷¹ Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının lafız meselesindeki bu tutumu hakkında Kerâbisî "Bu Ahmed b. Hanbel ile işimiz var. Kur'ân'ın telaffuzu mahluktur desek bid'at diyor, değildir desek gene bid'at diyor." diyerek sitem etmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 335, Sadeî, *el-Vâfi*, C: XVI, s. 95.

⁴⁶⁷ İbn Bîşran Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Cüz'ün fîhi meclisân min emâlî Ebi'l-Hüseyn b. Bîşrân*, y.y., Dâru'l-Eseriyye, 2009, s. 328.

⁴⁶⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 335.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 80.

⁴⁷⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 613.

⁴⁷¹ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 614.

⁴⁷² Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: VIII, s. 613.

Bir kişinin Cehmî olarak nitelendirilme sebepleri arasında Lafziyye mensubu olma, tezin birinci bölümünde geçmişti. Kerâbisî'nin bu şekilde nitelendirilmiş olması da onun bu görüşünden dolaydır.

2.3.17. Muhammed b. Mansur (ö. <250/864)

Ahvaz kadılığı yaptığı bilinen Muhammed b. Mansur hakkında Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda İbn Ebî Duâd'ın yakınında olup yaptığı işlerde yardımcı olduğu, ancak görüşlerinde onun kadar şiddetli olmadığı nakledilmektedir.⁴⁷³ Hakkında bundan başka bir bilgi bulmak mümkün olmamıştır. Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla kadılık yapması ve Mihne'nin baş aktörü İbn Ebî Duâd'ın mahiyetinde olması onun Cehmî olmakla suçlanmasına yol açmıştır.

2.3.18. el-Feth b. Sehl (ö. <250/864)

İsminin geçtiği tek nakilde Ahmed b. Hanbel onun Bişr el-Merîsî'nin ashabından olduğu ve Cehmî olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁷⁴

2.3.19. Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (ö. <250/864)

Vâsik döneminde kadılık yapmış olan Ubeydullah b. Ahmed'in Irak ekolüne mensup bir fakih olduğu ve İbn Ebî Duâd ashabından olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷⁵ Hakkında Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda Cehmî'dir cevabını vermiştir.⁴⁷⁶

Yine burada da kadılık yapmanın ve İbn Ebî Duâd gibi birinin yakınında bulunmanın Cehmîlik tenkidine yol açtığı söylenebilir.

2.3.20. Gassan b. Muhammed el-Mervezî (ö. <250/864)

Tam olarak Mihne yıllarına tekabül eden 218-235 seneleri arasında Kûfe'de kadılık yapmış olan⁴⁷⁷ Gassan b. Muhammed'in hadis rivayet ettiği bilinmemektedir. Osman b. Ebî Şeybe'nin naklettiği İbn Mes'ud'dan itibaren Kûfe kadılarının sırayla zikredildiği bir rivayette sıra Gassan'a geldiğinde İbn Ebî Şeybe Allah ona lanet etsin der ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in Gassan hakkında Cehmî idi dediğini ekler.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁴⁷⁴ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁴⁷⁵ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: XII, s. 23.

⁴⁷⁶ Zehebî, **Siyer**, C: XI, s. 297.

⁴⁷⁷ Vekî, **Ahbâru'l-kudât**, C: III, s. 191.

⁴⁷⁸ Ahmed b. Hanbel **el-İlel**, C: II, s. 457.

Bu rivayetin başka bir versiyonunda İbn Ebî Şeybe: “Allah Gassan’a rahmet etmesin. O insanları imtihan ediyordu. İbn Ebî Duâd ashabından olup Horasanlıydı.” diyerek Gassan’ı tenkit etmektedir.⁴⁷⁹ Cehmî olarak eleştirilmesinin sebebi Mihne’de insanları imtihan etmesi olmalıdır.

2.3.21. Sa’d b. Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye (ö. <250/864)

el-Avfî nisbesiyle bilinen Sa’d b. Muhammed’in hocaları arasında babası Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye, amcası el-Hasen b. el-Hasen, Fülehy b. Süleyman ve Muhammed b. Talha b. Musarrif yer almaktadır. Kendisinden de Muhammed b. Ğalib et-Temmâm, oğlu Muhammed ve İbni Ebi’-d-Dünya hadis nakletmişlerdir.⁴⁸⁰

Hakkında çok az şey bilinen Sa’d için Ahmed b. Hanbel Cehmî’dir demiştir.⁴⁸¹ Kütüb-i sitte gibi temel hadis kaynaklarında rivayeti olmasa da Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inde⁴⁸² ve Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ*⁴⁸³ ile *el-Esmâ ve’s-sıfât*⁴⁸⁴ adlı eserlerinde hadisleri mevcuttur. Bunlar arasında Cehmîlikle itham edilmesini gerektirecek bir rivayetle karşılaşmak mümkün değildir. Elde edilen bu veriler değerlendirildiğinde niçin Cehmîlikle tenkit edildiği tespit edilememiştir.

Mihne döneminde Cehmîlikle tenkit edilenlerin sayısının 18’den 21’e çıktığı görülmektedir. Bu isimlerin önemli bir kısmı Mihne’nin aktörleri arasında yer almakta olup, bir kısmı ise bu aktörlerin yakınında olan ve uygulamalara direnç göstermeyenlerden oluşmaktadır. İsmen tenkit edildikleri halde haklarında bilgi bulunamayan bazı şahısların da bu dönemde yoğunlaşıyor olması dikkat çekicidir.

2.4. Mihne Sonrası Dönemde Cehmî Râvîler (250/864’ten sonra)

Mihne uygulamalarının aktörlerinin ve mağdurlarının büyük bir kısmının tarih sahnesinden çekildiği bu dönemde şahıslara yönelik Cehmî tenkitlerinin ciddi manada azaldığı vurgulanmalıdır. Mihne döneminde Cehmî tenkidine uğrayanların sayısı 21 iken bu dönemde bu sayı 5 ile sınırlı kalmaktadır.

⁴⁷⁹ Vekî, *Ahbâru’l-kudât*, C: III, s.191.

⁴⁸⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: X, s. 183.

⁴⁸¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: X, s. 183.

⁴⁸² Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, C: VI, s. 51.

⁴⁸³ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, C: VII, s. 62, 278, 514, 578; C: VII, s. 365, 492 vdğ.

⁴⁸⁴ Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, C: I, s. 398.

2.4.1. Abdullah b. Muhamed b. Yezîd (ö. 253/867?)

Ehl-i Re'y'e mensup bir Hanefî olan Abdullah b. Muhammed el-Hâlecî nisbesiyle bilinmektedir. Hemedan'da ve Bağdad Şarkiyye'de kadılık yapmıştır. Aynı zamanda Ahmed b. Ebî Duâd'ın yakın adamlarından biridir.⁴⁸⁵

Hâlecî'nin Halku'l-Kur'ân görüşünde olduğu ve insanları bu meselede imtihan ettiği nakledilmektedir. Bu konuda o kadar aşırıydı ki, muhaddis Muhammed b. Muaviye el-Enmâtî'nin hanımı, kocasının Kur'ân hakkında Halife'nin görüşünde olmadığını, kendisini kocasından ayırması gerektiğini söylemiş, o da onları ayırmıştır.⁴⁸⁶

Ahmed b. Hanbel de Hâlecî'nin Cehmî olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁷ Bu tenkidin sebepleri arasında yukarıda zikredilen Halku'l-Kur'ân görüşünde olma, Ehl-i Hadis'e eziyet etme ve kadılık görevinde bulunma gösterilebilir.

2.4.2. Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/875)

Hanefî âlimlerinden bir fakih ve muhaddis olan Ahmed b. Amr el-Hassâf lakabıyla meşhur olmuştur. Künyesi Ebû Bekr olup, eş-Şeybânî nisbesiyle tanınmaktadır. el-Hassâf'ın hocaları arasında Vehb b. Cerir, Ebû Amir el-Akadî, Vâkıdî, Ebû Nuaym, Amr b. Asım, Müslim b. İbrahim ve el-Ka'nebî gibi râvîler bulunmaktadır.⁴⁸⁸

Zehebî'nin kendisini muhaddis olarak nitelendirmesine rağmen kaynaklarda herhangi bir hadisi tespit edilememiştir. el-Hassâf'ın İbn Ebî Duâd'ın yakınında yer aldığı ve Cehmiyye'nin ileri gelenlerinden olduğu söylenmiştir. Kadılık yaptığı dönemin Mu'tez (252/866-255/869) zamanına tekabül etmesi⁴⁸⁹ hakkındaki Cehmîlik ithamının kadılık yapmasından ötürü değil, İbn Ebî Duâd'ın mahiyetinde bulunmasından dolayı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

⁴⁸⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XI, s. 269, 270.

⁴⁸⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XI, s. 270.

⁴⁸⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XII, s. 23.

⁴⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, s. 123.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XIII, 123.

2.4.3. İbnü's-Selcî Muhammed b. Şucâ el-Bağdadî (ö. 266/880)

Hanefî fakihî, hadis, kelim ve kıraat âlimi olarak tanınan İbnü's-Selcî'nin künyesi Ebû Abdullah'dır. İsmail b. Uleyye, Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî, Hammad b. Usame, Ubeydullah b. Musa, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Vekî b. el-Cerrah ve Yahya b. Adem hadis aldığı hocalarındandır. Kendisinden de Abdullah b. Ahmed b. Sabit el-Bezzâr, Muhammed b. Ahmed b. Yakub b. Şeybe, Muhammed b. Abdillâh el-Herevî ve Yakub b. Şeybe es-Sedûsî gibi râvîler hadis nakletmiştir.⁴⁹⁰ İbnü'l-Murtazâ onun *er-Red ale'l-Müşebbihe* adlı bir eserinin olduğunu kaydetmektedir.⁴⁹¹

Ehl-i Hadis âlimleri genelde onun hakkında pek iyi şeyler söylememişlerdir. Ahmed b. Hanbel onun için “bid'atçı, heva sahibi” demiştir.⁴⁹² İbn Adî, teşbih içeren hadisler uydurup bunları Ehl-i Hadis'e nisbet ettiğini ileri sürmektedir.⁴⁹³ Halku'l-Kur'ân konusunda vakf görüşünü benimsediği için Cehmiyye'den addedilmiştir.⁴⁹⁴ Osman b. Said ed-Dârimî'nin Bîşr el-Merîsî'ye reddiye olarak yazdığı eserinin bir muhatabının da el-Merîsî'den ders aldığı rivayet edilen İbnü's-Selcî olduğu kaydedilmiştir.⁴⁹⁵ Dârimî başka bir kitabında Merîsî'nin İbnü's-Selcî'nin hocası olduğunu bildirmekte, ancak İbnü's-Selcî'nin çeşitli konularda Merîsî ile tartıştığını da zikretmektedir.⁴⁹⁶

Zehebî'nin fakih, âlim ve abid idi diyerek kendisinden bahsettiği⁴⁹⁷ İbnü's-Selcî'nin bazı rivayetleri Tahavî'nin *Şerhu meâni'l-asâr*'ında geçmektedir. Bunların arasında Cehmîlikle suçlanmasını gerektirecek bir hadis bulunmamaktadır. Ebû Hanîfe'den nakledilen “Kur'ân mahluktur diyen kafır olur.” haberinin⁴⁹⁸ senesinde yer alması Halku'l-Kur'ân meselesinde vakf görüşünde olduğu iddiasını şüpheli hale getirmektedir. Netice olarak Kelâm ilmiyle yakından ilgilenmiş olması ve Bîşr el-Merîsî'ye yakınlığı hakkındaki Cehmî tenkitlerinin sebepleri olarak düşünülebilir.

⁴⁹⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: III, 315.

⁴⁹¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakât*, s. 129.

⁴⁹² Mizzî, *Tehzîb*, C: XXV, s. 363.

⁴⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, C: VII, s. 551.

⁴⁹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, C: XXV, s. 362.

⁴⁹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, C: XXV, s. 363.

⁴⁹⁶ Dârimî, *Nakz*, C: I, s. 434.

⁴⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, C: XII, s. 379.

⁴⁹⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdad*, C: XV, s. 517.

2.4.4. Süleyman b. Hafs b. Ebî Usfûr⁴⁹⁹ el-Ferrâ⁵⁰⁰ el-İfrikî (ö. 269/883)

Süleyman b. Hafs'ın Cehmî olduğu⁵⁰¹, Mu'tezîlî olduğu, Bişr el-Merîsî, Ebu'l-Huzeyl ve başka Mu'tezîlîlerden de feyz aldığı rivayet edilmektedir.⁵⁰² Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediği ve insanları buna davet ettiği de söylenmektedir. Hakkında başka bilgi bulunmayan Süleyman b. Hafs'ın Cehmî görüşleri benimsemiş bir Mu'tezile mensubu olduğu ve bu görüşlerin dâilîğini yaptığı anlaşılmaktadır.

2.4.5. Ahmed b. Muhammed b. Humeyd el-Cehmî (ö. 286/900)

Ahmed b. Muhammed b. Humeyd'in künyesi Ebû Ca'fer, nisbesi ise el-Mukrî olarak kaydedilmiştir. Yahya b. Haşim es-Simsar, Asım b. Ali ve Ebû Bilal el-Eş'arî'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Abdussamed b. Ali et-Tastî, Abdalbaki b. Kâni ve İbn Mücahid de ondan hadis nakletmiştir. Dârekutnî onun hakkında leyse bi'l-kavî demiştir.⁵⁰³ Bir rivayete göre, Ebû Ca'fer, Ebû Cehm b. Huzeyfe evladından olduğundan el-Cehmî nisbesiyle anılmıştır. Keza Cehm b. Safvân ve bağlılarına müntesiptir.⁵⁰⁴

Ebû Nuaym'ın *Fadâilu'l-hulefâ*⁵⁰⁵ ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*⁵⁰⁶ adlı eserlerinde hadisi vardır. Bu rivayetler sırasıyla Ramazan ve Hz. Ömer'in fazileti hakkındadır. Bir hadisi de İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevdûât* adlı eserinde geçmektedir.⁵⁰⁷ Bu hadis de belli zamanlarda oruç tutmanın sevabı ile ilgilidir. Dolayısıyla rivayetleri arasında Cehmîlik tenkidini gerektirecek bir şey görünmemektedir.

Cehm ve bağlılarına intisab ettiği bilgisini kaydeden tek müellif İbn Nukta'dır. Bu bilgi ikinci bir kaynaktan doğrulanamamıştır. Dolayısıyla bu bilginin hatalı olma

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C: VI, s. 419.

⁵⁰⁰ İbn İzârî Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-muğreb fi ahhârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-II, Beyrut, Dâru's-Sakâfe, 1983, C: I, s. 119.

⁵⁰¹ İbn İzârî, *el-Beyân*, C: I, s. 119.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C: VI, s. 419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C: XI, s. 51.

⁵⁰³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, C: VI, s. 125.

⁵⁰⁴ İbn Nukta Muhammed b. Abdilgânî b. Ebî Bekr el-Bağdâdî, *İkmâlu'l-ikmâl*, I-V, Mekke, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1410, C: II, s. 188.

⁵⁰⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsfahânî, Medîne, *Fadâilu'l-hulefâi'l-erbaa ve gayrihim*, Dâru'l-Buhârî, 1997, s. 79.

⁵⁰⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, C: II, s. 156.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, C: II, s. 198.

ihtimali düşünülebilir. Sonuç itibariyle soy bağına nispetle kullanılan Cehmî nisbesinin, bir hata sonucu Cehmiyye ile bağdaştırılmış olma ihtimali yüksek görünmektedir.

Mihne sonrası Ehl-i Hadis'in fikrî üstünlüğü elinde bulundurduğu bir dönemdir. İtikâdi konularda Ehl-i Hadis'in benimsemediği düşünceleri alenen savunmanın oldukça zor olduğu bu dönemde, Ehl-i Hadis tenkitlerini kişilerden çok gruplara ve ekollere yapmıştır. Ehl-i Re'y mensubu bazı isimlerin bu tenkitlerden etkilendiği söylenebilirse de Mihne dönemiyle kıyaslandığında bu sayı çok küçük kalmaktadır.

2.5. Vefat Tarihi Bilinmeyenler

2.5.1. Ebû İsmail el-Utbî (ö. ?)

Kaynaklarda Ebû Zur'a'dan nakledilen cerh ifadesi dışında hakkında bir bilgi bulunamamıştır. Ebû Zur'a'ya Ebû İsmail el-Utbî hakkında sorulmuş, o da Cehmî olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁸

2.5.2. Ahmed b. Rabah (ö. ?)

Ahmed b. Rabah hakkında Ahmed b. Hanbel'e sorulmuş, o da Cehmî olduğunun bilindiğini açıklamıştır.⁵⁰⁹ Hakkında kaynaklarda başka bir bilgi bulunamamıştır.

2.5.3. Müsennâ el-Enmâtî (ö. ?)

Buhârî'nin kendisinden *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı kitabında Cehmî diye bahsetmesi⁵¹⁰ dışında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

2.5.4. İbn Hallûbe (ö. ?)

Buhârî'nin kendisinden *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı kitabında Cehmî diye bahsetmesi⁵¹¹ dışında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

⁵⁰⁸ Ebû Zur'a Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezîd er-Râzî, *ed-Duafâ li Ebî Zur'a er-Râzî fi ecvibeti es'ileti'l-Berzeî*, er-Risâletü'l-İlmîyye, Medîne, 1982, C: II, s. 548.

⁵⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, C: XI, s. 297.

⁵¹⁰ Buhârî, *Halk*, s. 14.

⁵¹¹ Buhârî, *Halk*, s. 14.

2.5.5. İbrahim b. Ebî Salih (ö. ?)

Hakkındaki tek cerh ifadesinin Müslim'den nakledildiği İbrahim b. Ebî Salih hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Müslim, onun hakkında “Cehmîdir, hadisi yazılmaz” demiştir.⁵¹²

2.6. Cehmîlik Tenkidinde Bulunan Münekkitler

Hadis usûlünde tenkitleri yapan kişinin durumu çok önemlidir. Münekkidin alanında otorite olması, yapılan tenkidin değerlendirmeye alınmasının ilk adımıdır. İlgili münekkidin tesahül yahut teşdide meyilli olması, diğer münekkitlerin yapılan tenkit hakkında söyledikleri ve tenkidin şahsî tutumlardan kaynaklanıp kaynaklanmadığı gibi hususlar dikkate alınarak nihaî bir sonuca varılır. İncelenen 51 biyografi arasından 8 tanesine yöneltilen Cehmîlik eleştirilerinin kaynağının meçhul olması, bunları daha baştan cerh-ta'dil kapsamından çıkarmaktadır. Zira cerhin kabul edilebilmesi için müfesser olması gerektiği hadis usulünde önemli bir kaidedir.⁵¹³

Kaynağı belli olan Cehmîlik tenkitleri üzerinde ittifak olup olmadığı sorusu oldukça önemlidir. Cehm b. Safvân, Bîşr el-Merîsî ve Kâdî İbn Ebî Duâd gibi Cehmîliği ma'ruf olan kişiler haricinde yalnız 1 kişi 3 münekkit tarafından Cehmîlikle eleştirilmiştir. Râvîlerden 5 tanesi 2 münekkit tarafından, geriye kalan 44'ü ise 1 münekkit tarafından Cehmîlik nedeniyle eleştirilmiştir. Bu kişiler arasında sika râvîler olduğu gibi hadis uydurmacılığı, münker hadis rivayeti ve yalancılık gibi Cehmîlik dışında sebeplerle cerh edilenler de mevcuttur. Buradan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Bir râvî sika ise Cehmî görüşlere meylettiği şeklinde bir tenkide uğrasa bile terk edilmemiş, rivayetleri güvenilir kaynaklarda yerini almıştır. Cehmîlik tenkidine maruz kalan râvî zayıf ise zayıflığının asıl sebebi hadis uydurmacılığı, münker hadis rivayeti ve yalancılık gibi doğrudan hadis rivayetine yönelik zaafırlar olmakta, Cehmîlik tenkidi râvî hakkında ekstra bir bilgi olmaktan öteye geçememektedir. Bu durum, Cehmîlik kavramını bir tenkit terimi olarak kullanan münekkitlere dair veriler incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır.

⁵¹² Zehebî, **el-Muğnî**, C: I, s. 17.

⁵¹³ İbnu's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman eş-Şehrezûrî, **Ma'rîfetü envâi ulûmi'l-hadîs**, thk. Nureddin İtr, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1986, s. 106; İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 179

1. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Mihne döneminde çok ağır işkencelere maruz kalan, 28 ay hapis yatan Ahmed b. Hanbel, fikriyatı ve hissiyatı kendisine yakın olan diğer Ehl-i Hadis ulemasının baskılara boyun eğmesini kabullenememiş, Mihne uygulamalarının aktörlerine karşı çok sert tavırlar sergilemiş, bu uygulamalara direnemeyip zaaf gösteren en yakın arkadaşlarını dahi affetmemiştir. Böylesine bir psikolojik arka plana sahip olan Ahmed b. Hanbel, Cehmî kavramını kullanan münekkitler arasında toplamda 17 tenkitle açık ara ilk sırada yer almaktadır. Oluşum döneminde yaşayan 1, kelâmî tartışmalar döneminde yaşayan 4, Mihne döneminde yaşayan 10, Mihne sonrası dönemde yaşayan 1 ve yaşadığı dönem bilinmeyen 1 ismi Cehmî olduğu için eleştirmiştir. Bu tenkitler arasında 8 tanesi (%47) hadis râvîsi olmayan kişilere yöneltilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in tenkit ettiği 3 râvînin rivayetleri ise kütüb-i sittede yer almıştır.

İbn Hanbel'in tenkitlerinin neredeyse yarısını hadis râvîsi olmayan şahıslara yönelik olması ve yine tenkit ettiği şahısların %59'unun Mihne döneminde yaşamış olması, onun tenkitlerinin en azından bir kısmının tepkisel olduğu ve cerh-ta'dil kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini düşündürmektedir. Öyle anlaşıyor ki, onun bu tutumu şahsi bir yönelimden ibaret olup, diğer münekkitler tarafından paylaşılmamıştır. Kaldı ki, kendisi dahi hakkında Cehmîlik tenkidi bulunan 2 râvînin rivayetlerine *Müsned* adlı eserinde yer vermiştir.

2. Yahya b. Maîn (ö. 233/848)

Yahya b. Maîn'in Cehmîlikle tenkit ettiği 4 isimden 4'ü de Kelâmî tartışmalar döneminde yaşamıştır. Hepsi de hadis râvîsi olup 1 râvînin rivayetleri kütüb-i sittede bulunmaktadır. Yahya bu râvîleri tenkit ederken yalnızca Cehmî olduklarını söylemekle kalmamış, doğrudan hadis rivayetindeki yetkinliklerini anlamaya yarayacak leyse bi-şey, leyse bi-sika, zayıf gibi açıklayıcı cerh lafızlarını da kullanmıştır. Bu da onun râvîleri sırf bid'at ehli oldukları için tenkit etmediği râvîlerin durumlarını rivayetleri açısından değerlendirdiği ve haklarındaki diğer bilgileri de ilave ettiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim ona, Said b. Huseym el-Hilâlî'nin nasıl biri olduğu sorulduğunda "Kûfeli, leyse bihi be's" diyerek cevap vermiş, akabinde "Ama o

Şîi değil midir?" diye itiraz edildiğinde ise Şîi'dir sikadır, Kaderî'dir sikadır diyerek bu meseledeki tavrını açıklamıştır.⁵¹⁴

3. Buhârî (ö. 256/870)

Buhârî 3 isim için Cehmîlik tenkidinde bulunmuştur. Onun Cehmî olduğunu ifade ettiği 2 isim hakkında hiçbir bilgi bulunamamıştır. Dolayısıyla yaşadıkları dönem de tespit edilememiştir. İlginç olan, Buhârî'nin bu iki isim hakkındaki tenkitleri hadis sahasında yazılmış olan kitaplarda değil, *Halku ef'âli 'l-ibâd* adlı eserinde geçmektedir. Buhârî bir ismi daha Cehmîlikle tenkit etmiş olup, bu zat kelâmî tartışmalar döneminde yaşayan ve rivayetleri kütüb-i sittede yer alan bir hadis râvîsidir.

4. Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890)

Ebû Hâtîm toplamda 3 râvîyi Cehmîlikle tenkit etmiş, bunlardan 1 tanesinin rivayetleri kütüb-i sittede ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almıştır. Rivayetleri kütüb-i sittede geçen bu râvî kelâmî tartışmalar döneminde, diğer 2'si Mihne döneminde yaşamıştır.

5. Ukaylî (ö. 322/934)

Ukaylî'nin Cehmîlikle tenkit ettiği 3 râvîden 1'i kelâmî tartışmalar döneminde, diğer 2'si de Mihne döneminde yaşamış olup bunlardan biri Ali b. el-Medîni'dir. Ukaylî'nin tenkit ettiği râvîlerden 2'sinin hadisleri kütüb-i sitte ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.

6. Diğerleri

Cehmîlik tenkidi yaptığı tespit edilen diğer münekkitler ise şunlardır:

2 tenkidi bulunanlar: İbn Hacer (ö. 852/1449)

1 tenkidi bulunanlar: Şu'be (ö. 160/776), Nuaym b. Hammad (ö. 228/843), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebû Ma'mer el-Huzelî (ö. 236/850), Ahmed b. Sinan (ö. 259/872-73), İclî (ö. 261/875), Müslim (ö. 261/875), Ebû Zur'a (ö. 264/878), İbn Hibbân (ö. 354/965), el-Hatîbu'l-Bağdâdî (ö. 463/1071), Zehebî (ö. 748/1348)

⁵¹⁴ İbnu'l-Cüneyd İbrahim b. Abdillâh el-Huttelî, *Suâlâtü İbnu'l-Cüneyd li Yahyâ b. Ma'în*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Medîne, 1988, s. 421.

2.7. Değerlendirme

Cehmîlik sebebiyle tenkit edildiği tespit edilen 53 şahıs hakkında toplanan verilerden yola çıkarak bazı sonuçlara varılmıştır. Veriler incelendiğinde sonra haksız yere tenkit edildiği tespit edilen râvîlerin sayısının 20 (%38), tenkitlerin isabeti konusunda tevakkuf edilenlerin sayısının 11 (%21) olduğu görülmektedir. Geriye kalan 22 (%41) râvînin hakkındaki tenkitlerin ise yerinde olduğu tespit edilmiştir. Haksız tenkitlerin önemli bir kısmının Vâkıfe ve Lafziyye görüşlerini benimsemekten ve Ehl-i Re'y'e meyletmekten dolayı olduğu görülmektedir.

Hakkındaki Cehmîlik tenkitlerinin isabetli olduğu düşünülen 22 isimden 15'inin (%68) hadis rivayetiyle çok az ilgilendiği veya hiç iştilal etmediği tespit edilmiştir. Haksız yere tenkit edilenler arasında hadis râvîsi olmayan şahıs adedi 0'dır. Tevakkuf edilenlerde ise bu sayı 6 (%54) olup, bunların 5'i hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunamayan ve "Bilinmeyenler" başlığı altında toplanılan kişilerdir.

Hadis râvîsi olduğu tespit edilen 32 şahsın 11'inin hadisleri kütüb-i sittede ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır. Yine, hadisleri kütüb-i sittede ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçmeyen, ancak ikincil ve üçüncül kaynaklarda yer verilen 12 râvî bulunmaktadır. Geriye kalan 9 râvînin rivayetleri ise temel hadis kaynağı olarak nitelendirilemeyecek kaynaklarda geçmektedir.

Râvîler hakkındaki Cehmîlik tenkitlerinin tasnifi ise şu şekilde yapılabilir:

Tek Sebepten Dolayı Tenkit Edilenler

Kadılık/Mihne'de aktif rol alma: 4

Cehmî görüşleri benimseme: 10

Meşhur Cehmîlerle yakın ilişkide olma (Ahmed b. Ebî Duâd ve Bişr el-Merîsî): 2

Vâkıfî/Lafzî görüşleri benimseme: 5

Rivayetler: 1

Ehl-i Re'y'e yakınlık: 6

Mihne'de zaaf gösterme: 2

Sebebi bilinmeyen: 10

meşhur Cehmîlerle yakın ilişkide olma, vâkıfî/lafzî görüşleri benimseme, Ehl-i Re'y'e yakınlık ve sebebi bulunamayan tenkitlerin ağır bastığı görülmektedir.

Mihne'nin İslâm tarihinde gerçekleşmiş en acı hadiselerden biri olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Olaylar sona erdikten sonra dahi, etkileri bitmemiş, başta Hadis ve Kelâm olmak üzere İslâmî ilimler bir şekilde Mihne sürecinden etkilenmiştir. Bu meyanda bazı araştırmacılar tarafından Hadis ilminde özellikle cerh-ta'dil alanında Mihne'nin tesirinin çok derin olduğu dile getirilmiştir.

Muhammed Zâhid el-Kevserî Mihne olaylarının sonuçlarını şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Ehl-i Hadis esasen lafzî olan bir meselede bağnazlık batağına saplanmış, (Halku'l-Kur'ân meselesi yüzünden) bu yüzden cerh-ta'dil kitapları, falanca mel'ûn Vâkıfe'dendir, sapıtmış Lafziyye'dendir. Filanca Allah'tan had mefhumunu nefyediyordu biz de onu nefyettik. Falanca imanda istisna (olmaz diyen) bir Mürciî'dir, sapıtmıştır. Filanca cebr görüşünü benimseyen, (cennet ve cehennem) ebediliğini inkâr eden bir Cehmî'dir; iman, amel ve sözdür demediği için onu terk ettik. Bir başkası, sırf Kelâm ile ilgilendiği için felsefecidir veya zındıktır, re'y ile uğraşmıştır vb. lüzümsüz cerh tabirleriyle dolmuştur.”⁵¹⁵

Yine o, Ahmed b. Hanbel'in Mihne'sinden sonra telif edilen rical kitaplarının doğrudan uzaklaştığı hususunun bu kitapları itina ile inceleyen basiret sahibi kimselere gizli kalmayacağını açıklamakta⁵¹⁶ ve Mihne olaylarının cerh-ta'dil sahasındaki etkisinin derinliğine dikkat çekmektedir.

Son devir âlimlerinden Abdülfettah Ebû Gudde ise Halku'l-Kur'ân meselesinin râvîler, muhaddisler ve cerh-ta'dil kitaplarına tesiri üzerine kaleme aldığı makalesinde bu meselenin Mihne fitnessi sona erdikten sonra onu benimseyenlerle benimsemeyenler arasında bir ölçü haline geldiğini, birçok âlim arasında ihtilaf ve husumet sebebi olduğunu, ayrıca zamanla bir cerh sebebi haline geldiğini ifade etmektedir. Ebû Gudde, âlimlerin, muhaddislerin, kadıların ve sika râvîlerin Halku'l-Kur'ân konusunda görüşünü açıklamaktan çekindiği, aşırılığa kaçmadan kendi fikrini ortaya koyduğu durumlarda dahi cerh edilmekten kurtulamadıklarını vurgulamaktadır. Öte yandan bu meselenin bazı kimselerin düşmanlarına karşı kullandıkları bir silah haline getirildiği, bir âlime kızan birisinin onu Kur'ân mahluktur demekle itham edip cerh ederek halk

⁵¹⁵ el-Kevserî Muhammed Zahid, **el-İmtâ bî-sîreti'l-imâmeyn el-Hasen bin Ziyâd ve sâhibihî Muhammed b. Şucâ**, Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.y., s. 58.

⁵¹⁶ Kevserî, **el-İmtâ**, s. 59.

nezdindeki itibarını sarsmayı amaçladıkları Ebû Gudde tarafından dile getirilmektedir.⁵¹⁷

Son yıllarda kaleme alınan diğer bir çalışmada hadisçilerin Mihne'deki "siyasî engizisyona" "kültür engizisyonu" ile karşılık verdiği, bunun bir gereği olarak fiilen yok edemedikleri hasımlarını fıkren yok etme yöntemi kapsamında cerh ederek kendi ilgi alanları olan hadis rivayetinde bu kimselere hayat hakkı tanımadıkları belirtilmektedir.⁵¹⁸

Bu araştırmaların ortak noktası, Mihne'nin sebep olduğu kırgınlık, dargınlık, husumet ve kavgaların cerh-ta'dil kapsamında değerlendiriliyor olmasıdır. Yine, yukarıda zikredilen Cehmîlik tenkitlerinin sebeplerinin râvîlerin cerhinde çok önemli bir yer tuttuğu, dolayısıyla cerh-ta'dile dair kaynakların büyük çoğunluğunun Mihne sonrası yazıldığı için bu kaynaklara şüpheyile yaklaşmak gerektiği yaklaşımı ağır basmaktadır.

Bu kanaat, Cehmîlik tenkitleri ile sınırlı kalmamakta, bazı cerh-ta'dil âlimlerinin sırf mezhebî farklılıklardan dolayı bazı râvîleri eleştirdiği ileri sürülmektedir. Bu da farklı düşünce ve bakış açılarından dolayı kendini tek değer olarak görüp diğerlerini kabul etmeyen bir faaliyetin objektif olamayacağı savına dayanak yapılmaktadır. Çözüm olarak ise öncelikle cerh-ta'dil ilminin tek başına hadislerin sıhhat kriteri olmaktan çıkarılması önerilmekte, subjektifliği kabul edilmekle birlikte metin tenkidi faaliyetlerine ağırlık verilmesi tavsiye edilmektedir.⁵¹⁹ İkinci olarak, cerh-ta'dil ilmi için de ehl-i bid'attan olduğu için terk edilen râvîler göz önüne alınarak hadis literatüründeki isnadların (sıhhat açısından) tekrar gözden geçirilmesi teklif edilmektedir.⁵²⁰

Özetle, yukarıda zikredilen yaklaşım son tahlilde hadislerin tashih ve tad'îfinin ideolojik yönelimlerden etkilendiği için öncelikle cerh-ta'dil ilmine ve eserlerine, aynı zamanda da sahih sünneti tespit etme konusunda mevcut hadis musannefatına güvenilemeyeceği gibi bir sonuca kapı aralamaktadır.

⁵¹⁷ Abdülfettah Ebû Gudde, Halk-ı Kur'ân Meselesi: Râvîler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri, trc. Mücteba Uğur, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1975, cilt: XX, s. 311.

⁵¹⁸ Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı**, 3. bs., Ankara, Otto, 2017, s. 80.

⁵¹⁹ Sabri Kızılkaya, "Cerh ve Ta'dilde Mezhep Taassubu", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, AÜSBE, 1998, s. 247.

⁵²⁰ Kızılkaya, "Cerh ve Ta'dilde Mezhep Taassubu", s. 248.

Bu hipotezin geçerli olup olmadığını anlamanın yolu, ehl-i bid'at olarak kabul edilen çeşitli mezhep fırka ve gruplara mensup olmakla tenkit edilen râvîlerin tüm hadis ricali içindeki ağırlığını hesaplamak ve muteber hadis kaynaklarında bu râvîlere yer verilip verilmediği, yer veriliyorsa ne oranda yer verildiğini bulmaktan geçmektedir.

Bu tezde Cehmîlik tenkidine uğradığı belirlenen 53 kişiden 32'sinin (%60) hadis râvîsi olduğu, bu 32 râvînin arasından da 11'inin (%34) rivayetlerinin kütüb-i sittede yer aldığı tespiti yukarıda zikredilmişti. Kütüb-i sitte müellifleri tarafından %34 gibi bir kabul oranı, hakkında Cehmîlik tenkidi olan râvîlerin terk edilmediğini göstermek için yeterli olacaktır. Mizzî'nin, *Tehzîbu'l-kemâl*'de 8045 kütüb-i sitte râvîsine yer verdiği ⁵²¹ düşünüldüğünde bu 53 şahsın hadis ilmindeki ağırlığının (%0,6) matematiksel olarak ihmâl edilebilir bir düzeyde olduğu açıktır. Ayrıca 53 kişi arasından 44'ünün (%83) yalnızca 1 münekkit tarafından tenkit edildiği, yani bu tenkitlerde münekkitlerin bir ittifakının söz konusu olmadığı vurgulanmalıdır. Sonuç olarak denilebilir ki bu bulgular Mihne olaylarının Hadis ilmi üzerinde çok büyük tesirleri olduğu söyleminin gerçeği yansıtmadığını göstermektedir.

Mürciî râvîler özelinde yapılan bir çalışmada hakkında Mürciîlik tenkidi bulunan 76 râvî tespit edilmiştir.⁵²² Bunların en az 53'ünün kütüb-i sittede rivayetleri bulunduğu görülmektedir. Mürciîlikle tenkit edilen râvîlerin de haklarında cerh-ta'dil faaliyetinde bulunan münekkitler tarafından çoğunlukla ittifak olmaksızın tenkit edildiği görülmektedir.

Bu çalışmada sonuç olarak Mürciî olmanın yalnız başına bir cerh sebebi olmadığı, hatta Mürciîlik ithamında bulunan münekkitlerin birçok kez tenkit ettikleri râvînin rivayetlerini kitaplarına aldıkları⁵²³, münekkitler bir râvîyi değerlendirirken Mürciîlik tenkidinde bulunsalar bile bunun râvîyi değerlendirmede tek kriter olarak görmediklerinin altı çizilmektedir.⁵²⁴

Bid'at ehli râvîler kapsamında diğer bir çalışma, Şîilik eğilimi bulunan kütüb-i sitte râvîlerini ele almaktadır. Bu çalışma kütüb-i sitte râvîleri ile sınırlandırılmış olup Şîilikle itham edilen 201 râvîyi içermektedir. Bunların arasından 70'inde belli

⁵²¹ Muhammed Enes Topgül, "Hadis Râvîlerinde Şîilik Eğilimi", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2008, s. 340.

⁵²² Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 66-121.

⁵²³ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 191-192.

⁵²⁴ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 190.

yoğunluklarda Şîilik temayülü olduğu belirlenmiş⁵²⁵, 13'ünün eğilimlerinin aşırı olduğu⁵²⁶, 33'ünün ise normal düzeyde kaldığı kanaatine varılmıştır.⁵²⁷ Kütüb-i sitte müelliflerinin aşırı Şîî eğilimleri olduğu bilinen râvîlerin hadislerini kitaplarına almış olmalarının onların râvîlerin durumlarını değerlendirirken yeterince objektif davrandıklarına bir delil olarak kullanılabilir. Bu çalışmada varılan neticeye göre tenkitlerin râvî-rivayet ilişkisi bağlamında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁵²⁸

Cehmî râvîler hakkında ulaşılan sonuçlar, Mürcîî ve Şîî râvîler üzerine yapılan bu iki çalışmanın sonuçlarıyla birlikte okunduğunda bid'at olduğu kabul edilen düşüncelere sahip olmanın rivayetlerin terki için yeterli bir sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Bir râvînin bid'at görüşleri aşırı şekilde savunduğu, dâî olduğu bilinse dahi, güvenilir olduğu takdirde rivayetleri makbul sayılmış ve muteber kaynaklarda yerini almıştır. Dolayısıyla ideolojik hadisçilik nitelemesiyle eleştirilen tavrın pratikte bir karşılığının olmadığı ortaya çıkmış olmaktadır. Yer yer belli kişi veya gruplara karşı mutaassıp tavırlara sergileyen, haddi aşan sözler söyleyen münekkitler varsa da, bunlar münferit tavırlardan ibaret olup, cerh-ta'dil sisteminin genel işleyişine zarar verecek seviyeye gelmemiştir. Bilakis, bu türlü münferit tavırlar diğer münekittler tarafından paylaşılmayarak yahut reddedilerek sistemin normal bir şekilde işlemesi sağlanmıştır.

Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in Mihne'de yaşadıkları sebebiyle Cehmî tenkidini çok fazla kullanması, Ali b. el-Medînî gibi bir ismin Mihne'ye direnemediği için tenkide uğraması, Kerâbisî'nin ve diğerlerinin Lafziyye görüşünü benimsediği için Ehl-i Hadis tarafından dışlanması, Müslim'in Ali b. el-Ca'd'dan hadis yazmaması vb. tavırlar, mağdur ve faillerin yaşadıkları olaylardan ve kendi aralarındaki kırgınlık dargınlık ve anlaşmazlıklardan öteye gitmemiş, cerh-ta'dil sistemini etkilemesi mümkün olmamıştır. Zehebî'nin zayıf bir râvînin sika, sika bir râvînin de zayıf sayılması konusunda âlimlerin ittifak etmesinin mümkün olmadığı şeklindeki açıklaması⁵²⁹ bu konuyu çok güzel bir biçimde özetlemektedir.

Bu çalışmalar ortak olarak değerlendirildiğinde Şîilikle suçlanan 201, Mürcîilikle 76 ve Cehmîlikle suçlanan 53 râvî, toplamda 320 râvî olduğu görülmekte, bu sayı, 8045

⁵²⁵ Topgöl, "Hadis Râvîlerinde Şîilik Eğilimi", s. 340.

⁵²⁶ Topgöl, "Hadis Râvîlerinde Şîilik Eğilimi", s. 104.

⁵²⁷ Topgöl, "Hadis Râvîlerinde Şîilik Eğilimi", s. 153.

⁵²⁸ Topgöl, "Hadis Râvîlerinde Şîilik Eğilimi", s. 341.

⁵²⁹ Zehebî, **el-Mûkızâ**, s. 84.

kütüb-i sitte râvîsine oranlandığında %4 gibi bir değer elde edilmektedir.⁵³⁰ Netice olarak bid'at ehli olmakla itham edilmiş râvîlerin toplam ağırlıklarının bütün bir rivayet ağı içerisindeki yerinin matematiksel bir ifadeyle “ihmâl edilebilecek kadar küçük” olduğu söylenebilir.

---

⁵³⁰ Haksız olduğu açık ithamlar ve birden fazla bid'at görüşle suçlananlar çıkarılıp, bu sayı kütüb-i sitte dışında kalan râvîleri de kapsayacak şekilde sika/zayıf tüm râvîlere oranlandığında bu sayı daha da düşecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEHMÎ RÂVÎLER COĞRAFYASI

Bu bölümde hakkında tarih, tabakât, rical, cerh-ta'dil ve rivayet kitaplarında herhangi bir şekilde Cehmîlik ile ilgili bir kayda rastlanılan râvîlerin İslâm dünyasındaki coğrafi dağılımları verilecektir.

Bu râvîlerin hangi bölgelerde ne yoğunlukta yaşamış olduğu tespit edilip, ilgili bölgelerin özellikleri kısa ve öz olarak verilecek, elde edilen verilerden yola çıkarak birtakım sonuçlara varılacaktır. Bir râvînin yaşadığı muhit tespit edilirken, kendisi hakkında biyografik kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında en fazla yaşadığı yahut çokça nispet edildiği tek bir yerleşim yeri bulunup, bu şekilde aynı işlem diğer râvîlere de uygulanıp aşağıdaki tablolara yansıtılmıştır.

Bir râvînin birden fazla yerleşim yerine nispet edildiği durumlar da dikkate alınarak, o râvî için ikincil varsa üçüncül önemdeki yerleşim yerleri de aşağıdaki tabloda yer alan verilere ilave edilip kümülatif bir tablo daha oluşturulmuştur.

Bu açıklamaları bir örnekle pekiştirmek gerekirse, Bişr b. es-Seriyy isimli râvî, Basra'ya nispet edilmektedir. Ancak hayatının bir kısmını Mekke'de geçirdiğine dair de bilgiler bulunmaktadır. İlk tabloda sadece Basra hanesine veri girişi yapılırken, ikinci tabloda hem Basra hanesine hem de Mekke hanesine veri girişi yapılmıştır.

Râvîlerle ilgili kısa açıklamalar da ilgili râvînin nispet edildiği birincil yerleşim bölgesinin altında verilmiştir. Yazım sırasında birincil yerleşim bölgesi henüz gelmeden önce ikincil yerleşim bölgesi gelmişse sadece birincil yerleşim bölgesi ve ismin zikredilmesiyle yetinilmiştir.

3.1. Irak Bölgesi

Irak, özellikle hicrî ilk üç asırda İslâm coğrafyasında ilmî merkez hüviyetini hâiz birçok şehri içinde barındıran bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Bu şehirlerin hemen hepsinin Müslümanlar tarafından inşa edilmiş olması üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.⁵³¹ Basra, Kûfe, Vâsıt ve Bağdad bu şehirlerin en önemlileri arasında yer almaktadır. Bu şehirler, yeni kurulmuş olmalarına rağmen ilmî hayat en

⁵³¹ S. Kemal Sandıkçı, **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 137.

başından beri çok süratli ve yoğun bir şekilde gelişme göstermiştir.⁵³² Örneğin, Basra ve Kûfe şehirlerinin kurulmasından sonra bu şehirlere yerleştirilen sahâbîler, bir taraftan bölgenin İslâmlaşma sürecini hızlandırırken diğer taraftan ilim ve kültür hayatının gelişmesine katkıda bulundular.⁵³³

Irak bölgesi, İslâm'ın yeşerip dağıldığı Hicaz bölgesine göre daha karmaşık bir sosyal yapıya sahip olmuştur. Bu karmaşık sosyal yapının ilmî, itikâdî, siyasî ve kültürel anlamda çok çeşitli tezahürleri olmuştur.

Sahâbe ve tâbiîn döneminde Irak'ta başlatılan Kur'ân ilimlerine ve sünnete dayalı eğitim daha sonra diğer dinî ilimlerle zenginleştirilmiş; hicrî II. yüzyılın ortalarından itibaren de özellikle Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabalarıyla sistemleştirilerek bir ekol haline getirilmiştir. Abbâsîler devrine girerken Hicaz ekolüne karşı Irak ekolü doğmuştur.⁵³⁴

İslâm coğrafyasında zuhur eden itikâdî ve siyasî fırka ve grupların büyük çoğunluğunun menşei de Irak'tır. Şia, Mürchie, Kaderiyye ve Mu'tezile bunlar arasında zikredilebilir. Cehmiyye'nin öncüsü Cehm b. Safvân da hayatının bir kısmını Irak'ta geçirmiş, birçok yönden etkilendiği Ca'd b. Dirhem ile burada tanışmıştır. Cehm'in ölümünden sonra, Irak bölgesinde onun görüşlerini kısmen veya tamamen benimseyen çok sayıda fırka ve şahıs yaşayagelmıştır. Şimdi Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin en çok yaşadığı bölge olan Irak'ta bu râvîlerin şehirlere göre nasıl bir dağılım gösterdiğine bakmak yerinde olacaktır.

3.1.1. Bağdad

Abbasî halifesi Mansur tarafından hicrî 145-149 yılları arasında kurulan⁵³⁵ Bağdad şehri Irak bölgesinin önemini uzun yıllar hiç kaybetmemiş şehirlerinden biridir.

Bağdad, İslâm tarihi boyunca Mu'tezile, Selefiyye, Eş'âriyye ve Şia gibi belli başlı kelâm mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bağdad'ın Abbâsîler'in başşehri olmasından sonra aslen Kûfeli olan Bişr b. el-Mu'temir Bağdad'a yerleşmiş ve Mu'tezile'nin Bağdad ekolünü kurmuştur.⁵³⁶ Bişr b. el-Mu'temir'den sonra burada yetişen ve büyük çapta onun görüşlerinden etkilenen Ebû

⁵³² Sandıkçı, **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, s. 138.

⁵³³ İbrahim ed-Dakûkî, "Irak", **DİA**, C: XIX, s. 103.

⁵³⁴ Adil Câsim el-Beyâtî, "Irak", **DİA**, C: XIX, s. 108.

⁵³⁵ Hatîb, **Târîhu Bağdad**, C: I, s. 375-376.

⁵³⁶ İbnu'l-Murtazâ, **Tabakât**, s. 52.

Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebî Duâd, Sümâme b. Eşras, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. el-Mübeşşir, İskâfî, Hayyât ve Kâ'bî gibi bilginlerin dahil olduğu bu gruba Bağdad Mu'tezilesi adı verilmiştir.⁵³⁷

Felsefî eserlerin Bağdad'da tercüme edilmesinin bir sonucu olarak Bağdad ekolünün Basra ekolüne nispetle felsefe kültüründen daha çok etkilendiği kabul edilir. Basra Mu'tezilesi sadece teori ile meşgul olurken Bağdad Mu'tezilesi devlet kademelerinde görev alarak teoriyi pratiğe uygulayan bir mezhep halini almıştır. Halku'l-Kur'ân görüşünü Ahmed b. Hanbel vb. âlimlere zorla kabul ettirmeye çalışmaları bu hususun en belirgin örneğini teşkil eder.⁵³⁸

Hakkında Cehmî olduğuna dair rivayetler bulunan râvîlerin en yoğun olarak bulunduğu şehir Bağdad'dır. Bağdadlı olduğu nakledilen 19 isim tespit edilmiş olup bu isimlerin oranı tüm râvîlerin %36'sına tekabül etmektedir. Bunlar,

Mansur b. Ammar es-Sülemî (ö. 200/815 civarı)

Mualla b. Mansur er-Râzî (ö. 211/826)

Yahya b. Nasr b. Hacib el-Kureşî (ö. 215/830)

Bişr b. Gıyas el-Merîsî (ö. 218/833)

Ca'fer b. İsa b. Abdillâh el-Hasenî (ö. 222/837)

Ali b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 230/844-45)

Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49)

Ahmed b. Ebî Duâd el-Kâdî (ö. 240/854)

el-Hasen b. Ali b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 242/856)

Şuayb b. Sehl er-Râzî (ö.246/860)

el-Hüseyn b. Ali b. Yezid el-Kerâbisî (ö. 248/862)

Muhammed b. Mansur (ö. <250/864)

⁵³⁷ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 74-76.

⁵³⁸ Özeydın, "Bağdad", **DİA**, C: IV, s. 438, 439.

el-Feth b. Sehl (ö. <250/864)

Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (ö. <250/864)

Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/875)

İbnü's-Selcî Muhammed b. Şuca' (ö. 266/880)

Ahmed b. Muhammed b. Humeyd el-Cehmî el-Mukrî (ö. 286/900)

Sa'd b. Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye (ö. ?)

İbrahim b. Ebî Salih (ö. ?)

olarak verilebilir. Bağdadlı olmasalar bile hayatlarının belli bir bölümünde Bağdad'da bulunduğu tespit edilen yedi şahıs mevcuttur. Bunlardan ikisi Ebû Hanîfe'nin meşhur talebeleri Ebû Yusuf ve Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'dir. Diğerleri, Belhli Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh (ö. 199/814) ve Muhammed b. Müyesser (ö. 210/825?), Kûfeli Muhammed b. Ya'lâ ez-Zenbûr (ö. 205/820) ve İsmail b. Hammad b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827), Merv şehrine nispet edilen Yahya b. Nasr b. Hacib el-Kureşî (ö. 215/830) ve Hayyan b. Bişr el-Esedî (ö.238/852)'dir.

Bağdadlı râvîler arasında Cehmî görüşleri benimsediği net olarak tespit edilenler 6 kişidir: Yahya b. Nasr, Bişr el-Merîsî, Ca'fer b. İsa, Ahmed b. Ebî Duâd, el-Hasen b. Ali b. el-Ca'd ve Şuayb b. Sehl. Hakkındaki Cehmî tenkitlerinin haksız olduğu kanaatine varılanlar ise Mansur b. Ammar, Mualla b. Mansur, Ali b. el-Ca'd, İbnü'l-Medînî ve Kerâbisî olmak üzere 4 kişidir.

3.1.2. Kûfe

Hiz. Ömer'in emriyle hicrî 17 senesinde kurulan Kûfe şehri bir garnizon şehri olup⁵³⁹ çok sayıda sahâbî buraya yerleşmiştir.⁵⁴⁰ Hicaz dışındaki başka şehirlerde olduğu gibi Kûfe'de de yabancı kültürlerin tesiri fazladır. Belki bu durumun da etkisiyle Şia ve Havaric gibi siyasî yapılanmalar, başta Mürcie ve Cebriyye olmak üzere çeşitli itikâdî fırkalar da bu bölgede etkindi. Kûfe, Ehl-i Re'yin en güçlü olduğu yerlerden birisi olarak da bilinmektedir. Ayrıca, Kûfe'nin hadis ilmindeki yerinin büyüklüğünü

⁵³⁹ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır*, Bursa, Emin Yayınları, 2006, s. 9-10.

⁵⁴⁰ Muhammed Zahid el-Kevserî, *Fıkhu Ehlî'l-İrâk ve hadîsuhum*, trc. Abdülkadir Şener, Cemal Sofuoğlu, Ankara, 1982, s. 39, 40.

vurgulamak gerekir. Buraya yerleşen sahâbî sayısının çokluğu ve diğer bazı nedenlere bağlı olarak hadis ilminin Medîne’den sonra en önemli merkezi Kûfe olmuştur.⁵⁴¹ Kûfe, hadis ilmindeki bu büyük yerine rağmen, hadisçiler nezdinde olumsuz bir imaja sahiptir. Gerek hadis uydurmacılığının, gerekse tedlîsin yaygınlığı sebebiyle şehir hakkında birçok olumsuz görüş dile getirilmiştir.⁵⁴²

Cehmiyye’nin öncüsü Cehm b. Safvân’ın yaygın kanaate göre Semerkandlı olduğu bilinmekle birlikte, aslen Kûfeli olduğu söylenmektedir.⁵⁴³ Cehm, fikrî altyapısını hazırlamasında büyük etkisi olan Ca’d b. Dirhem ile Kûfe’de bir araya gelmiştir.⁵⁴⁴ Dolayısıyla Cehmiyye’nin doğuşuna etkisi bakımından da kritik bir yerdir.

Kûfeli olup da Cehmîlik tenkidine maruz kalmış 8 isim bulunmakta ve bunlar tüm râvîlerin %15’ini oluşturmaktadır. Bu sekiz isimden 3’ü Hanefî mezhebinin kurucu imamlarıdır. Bu 8 isim şu şekilde verilebilir:

Ebû Hanîfe Numan b. Sabit (ö. 150/767)

Süleyman b. Amr b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 180/796?)

Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim (ö.182/798)

Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybanî (ö. 189/805)

Muhammed b. Ya ’lâ es-Sülemî (ö. 205/820)

İsmail b. Hammad b. Ebi Hanîfe (ö. 212/827)

Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)

Gassan b. Muhammed el-Mervezî (ö. <250/864)

Selm b. Sâlim el-Belhî’nin ise Bağdad’da yaşadığı rivayet edilmekte olup Kûfe’ye de nispet edilmiştir.

⁵⁴¹ Hüseyin Akgün, **Hadis Rivayet Coğrafyası Hicrî İlk 150 Yıl**, İstanbul, M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019, s. 87.

⁵⁴² Akgün, **Hadis Rivayet Coğrafyası**, s. 89.

⁵⁴³ Çamur, “Cehm b. Safvân’ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri”, s. 40.

⁵⁴⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, C: X, s. 21.

Kûfeli Cehmî tenkidine uğrayan râvîler arasında Cehmî fikirler taşıdığı belli olan 2 isim olup, bunlar Süleyman b. Amr ve İsmail b. Hammad'dır. Hanefî mezhebinin üç imamı hakkındaki Cehmî tenkitlerinin ise haksız olduğu sonucuna varılmıştır.

3.1.3. Basra

Basra, Hz. Ömer'in emriyle 14-16 yılları arasında Utbe b. Gazvan (ö. 17/638) tarafından bir garnizon şehri olarak kurulmuştur.⁵⁴⁵ Buraya yerleşen farklı insan unsurları şehrin kültürel ve ilmî gelişimine katkıda bulunmuştur. Nitekim Basra, erken dönemlerde Kaderiyye'nin ve Şia'nın kuvvetli olduğu Kûfe'nin karşıtı olarak Hz. Osman taraftarlarının güçlü olduğu bir şehirdi.⁵⁴⁶ Sonraları Mu'tezile'nin doğuşu da Basra'da olmuştur.⁵⁴⁷

Hadis ilminde Kûfe kadar olmasa da Basra'nın yeri de oldukça büyüktür. Şia karşıtlığının yaygın olması ve Kaderiyye'nin burada kuvvetli oluşu Basralılar'ın hadis rivayetindeki yönelimlerini etkilemiştir.⁵⁴⁸ Basralı olup da Cehmî olduğu nakledilen 3 râvî bulunmaktadır:

Yusuf b. Halid b. Umeyr el-Basrî (ö. 186/802)

Bişr b. es-Seriyy (ö. 195/813)

İbn Hallûbe (ö. ?)

Dımaşklı Muhammed b. Raşid el-Mekhûlî, hayatının kısa bir bölümünü Basra'da geçirmiştir. Ca'fer b. İsa b. Abdillâh el-Hasenî ise Bağdad'da meskûn olmakla birlikte Basra'ya da nispet edilmiştir. Yine İbnü'l-Medînî diye meşhur olmuş Ali b. Abdillâh b. Ca'fer de bir süre Basra'da yaşamıştır.

Basra'da yaşayan ve Cehmî olmakla tenkit edilen râvîler arasında Yusuf b. Halid'in Cehmî fikirlere sahip olduğu tespit edilmiştir.

⁵⁴⁵ el-Hamevî Ebû Abdillâh Şihabüddîn Yâkut b. Abdillâh, **Mu'cemu'l-buldân**, I-II, Beyrut, Dâru Sadr, t.y., C: I, s. 430; Ömer Faruk Maden, "Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadîs Halkaları Basra Örneği", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2018, s. 13.

⁵⁴⁶ Maden, "Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadîs Halkaları Basra Örneği", s. 28; Akgün, **Hadis Rivayet Coğrafyası**, s. 126, 127.

⁵⁴⁷ Hansu, **Mu'tezile ve Hadis**, s. 44.

⁵⁴⁸ Akgün, **Hadis Rivayet Coğrafyası**, s. 127.

3.1.4. Vâsıt

Vâsıt, Emevîler'in Irak valisi Haccac b. Yusuf es-Sekâfî tarafından hicrî 83 senesinde Kûfe, Bağdad ve Basra üçgeni arasında askeri bir üs olarak inşa edilmiştir.⁵⁴⁹

Ashabın büyük çoğunluğunun ahirete göçtüğü ilk asrın sonlarında kurulan Vâsıt şehri doğal olarak ilk asırda önemli bir ilmî faaliyete sahne olmamıştır. İleriki dönemlerde de Kûfe, Bağdad ve Basra üçgeni arasında yer alması nedeniyle sönük kalmış, burada yetişen muhaddisler Basra ve Bağdad'da yaşamayı tercih etmişlerdir.⁵⁵⁰ Vâsıtlı olup Cehmîlik tenkidine uğrayan yalnızca bir râvî tespit edilebilmiştir:

İsmail b. İbrahim b. Hûd el-Vâsıtî (ö. 230/844-45?)

3.1.5. Cizre

Anadolu'yu Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan bir konuma sahip olan Cizre, Hz. Ömer devrinde İslâm topraklarına katılmış olup, çok sayıda âlim, edip ve şâir yetiştirmiştir.⁵⁵¹ Cehmîlik sebebiyle cerh edilen ve Cizreli olduğu bilgisine ulaşılan bir râvî bulunmaktadır:

el-Cerrah b. Minhal (ö. 167/784)

Mezhebî renkliliğin oldukça fazla olduğu Irak bölgesi Cehmî râvîler söz konusu olduğunda da en önde gözükmektedir. Öyle ki hakkında Cehmîlik tenkidi bulunan râvîlerin büyük çoğunluğu Iraklıdır veya hayatının bir kısmını Irak'ta geçirmiştir. Bu 53 râvîden 32'sinin, oran olarak %60'ının Irak bölgesinden çıkmış olması dikkate değer bir durumdur.

3.2. Horasan Bölgesi

İslâm'ın erken dönemlerinde fethi tamamlanan Horasan için hicrî I. yüzyıl İslâmlaştırma ve istikrar dönemi olmuştur.⁵⁵² Hicrî II. asırdan itibaren ilmî açıdan gelişmeye ve önem kazanmaya başlayan Horasan'ın tarihte İslâm mezhep ve tarikatları

⁵⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C: IX, s. 63.

⁵⁵⁰ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 250.

⁵⁵¹ Metin Tuncel, Abdülkerim Özeydin, "Cizre", *DİA*, C: VIII, s. 37-39.

⁵⁵² Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 461.

açısından önemli bir yeri vardır. Horasan, özellikle Yahudilik, Nestûrîlik, Ortodoksluk, Zerdüştilik, Maniheizm, Budizm, Şamanizm gibi din ve mezheplerin yayılıp geliştiği bir bölgedir.⁵⁵³ Bölgede Emevîler ve Abbâsîler döneminde başta Hâricîler olmak üzere Mürcie, Şia, Mu'tezile ve Kerrâmiye gibi çeşitli mezhepler faaliyet göstermiştir.⁵⁵⁴

Hicrî II. asırdan itibaren bölgede başlayan ilmî tekâmül, hadis ilmine de yansımıştır. Nitekim Horasan bölgesi kütüb-i sitte müelliflerinin beşine vatan olmak gibi bir özelliğe de sahiptir. Muhammed b. İsmail Buhâralı⁵⁵⁵, Müslim b. Haccâc Kuşeyrî⁵⁵⁶, Ebû Davud Sicistanlı⁵⁵⁷, İsa b. Muhammed Tirmizî⁵⁵⁸ ve Ahmed b. Şuayb da Nesâlıdır.⁵⁵⁹

Cehm b. Safvân'ın Horasan bölgesinde yer alan Semerkand şehrine nispet edilmesi, bu bölgeyi bu tez açısından oldukça önemli kılmaktadır. Fikrî ve siyasî mücadelesini de bu bölgede sürdüren Cehm, başta Belh ve Tirmiz olmak üzere bölgedeki birçok şehri dolaşmış ve fikirlerini yaymaya çalışmıştır.⁵⁶⁰

Horasan bölgesi hakkında bu bilgiler verildikten sonra râvîlerin şehirlere göre dağılımına geçilebilir.

3.2.1. Belh

Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra Bağdad ve Dimaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir “Kubbetü'l-İslâm” ve “Dâru'l-fıkıh” adıyla anılmıştır.⁵⁶¹

Cehm b. Safvân'ın Belh'te bir müddet kaldığı, Mukatil b. Süleyman'la yaptığı tartışmaların bu şehirde geçtiği rivayet edilmektedir.⁵⁶² Cehmî olduğu gerekçesiyle tenkit edilen 2 râvî Belh şehrine nispet edilmektedir:

⁵⁵³ Osman Çetin, “Horasan”, **DİA**, C: XVIII, s. 238.

⁵⁵⁴ Taberî, **Târîh**, C: V, s. 64-65.

⁵⁵⁵ Zehebî, **Siyer**, C: XIII, s. 391.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: X, s. 326.

⁵⁵⁷ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: IV, s. 169.

⁵⁵⁸ İbn Hacer, **Tehzîb**, C: IX, s. 387.

⁵⁵⁹ Mizzî, **Tehzîb**, C: I, s. 328.

⁵⁶⁰ Kâdî Abdulcabbar, **Tabakât**, s. 241; Çamur, “Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri”, s. 43.

⁵⁶¹ Somayah İbrahimi, “Belh Bölgesinde Hadis İlmi ve Belhli Hadisçiler”, **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, ÇÜSBE, 2020, s. 8.

⁵⁶² Eş'ârî, **Makâlât**, s. 187.

Ebû Mutî el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî (ö.199/815)

Muhammed b. Müyesser el-Belhî (ö. 210/825?)

Belh şehrinde yaşadığını tespit edebildiğimiz bu iki râvî de bir müddet Bağdad'da kalmışlardır. Bağdad'da ikamet etmiş olmakla birlikte Belh'e nispet edilen diğer bir râvî ise Selim b. Sâlim el-Belhî el-Kûfî'dir.

3.2.2. Merv

Merv şehri İslâmî ilimler sahasında önemli bir yere sahiptir.⁵⁶³ Tasavvufî hareketlerin en yoğun görüldüğü yerlerden biri olan Merv'de Horasan'ın birçok beldesinde olduğu gibi Hanefî mezhebi oldukça güçlüdür.⁵⁶⁴ Cehmîlik tenkidi bağlamında Mervli olduğu nakledilen yalnızca iki kişi bulunmaktadır:

Yahya b. Nasr b. Hacib el-Kureşî (ö. 215/830)

İshak b. Ebi İsrail el-Mervezî (ö. 245/859)

Nisbesi Mervezî olmasına rağmen Kûfe'de meskun bulunan Gassan b. Muhammed el-Mervezî ve Mansur b. Ammar es-Sülemî, Bağdadlı oluşlarına ilave olarak Merv şehri ile anılmaktadır.

Hakkında kaydedilen bilgilere bakıldığında Mervli râvilerden Yahya b. Nasr'ın Cehmî görüşlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.3. Tirmiz

Tirmiz, merkeze uzak bir konumda bulunmasına rağmen çeşitli İslâmî ilimlerde önemli isimler yetiştirmiştir.⁵⁶⁵

Cehm b. Safvân'ın da Tirmiz'de hatırı sayılır bir süre yaşadığı ve çeşitli faaliyetlerde bulunduğu kayıtlarda geçmektedir.⁵⁶⁶ Tirmizli olup hakkında Cehmî tenkidi olduğuna rastlanılan bir râvî vardır:

Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853)

⁵⁶³ Halilulla Jumabayev, "Hadis'te Merv Ekolü İlk Üç Asır", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, UÜSBE, 2004, s. 28.

⁵⁶⁴ Jumabayev, "Hadis'te Merv Ekolü İlk Üç Asır", s. 42-44.

⁵⁶⁵ Sandıkçı, **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, s. 524.

⁵⁶⁶ Kâdî Abdulcabbar, **Tabakât**, s. 241; Çamur, "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri", s. 43.

Kendisiyle ilgili bilgiler incelendiğinde Salih b. Muhammed hakkındaki Cehmî tenkitlerinin yerinde olduğu tespit edilmiştir.

3.2.4. Cûzcân

Cûzcân Hz. Osman döneminde Akra b. Hâbis tarafından fethedilmiştir (31-32/652-653). Şehir tarihte Türkler'in saldırıları dışında, çeşitli mezhep mensupları arasındaki iç savaşlardan da büyük ölçüde etkilenmiştir.⁵⁶⁷

Cehmîlik tenkidine uğrayan râvîler arasında Cûzcân şehrinde yaşadığına dair bilgi bulunabilen bir kişi bulunmaktadır:

Muhammed b. el-Ezher el- Cûzcânî (ö. 200/815 civarı)

Muhammed b. Ezher hakkındaki bilgiler incelendiğinde Cehmîlik tenkitlerinin isabetli olduğu ortaya çıkmıştır.

3.2.5. Semerkand

İlmî hayatın çok zengin olduğu Semerkand şehrinde⁵⁶⁸ Cehm b. Safvân'dan başka Cehmîlik tenkidine uğramış bir râvî bulunamamıştır.

Cehm b. Safvân es-Semerkandî (ö.128/745-46)

3.2.6. Dâmegân

Çok küçük bir şehir olan Dâmegân'da Cehmîlikle tenkit edilmiş bir râvî bulunabilmiştir:

Muhammed b. İsa el-Cehmî (ö. 240-1/854-5)

Burgûs lakabıyla tanınan Muhammed b. İsa bu şehre nisbet edilmekle birlikte Bağdad'da da bir müddet yaşamıştır. Onun Cehmî görüşlerin savunucusu olduğu tespit edilmiştir.

Irak bölgesinin ardından Cehmîlik tenkidine uğrayan râvîlerin en çok yer aldığı ikinci bölge olan Horasan'da 8 râvî tespit edilmiş olup, ağırlıkları %15 oranındadır. Bu râvîlerin Horasan bölgesinde daha çok Belh ve Merv şehirlerinde yaşamış olduğu göze

⁵⁶⁷ Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, C: VIII, s. 96.

⁵⁶⁸ Osman Aydın, "Semerkand", *DİA*, C: XXXVI, s. 483.

çarpmaktadır. Horasanlı râvîlerden 4'ünün, oran olarak %50'sinin Bağdad'da da bir müddet yaşamış olması dikkat çekmektedir.

3.3. Şam Bölgesi

Emevîlerin merkez olarak kendilerine seçtikleri Şam bölgesine çok sayıda sahâbî yerleşmiş ve burada çeşitli ilim dallarında nice âlimler yetişmiştir. Hâfız Zehebî bu bölgeyi Kur'ân, hadis ve fıkıh merkezi olarak nitelendirmiştir.⁵⁶⁹

Bölge hadis ilmi açısından gözardı edilemeyecek bir öneme sahipse de Şamlılar'ın hadislerinin pek azının sağlam olduğu, Şamlılar'ın hadislerinin hurafelerden ibaret olduğu gibi abartılı ifadelerin yanısıra Şamlılar'ın hadislerinin çoğunun mürsel ve munkatı olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır.⁵⁷⁰

Yine bu bölgede ehl-i kitâba ait kitapların yaygın olarak bulunduğu ve satın alınarak tercüme edildiği de kaydedilmiştir.⁵⁷¹

Şam hadislerinin itibarının düşük olması yalnızca râvîlerin güvenilirliği ile değil, isnadı kullanmada gevşek davranmaları ile de alakalı olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁷²

Irak ve Horasan bölgeleri kadar yoğun olmamakla beraber, Şam bölgesi de farklı inanç ve kültürlerin bir arada görülebileceği bölgelerden bir tanesidir. Emevîler'in merkezi olması hasebiyle Şia karşıtlığı bu bölgede oldukça yoğundur.

Keza, Kelâm ilminin doğuşunu hazırlayan Kaderiyye ve Cebriyye gruplarının oluşmasında da bu bölgeye mensup şahısların rol oynadığı görülmektedir. Bu iki grubun öncülerinden kabul edilen Gaylân ed-Dımaşkî ile Ca'd b. Dirhem bu bölgede yaşamışlar ve görüşlerini sınırlı da olsa yayma imkânı bulmuşlardır.⁵⁷³ Ca'd'ın Cehm b. Safvân üzerindeki etkisi ve önemi daha önce de anlatılmıştı. Bu bilgiler verildikten sonra Şam bölgesine nisbet edilen ve hakkında Cehmîlik tenkidi bulunan râvîlerin coğrafi dağılımına geçilebilir.

3.3.1. Dımaşk

Eski dönemlerden beri Araplar'ın çok gidip geldikleri bir şehir olan Dımaşk, Hz. Ömer devrinde İslâm topraklarına katılmıştır. Uzunca bir müddet Emevîler'e başkentlik eden Dımaşk şehri çok sayıda sahâbîye de ev sahipliği yapmıştır. Bu vesileyle şehir

⁵⁶⁹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 148.

⁵⁷⁰ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 149.

⁵⁷¹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 149.

⁵⁷² Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 149.

⁵⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C: IV, s. 283-284.

önemli bir ilim merkezi olarak temayüz etmiştir.⁵⁷⁴ Abbâsîler devrine gelindiğinde ilim merkezinin Bağdad olması nedeniyle Dımaşk ulemasının bir kısmının Bağdad'a gittiği ve burada ilmî hayatın sönükleştiği nakledilmektedir.⁵⁷⁵

Hakkında Cehmîlik tenkidi olan ve Dımaşklı olduğu bilgisi verilen üç kişi tespit edilmiştir:

Muhammed b. Raşid el-Mekhûlî (ö. 160/777'den önce)

İsmail b. Abdillâh b. Halid es-Sükkerî (ö. 240/854'ten önce)

Hişam b. Ammar es-Sülemî (ö. 245/859)

3.3.2. Hıms

Dımaşk gibi Hıms da Hz. Ömer devrinde İslâm egemenliğine girmiştir. Bir kısmını Hz. Ömer'in tebliğ ve irşadla vazifeli olarak gönderdiği, bir kısmı da kendi istekleriyle yöreye yerleşen çok sayıda sahâbî olduğu nakledilmektedir.⁵⁷⁶

Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'den yana tavır koyan Hıms halkı hicrî 127 yılında Emevî Halifesi II. Mervân'a karşı başlatılan isyanın merkezi olmuştur. Abbâsîler ile de yıldızı barışmayan şehir, bu dönemde birçok isyana sahne olmuştur.⁵⁷⁷

Hımslı olup da Cehmîlik tenkidine uğrayan bir râvî bulunabilmiştir:

Ebû Zekerîya Yahya b. Salih el-Vuhâzî (ö. 222/837)

Şam bölgesine nisbet edilen ve hakkında Cehmîlik suçlaması bulunan 4 râvî tüm râvîler içinde %8'lik bir orana tekabül etmektedir. Bu bölgede yaşayan râvîlerin ikinci bir bölgeye nisbetlerinin olmaması ve diğer bölgelerdeki râvîler arasında hayatının bir bölümünü burada geçirenlerle rastlanmaması dikkati calip bir olgudur.

3.4. Hicaz Bölgesi

İslâm dünyasının en mühim iki şehri Mekke ve Medîne'yi içinde barındıran Hicaz, Hz. Osman'ın katlinden sonra idare merkezi olma özelliğini yitirmişse de Müslümanlar için önemini hiçbir devirde kaybetmemiştir.

⁵⁷⁴ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 94, 95.

⁵⁷⁵ Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, C: XXXVIII, s. 312.

⁵⁷⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 114.

⁵⁷⁷ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, C: XVII, s. 371.

Bölgenin Abdullah b. ez-Zübeyr'in vefatından sonra İslâm dünyasında bir ilim ve kültür merkezi hüviyetiyle tebarüz ettiği görülmektedir.⁵⁷⁸

3.4.1. Medîne

Hicret yurdu olan Medîne, risaletin tamamlandığı şehir olması nedeniyle Hz. Peygamber'in hadisleri açısından ayrı bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinin ardından dahi ashâb-ı kirâmın ekserisinin Medîne'de kalmış olması sebebiyledir ki hadislerin İslâm coğrafyasına buradan yayılmaya başladığı ifade edilmektedir.⁵⁷⁹

Dâru's-sunne ismiyle anılan Medîne şehrine mensup âlimler farklı düşünce ve mezheplerin yaygınlaştığı diğer beldelerin etkisine girmedigi için mümkün olduğunca Kur'ân ve hadislerin zahiriyle yetinip kıyas ve icihad gibi akla dayalı metotlardan görece daha az yararlanmışlardır. Bu da Medîne kökenli hadislerle olan güveni artırmıştır.⁵⁸⁰

Cehmî oluşu sebebiyle tenkit edildiği tespit edilen râvîlerden yalnızca bir tanesi Medînelidir:

İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya (ö. 184/800)

İbrahim b. Muhammed'in Cehmî görüşleri benimsediği kendisiyle ilgili bilgiler değerlendirildiğinde açık bir şekilde görülmektedir.

3.4.2. Mekke

Ashabın çoğunun meskûn olduğu Medîne kadar olmasa bile hac ve umre merkezi olması hasebiyle Mekke, bir buluşma noktası olma özelliğiyle sürekli önemini korumuştur.⁵⁸¹

Bir ilim merkezi olma açısından Medîne, Kûfe, Basra ve Dımaşk'ın gölgesinde kalan Mekke, hac ve umre vesilesiyle çeşitli görüşlerden insanların uğrak yeri olmasına rağmen, gayri İslâmî ve bid'at unsurların burada kök salmasına izin vermemiştir.

Mekkeli olduğu bilinen ve hakkında Cehmîlik ithamı tespit edilen bir râvî bulunmaktadır:

⁵⁷⁸ M. Sabri Küçükbaşçı, "Hicaz", *DİA*, C: XVII, s. 436.

⁵⁷⁹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 46; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 24.

⁵⁸⁰ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 47.

⁵⁸¹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 71.

Süleym b. Müslim el-Haşşâb (ö. 210/830?)

Ebû Amr Bişr b. es-Seriyy ile Muhammed Selim b. Sâlim ise Mekke'de uzun sürede ikamet etmiş olmayıp hayatlarının kısa bir döneminde orada bulunmuşlardır. Bunlardan Bişr Basra'da, Selim ise Bağdad'da yaşamıştır.

Hakkında Cehmî tenkidi bulunan toplamda yalnızca 2 râvînin tespit edilebildiği Hicaz bölgesinin ağırlığı oransal olarak %4'te kalmaktadır.

3.5. İran Bölgesi

İran'ın en önemli şehirleri sahabe döneminde fethedilmiştir. Fetih münasebetiyle birçok sahâbî İran'ın çeşitli şehirlerinde bulunmuştur. Ancak kalıcı bir tedris faaliyeti için bu bölgeye yerleşen bir sahâbî bilinmemektedir. Bu yüzden, İran bölgesinde ilmî faaliyetler diğer yakın bölgelerle kurulan temaslar sonucu gelişme göstermiştir.⁵⁸²

3.5.1. Hemedan

Hemedan şehrinde hemen her ilim dalında meşhur olmuş çok önemli kişiler yetişmiştir. Burada hadis ilminin gelişmesi Hicrî III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur.⁵⁸³ Cehmîlik tenkidi meyanında Hemedan'a nispet edilen bir kişi tespit edilmiştir.

Abdullah b. Muhamed b. Yezîd el-Hâlecî (ö. 253/867?)

Hâlecî'nin Cehmî fikirlere sahip olduğu tespit edilmiş olup, hakkındaki tenkitler yerindedir.

3.5.2. İsfahan

İsfahan nüfusunun ekseriyeti İslâm'dan önce Aryai ve Zerdüşt idi.⁵⁸⁴ Müslümanların Hz. Ömer döneminde şehri ele geçirmesinden sonra durum değişmiş, Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar buraya yerleşmiş⁵⁸⁵, hicrî IV. asırda Sünnî Hanbelî, V. asırda ise Hanefî ve Şâfiî bir çoğunluk oluşmuştur.⁵⁸⁶

⁵⁸² Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 405.

⁵⁸³ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 442.

⁵⁸⁴ Muhammed Akdoğan, "İsfahan'da Hadisçilik", *Yayımlanmamış doktora tezi*, İÜSBE, 2007, s. 25.

⁵⁸⁵ Akdoğan, "İsfahan'da Hadisçilik", s. 26.

⁵⁸⁶ Akdoğan, "İsfahan'da Hadisçilik", s. 27.

Şehirdeki ilmî hareketlilik ise hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra kayda değer bir ilerleme göstermiştir.⁵⁸⁷ İsfahanlı olup da Cehmîlik tenkidine uğrayan bir râvî tespit edilebilmiştir. Kendisi kadılık yaptığı Bağdad'da da bir müddet yaşamıştır.

Hayyan b. Bişr el-Esedî (ö.238/852)

Hayyan b. Bişr'in Cehmî görüşlerle bir alakasının olmadığı, haksız yere eleştirildiği tespit edilmiştir.

3.5.3. Rey

Hicrî III. asırdan başlayarak çok meşhur muhaddisler ve ilim adamları çıkaran Rey şehrinde⁵⁸⁸ hayatlarının bir bölümünü geçirdikleri yahut başka şehirlerde meskun olsalar da bir şekilde buraya nispet edilmiş olan üç isim bulunmaktadır. Bunlar, Bağdad'da ikamet eden Mualla b. Mansur er-Râzî, yine Bağdadlı Ca'fer b. İsa b. Abdillâh ve Şuayb b. Sehl er-Râzî'dir.

3.5.4. Ahvaz

İran'ın diğer şehirlerine nazaran ilmî hayatın çok canlı olmadığı Ahvaz'da, Bağdad'da ikamet eden ancak Ahvaz kadılığı yaptığı da kayıtlarda yer alan Muhammed b. Mansur, hakkında Cehmîlik tenkidi olup da bu şehirle bir şekilde ilişkisi olduğu bilinen tek isimdir.

İran bölgesine direk ve dolaylı olarak nisbet edilen râvîlerden Mualla b. Mansur hariç hepsi kadılık yapmış kişilerdir. Yine bu bölgedeki râvîlerin hepsinin Bağdad'da kalıcı veya geçici olarak bir süre yaşamış olmaları hayli dikkat çekicidir.

3.6. Mısır Bölgesi

Mısır'a gelen 300 kadar sahâbînin adı kaynaklarda geçmektedir. Buna rağmen bunların arasında kütüb-i sitte'de en az üç rivayeti bulunan sahâbî sayısının sadece yedi olması, Mısır'da hadis rivayetinin sahabe döneminde yaygın olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁸⁹ Ayrıca, diğer bölgelerde Mısırlılar'ın hadislerine karşı genel bir güvensizlik de mevcuttur.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 406.

⁵⁸⁸ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 426.

⁵⁸⁹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 165.

⁵⁹⁰ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 165.

Hiz. Osman'ın Őehadetinin akabinde Hiz. Osman taraftarları ile muhalifleri arasında başlayan çatıŐmaları onun taraftarları kazanmıŐtır. Hiz. Ali döneminde ise Mısır önemli bir muhalefet merkezi konumundaydı. Mısır'daki Hâricîler, hicrî 64 yılında Mekke'de halifeliğini il n eden Abdullah b. Zübeyr'in tarafını tutmuŐlar, bir sene sonra Emevî h kimiyetinin tekrar sağlanmasıyla bölge istikrarlı bir döneme girmiŐtır. Hicrî II. asırda  sl m dünyasında baş gösteren siyasî ve mezhebî çatıŐmalar Mısır'da da yankı bulmuş, Abbasiler devrinde de sık sık isyanlar ve gerginlikler yaŐanmıŐ, iktidar ve mezhep çekiŐmeleri hiç bitmemiŐtır.⁵⁹¹

 lk 3 asırda böyle bir ortamın bulunduğu Mısır'da Cehmîlik sebebiyle cerh edilen bir râvî tespit edilebilmiŐtır:

 brahim b.  sma l b. Uleyye ( . 218/833)

Hakkındaki verilere bakıldığında  brahim b.  sma l'in Cehmî fikirleri benimseyen r v ilerden bir tanesi olduğu anlaşılmaktadır.

3.7.  fr kiye Bölgesi

 fr kiye coğrafi olarak Mağrib'in doğusunda bugünkü Tunus ve çevresini kapsayan bir bölgedir. Mısır ve Mağrib bölgelerini birbirinden ayırdığı için bu Şekilde anıldığı söylenmektedir.⁵⁹² Bu bölgede yer alan Kayravan Şehri ilim halkalarının çokluğuyla dikkat çekmektedir.⁵⁹³  fr kiye bölgesinde Cehmîlikle tenkit edilmiş yalnız bir isim tespit edilebilmiŐtır:

Süleyman b. Hafs b. Ebi 'l-Usfûr el-Ferrâ el- fr k  ( . 269/883)

Süleyman b. Hafs'ın Cehmî fikirlerin dâiliğini yaptığı tespit edilmiŐtır.

3.8. Yaşadığı Bölge Bilinmeyenler

Yaşadığı bölge hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunamayan 3 râvî tespit edilmiş olup isimleri aşağıda verilmiŐtır:

Eb   sma l el-Utbi ( . ?)

Ahmed b. Rabah ( . ?)

⁵⁹¹ Cengiz Tomar, "Mısır", **D A**, C: XXIX, s. 559.

⁵⁹² Nadir Özkuyumcu, " fr kiye", **D A**, C: XXI, s. 515.

⁵⁹³ Sandıkçı, ** lk   Asırda  sl m Coğrafasında Hadis**, s. 555.

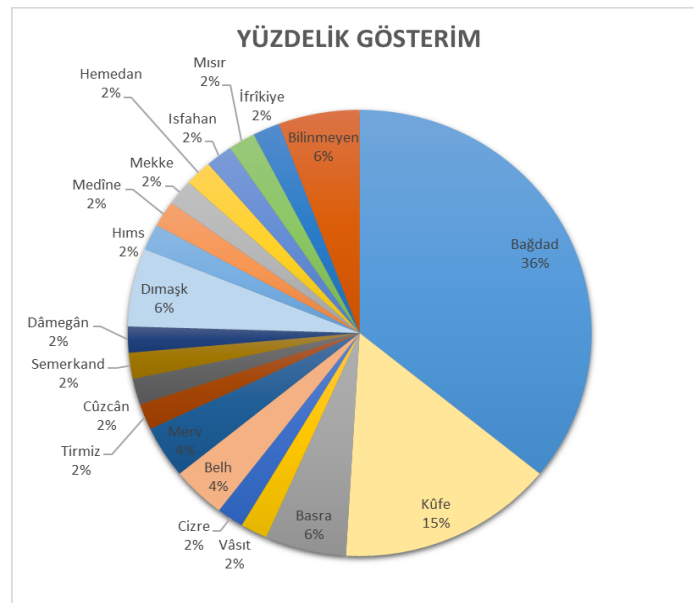
3.9. Değerlendirme

Râvîlerin coğrafi dağılımlarına dair bilgilerden sonra bunları tablo ve grafik üzerinde göstermek yerinde olacaktır. İlk olarak, aşağıdaki tablo her bir şehirde yaşayan râvî sayısını göstermektedir:

ŞEHİR	RAVİ SAYISI	ŞEHİR	RAVİ SAYISI
Bağdad	19	Dımaşk	3
Kûfe	8	Hıms	1
Basra	3	Medîne	1
Vâsıt	1	Mekke	1
Cizre	1	Hemedan	1
Belh	2	Isfahan	1
Merv	2	Mısır	1
Tirmiz	1	İfrîkiye	1
Cûzcân	1	Bilinmeyen	3
Semer kand	1		
Dâmegân	1		

Tablo 2.2: Râvîlerin şehrsel dağılımı

Bu grafikte ise yukarıdaki tabloda sayısal değerlerle ifade edilen veriler yüzdelik dilimler şeklinde gösterilmiştir:

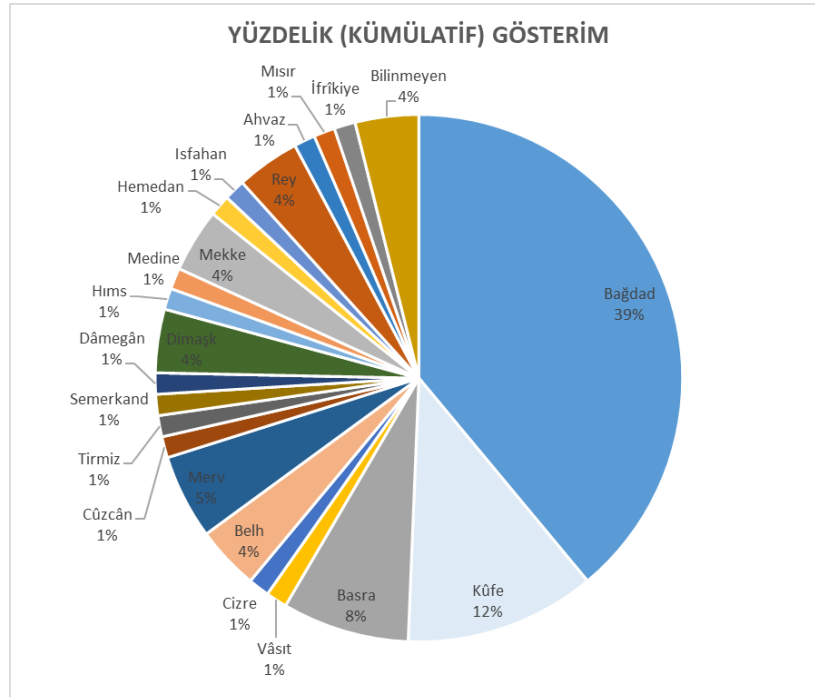
Grafik 3.1: Râvîlerin şehirler bazında yüzdelik dağılımı

Sıradaki tabloda bilgileri verilen râvîlerin sayılarının şehirlere göre dağılımını nispet edildikleri ikincil ve üçüncül yerleşim yerleri de eklenmiş olarak kümülatif bir şekilde görmek mümkündür:

ŞEHİR	RAVİ SAYISI	ŞEHİR	RAVİ SAYISI
Bağdad	30	Dımaşk	3
Kûfe	9	Hıms	1
Basra	6	Medîne	1
Vâsıt	1	Mekke	3
Cizre	1	Hemedan	1
Belh	3	Isfahan	1
Merv	4	Rey	3
Tirmiz	1	Ahvaz	1
Cûzcân	1	Mısır	1
Semerkand	1	İfrîkiye	1
Dâmegân	1	Bilinmeyen	3

Tablo 3.2: Râvîlerin şehirselsel dağılımı (kümülatif)

Bu grafikte ise yukarıdaki tabloda yer alan sayıları yüzdelik oranlar şeklinde bulmak mümkündür:

Grafik 4.2: Râvîlerin şehirler bazında yüzdelik dağılımı (kümülatif)

Hakkında Cehmî olduğuna dair bir kayda rastlanılan râvîlerin büyük bir kısmının (%35) hayatlarının önemli bir bölümünü Bağdad'da geçirdiği görülmektedir. Bağdad'ın haricinde Kûfe %15, Basra ve Dımaşk ise %6 ile râvî ile en çok Cehmî râvînin yaşadığı üç şehir olarak göze çarpmaktadır. Belh ve Mervli râvîler %4'lük oranlarla temsil edilirken, Vâsıtlı, Cizreli, Tirmizli, Cûzcânî, Semerkandî, Dâmegânî, Hımslı, Medîneli, Mekkeli, Hemedanî, Isfahanî, Mısırlı ve İfrîkiyeli râvîler bütün râvîlerin arasında her biri %2'lik bir ağırlığa sahiptir. Râvîlerin 3'ünün (%6) ise yaşadığı yer tespit edilememiştir. Bütün bu oranları yukarıdaki verilen ilk grafikte daha net olarak görmek mümkündür.

Râvîlerin kısa bir müddet bulundukları şehir ve bölgeler de istatistiklere dahil edildiğinde ise şöyle bir sonuç çıkmaktadır:

Bağdad ve Kûfe yine %38 ve %12 ile en fazla Cehmî râvînin nispet edildiği iki şehir olurken, Basra'nın %8 ile üçüncü, Merv'in %6 ile dördüncü sırada bulunduğu görülmektedir. Yine, Belh, Mekke ve Rey ve şehirleri %4'lük oranlarla her birisinin yalnızca %1'lik bir ağırlıkta olduğu görülen Vâsıtlı, Cizreli, Hımslı, Tirmizli, Cûzcânî, Semerkandî, Dâmegânî, Medîneli, Hemedanî, Isfahanî, Ahvazlı, Mısırlı ve İfrîkiyeli râvîlere göre daha belirgin bir şekilde temsil edilmektedir. Nispet edildiği yer bilinmeyen râvîlerin oranı ise %4'te kalmaktadır. Bu oranları yukarıdaki verilen ikinci grafikte bulmak mümkündür.

Bu verilerden yola çıkarak Cehmî diye tenkit edilen râvîlerin Irak bölgesinde (%60), bilhassa Bağdad'da yoğunlaştığı, Kûfe ve Basra'da da Bağdad kadar olmamakla beraber yoğunluğun diğer bölgelere göre bir nebze daha fazla olduğu görülmektedir. Irak bölgesinin kozmopolitliği ve birçok etnik ve mezhebi gruplara ev sahipliği yaptığı bilinen bir husustur. Cehmî görüş sahiplerinin de bu kozmopolit yapıda kendilerine yer bulmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bağdad'ın ilk sırada yer alıyor olmasında hilafet merkezi olmasının payı büyüktür. Nitekim, tezin birinci bölümünde ifade edildiği gibi yönetici kesime yakınlık, kadılık vb. resmî görevlerde bulunma, Mihne sürecinde aktif rol alma gibi tenkit sebepleri hilafet merkezi olma özelliği ile uyumludur. Mu'tezile'nin etkinliğinin büyük bir kısmını burada gerçekleştiriyor oluşu da Bağdad'ın yüksek oranda temsil edilmesinde önemli bir faktör olarak zikredilebilir.

Belh ve Merv şehirlerinin yer aldığı Horasan bölgesinin toplam oranının birinci grafikte %15'e, ikinci grafikte ise %13'e ulaştığı görülmektedir. Bu bölgede yer alan

şehirlerinin fethinin diğerlerine göre nispeten geç gerçekleşmiş olması, İslâm dışı ve ehli bid'at unsurların buralarda görece daha fazla bulunmasının sebebi olarak gösterilebilir. Bunların arasında Cehmiyye'nin de yayılma alanı bulmuş olduğu düşünülebilir. Zira öncüsü olarak kabul edilen Cehm b. Safvân fikrî ve siyasî mücadelesini çoğunlukla Horasan bölgesinde vermiştir.

Dımaşk ve Hıms şehirlerinin bulunduğu Şam bölgesinin ağırlığı birinci grafikte %8'e ulaşırken, ikinci grafiğe bakıldığında sadece %5'te kalmaktadır. Kaderiyye ve Cebriyye ekollerinin ilk temsilcileri olan Gaylan ed-Dımaşkî ve Ca'd b. Dirhem'in Dımaşk'tan çıktığı bilgisi verilmişti. Buna rağmen Dımaşk ve içinde bulunduğu Şam bölgesinde bu ekollerin sürekliliğinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. İlmî ve siyasî merkez özelliği bakımından Irak'ın gerisinde kalan Şam'ın yeni düşünce akımları açısından cezbedici bir yönünün bulunmadığı, bu sebeple temsil yüzdesinin düşük olduğu iddia edilebilir.

Medîne ve Mekke'nin içinde yer aldığı Hicaz Bölgesi iki grafikte sırasıyla %4 ve %5'lik düşük bir ağırlığa sahiptir. Medîne'nin İslâm coğrafyasının en önemli ilim merkezi olmasına rağmen Cehmîlikle tenkit edilen râvîler bazında bu denli düşük bir oranda kalması, bu şehrin sünnet yurdu olması ve dış tesirlere açık olmaması ile ilgili olabilir. Mekke'ye gelince, sadece Medîne'nin değil, Bağdad, Kûfe, Basra, Dımaşk gibi şehirlerin de ilmî olarak gerisinde kalmasına rağmen, hac ve umre vesilesiyle âlimler başta olmak üzere Müslümanlar'ın büyük çoğunluğu için bir toplanma merkezi olarak önemli bir yere sahiptir. Lakin Mekke'nin bu özelliğinin onu dış tesirlere açacak ve ehli bid'at unsurların yayılıp kök salmasına neden olacak kadar kuvvetli olmadığı söylenebilir.

Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin dönem bazındaki coğrafi dağılımına bakıldığında biraz daha farklı bir resimle karşılaşmaktadır. 110-170 yıllarına tekabül eden oluşum döneminde yaşayan 4 kişi, Kûfe, Dımaşk, Cizre ve Semerkandlı'dır.

170-218 yılları arasını kapsayan kelâmî tartışmalar döneminde 18 râvî arasında Kûfe 6, Bağdad 4, Basra 2 râvî ile, Belh, Merv, Cûzcan, Medîne, Mekke ve Mısır ise 1'er râvî ile temsil edilmektedir. Irak bölgesinin %67 ile ilk sırada olduğu, ancak Irak içinde Bağdad'ın henüz öne çıkmadığı, onun yerine Kûfe %33 ile en fazla râvînin yaşadığı şehir olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemin başlarında yeni kurulmuş bir şehir olan Bağdad'ın merkez olma hüviyetini henüz kazanamadığı söylenebilir. Buna

karşın 8 Kûfe'li râvînin 6'sının (%75) bu dönemde yaşamış olması buranın kozmopolit yapısını koruduğu ve ilim merkezi olma özelliğinin devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

218-250 yılları arasında kalan Mihne döneminde ise 21 râvî arasında Irak bölgesi 13 (%62), bölge içinde ise Bağdad 11 râvî (%52) ile açık ara ilk sırada yer alırken, Dımaşk 2, Kûfe, Vâsıt, Merv, Tirmiz, Dâmegân ve Hıms şehirleri sadece 1 râvî ile temsil edilmektedir. Bağdadlı 19 râvînin 11'inin (%58) bu dönemde yaşamış olması başkent olarak Mihne uygulamalarının merkezinde bulunması ile ilgili olmalıdır. Nitekim bu dönemde yaşayan Bağdadlı 6 râvî Mihne'de uygulayıcı ve yönetici olarak görev almış, 2 râvî de Mihne'de zaafiyet gösterdikleri sebebiyle tenkit edilmiştir. Toplamda 8 râvî (%73) doğrudan Mihne ile alakalı olarak eleştirilmiştir.

250 yılını takip eden birkaç on yıl Mihne sonrası dönem olarak adlandırılmıştı. Bu dönemde yaşayan 5 şahsın 3'ü Bağdadlı, 1'i Hemedanlı, diğeri de İfrikiyeli'dir.

Elde edilen bu veriler, Mürciî râvîler üzerine yapılan bir çalışmayla karşılaştırıldığında aşağı yukarı benzer bir tablo ile karşılaşılacaktır. Mürciî râvîlerin coğrafi dağılımına bakıldığında Cehmî râvîlerin dağılımıyla büyük bir paralellik görülmektedir.

Mürciîlik tenkidi bağlamında Kûfe ve Basra'nın başını çektiği Irak bölgesi 45 râvî (%59) ile ilk sıradadır.⁵⁹⁴ Bu 45 râvîden 37'si Kûfeli, 6'sı Basralı'dır.⁵⁹⁵ Bu meyanda Bağdad'ın esamesinin okunmuyor olması Mürciîlikle tenkit edilen râvîlerin %76'sının hicrî II. asırdan önce yaşamış⁵⁹⁶ ile ilgili olduğu düşünülebilir. Nitekim, 145-149 yılları arasında kurulan Bağdad'ın bir ilim merkezi olarak temayüz edişi yaklaşık olarak hicrî II. asrın son çeyreğinden itibaren başlamaktadır. Hakkında Cehmîlik ithamı bulunup Bağdad'a nispet edilen râvîler arasında en erken vefat tarihinin 200 olması ve Bağdadlı 20 râvînin 15'inin 230 tarihinden sonra vefat etmiş olması bu iddiayı güçlendirmektedir.

⁵⁹⁴ Cehmî râvîler için bu oran %63'tür.

⁵⁹⁵ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 148.

⁵⁹⁶ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 140.

Horasan, aynı Cehmî râvîlerde olduğu gibi ircâ düşüncesine sahip olduğu söylenen râvîler bazında da Irak'ı 20 râvî (%26) ile takip etmektedir.⁵⁹⁷ Belh ve Merv şehirleri sırasıyla 7 ve 5 Mürciî râvî ile Horasan içinde öne çıkmaktadır.⁵⁹⁸

Şam, Hicaz ve İran bölgelerine nispet edilen Mürciî râvîlerin sayısı ve oranları da Cehmî râvîlere benzer şekilde düşük kalmaktadır. Hicazlı 3 (%4), Şamlı 4 (%5), İranlı 3 (%4) Mürciî râvî olduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁹⁹⁶⁰⁰

Mürciî ve Cehmî râvîlerin coğrafi dağılımının bu derece benzerlik göstermesi, tezde bu bölgelerin özellikleri hakkında verilen bilgilerin ve yapılan yorumların gerçeğe yakın olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

---

⁵⁹⁷ Cehmî râvîler için bu oran %12'dir.

⁵⁹⁸ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 148.

⁵⁹⁹ Kahraman, **Mürciî Râvîler**, s. 148.

⁶⁰⁰ Cehmî râvîler için bu oranlar ikinci grafikten alındığında değerlerin Hicaz %5, Şam %5, İran %7 şeklinde olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Klasik mezhepler tarihi anlatısında Cehm b. Safvân tarafından kurulduğu kaydedilen ancak başka hiçbir mensubunun ismi zikredilmeyen Cehmiyye'nin bir mezhep/fırka olarak varlığı tartışmalıdır. Mezhepler tarihi müelliflerinin oldukça ayrıntılı ve sistemli bir biçimde naklettiği Cehmî görüşlerin tamamıyla Cehm tarafından geliştirildiğini kabul etmek zor görünmektedir. Kaldı ki Cehm'in yaşadığı dönemde Kelâm ilmi bu denli gelişmemiş, meseleleri bu kadar detaylı bir hâl almamıştır. Bu meyanda Cehmiyye'nin kökleşmiş itikâdî bir mezhep olmaktan çok serbest bir akılcılıkla iman esaslarını yorumlama çığırını açan ve çeşitli ekollere tesir eden bir akım olması gerçeğe daha yakındır.

Cehmî kavramının bir tenkit terimi olarak oluşum sürecini tespit etmek ve bu tenkidin hangi çerçevede kimler için kullanıldığını belirlemek gerekmektedir. Bu tespiti Cehmî râvîlerin yoğun olarak yaşadıkları dönemlere bakarak yapmak mümkündür. Bunun için de tarihî süreçte bazı kritik dönüm noktaları belirlenip râvîler vefat tarihlerine göre bu dönemlere yerleştirilmiştir. Bu dönemlendirmeye göre dört ana dönem ortaya çıkmaktadır. Birinci dönem, Cehm b. Safvân'ın fikir dünyasında aktif olmaya başladığı tahmin edilen Hicrî 110 yılı ile Harun er-Reşid'in hilafetinin başlangıcı olan 170 yılı arasında kalan periyottur. Bu döneme oluşum dönemi adı verilmiştir. İkinci dönem, 170 yılı ile Mihne'nin Halife Me'mûn eliyle resmen başlatıldığı 218 yılı arasında kalan periyottur. Bu döneme Kelâmî tartışmalar dönemi denilmiştir. Üçüncü dönem, 218 yılı ile Mihne'nin fail ve mağdurlarının tarih sahnesinden çok büyük oranda çekilmiş olduğu 250 senesi arasında kalan periyottur. Bu dönem Mihne dönemi olarak adlandırılmıştır. Dördüncü dönem ise 250 senesinden sonraki birkaç on yılı kapsayan periyottur. Bu döneme ise Mihne sonrası dönem adı verilmiştir.

İlk dönem, hakkında Cehmîlik tenkidi bulunan şahısların sadece %8'inin yer aldığı, bu oranı oluşturan 4 râvîden birinin; hadis rivayetiyle ilgilenmediği bilinen Cehm b. Safvân, diğerinin de Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe olduğu oluşum dönemidir. Bu dönemde Kelâm ilminin sistematığının henüz oturmaması, ayrıca Cehmiyye ekolünün fikrî yapısının sınırlarının net olmaması, Cehmî fikirlere sahip olduğu ifade edilen kişilerin oranının cüz'î olmasında etkili olmuş olabilir.

Kelâmî Tartışmalar dönemi şeklinde isimlendirilen ikinci dönemde yaşayan şahısların tamamı 18 kişi olup tespit edilebilenlerin %34'ünü oluşturmaktadır. Bu da

bu dönemde oluşum döneminde henüz nüve halinde bulunan fikrî hareketlerin kemikleşmeye başladığının ve münekkitlerin bu hareketlere meyli bulunduğu düşünülen isimleri tenkit etmeye başladığının bir işareti olarak okunabilir.

Üçüncü dönem olan Mihne döneminde kelâmî meseleler çok fazla tartışılır olmuştur. Özellikle Halku'l-Kur'ân meselesi bunların içinde ayrı bir öneme sahiptir. Mihne döneminde yaşadığı tespit edilen 21 isim bulunmaktadır. Bu da bütün şahıslar arasında %40'lık bir orana denk gelmektedir. Bu 21 isim arasında hadis rivayetiyle ilgilenmediği tespit edilen 9 şahıs bulunmaktadır. Kelâmî tartışmalar dönemiyle mukayese edildiğinde hadis râvîsi olmayan şahısların oranında %18'den %42'ye doğru dramatik bir artış göze çarpmaktadır. Hadis rivayetiyle ilgilenmemesine rağmen Cehmîlikle suçlanan isimlerin bu tenkitlere uğramasının temel sebebi olarak Mihne sürecinde etkin rol alma ve kadılık yapma öne çıkmaktadır. Hadis rivayetiyle ilgilenmediği tespit edilen 9 şahıstan 7 tanesi kadılık görevi yapmış kimselerdir. Hadis râvîsi olan 12 şahıstan 4 tanesi de kadılık yapmıştır. Toplamda bu dönemde Cehmîlik tenkidine uğrayan 21 kişiden 11'i kadılık yapmış kimselerdir.

Cehmî râvîler için yapılan tasnifte dördüncü dönem, Mihne sonrası dönem olup, Hicrî II. asrın ikinci yarısından itibaren başlar. Bu dönemde Mihne'yi ilk elden yaşayan failler ve mağdurlar hemen hemen tarih sahnesinden çekilmiş, Mihne sürecinin 180 derece tersi bir durum başlamıştır. Halife Mütevekkil, Ehl-i Hadis'ten yana tavır koymuş ve onlara her türlü imkân ve desteği sağlamıştır. Ehl-i Hadis'e ait red literatürü ve es-Sünne tarzı eserler Ehl-i Hadis'in mutlak hakimiyetinin olduğu böyle bir ortamda kaleme alınmıştır.

Bu dönemde Cehmîlik tenkidine uğrayan sadece 5 şahıs bulunmaktadır. Bir önceki dönemde 21 olan eleştiriye uğramış kişi sayısının bu denli azalmış olmasının birkaç sebebi olması mümkündür. Mu'tezile başta olmak üzere Ehl-i Hadis dışında kalan diğer fikrî ve mezhebî oluşumlar bu süreçte oldukça zayıflamıştır. Halk tabanında zaten ciddi bir desteğe sahip olan Ehli Hadis'in yöneticiler nezdinde de güç kazanması, Cehmiyye ve benzeri akımlara mensup insanların fikirlerini açık bir şekilde söylemekten çekinir bir hale gelmiş olmalarına sebep olmuştur. İkinci olarak, hadis rivayetinin tasnif dönemi yaklaşık olarak hicrî III. asrın son çeyreğiyle birlikte tamamlanma sürecine girmiştir. Birçok rivayet kitabı te'lif edilmiş ve hadisler bu kitaplarda toplanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde hadis râvîlerinin sayısal olarak azalması beklenen bir durumdur.

Ehl-i Hadis'in Cehmiyye'nin fikirlerini red sadedinde kaleme aldığı red türü eserler, Cehmî tenkidinin kullanım çerçevesinin belirlemede oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu eserlerde Cehmî olarak anılan kişilerin özellikleri ve hangi fikirleri savundukları ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Red türü eserlere bakıldığında Cehmîlik tenkitlerinin üç başlık altında toplandığı görülmektedir: Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseme, sıfatları te'vil veya inkâr etme, Vâkıfî ve Lafzî görüşleri benimseme. Bu üç başlığa Mihne'de etkin rol alma ve kadılık başlığı da eklendiğinde Cehmîlik tenkitlerinin dört ana sebebi ortaya çıkmış olmaktadır.

Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin kimlik bilgileri, hoca-talebe ilişkileri ve cerh-ta'dil durumları incelendiğinde 53 şahsın 32'sinin (%60) hadis rivayetiyle az veya çok ilgilendiği tespit edilmiştir. Bunlardan 11'inin rivayetleri kütüb-i sittede ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, 12'sininki ikincil ve üçüncül kaynaklarda, 9'ununki de hadis kaynağı olarak nitelendirilemeyecek kaynaklarda yer almaktadır. Bu da Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin hadislerinin terk edilmediği, muteber kaynaklar başta olmak üzere hadis musannefatında yerini aldığı anlamına gelmektedir. Rivayeti olmayan isimlerin tenkit edilmesi ise Ehl-i Hadis'in bu isimlere olan tepkilerini ifade etmesi olarak yorumlanabilir.

Bu bulgular dikkatle incelendiğinde Mihne olaylarının cerh-ta'dil ilmine büyük çapta tesir ettiği yönündeki söylemlerin abartılı olduğu görülebilir. Nitekim Cehmîlikle tenkit edilen râvîlerin rivayetleri muteber hadis kaynaklarına girdiği ve bu şekilde tenkit edilen râvîlerin sayısı ve özgül ağırlığının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Cehmîlik tenkidine uğrayan râvîlerin 45'inin (%85) yalnızca 1 münekkit tarafından tenkit edildiğinin altı çizilmelidir. Cehmîliği bir tenkit olarak kullanan münekkitler arasında Ahmed b. Hanbel'in öne çıktığı görülmekte, onun bu tavrının ise psikolojik olup, Mihne sürecinde yaşadığı acı hadiselerle irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığı 17 tenkidin 8'inin hadis râvîsi olmayıp Mihne uygulamaları ile bağlantılı olan kişilere yönelik olması bu iddiayı doğrulamaktadır. Onun bu tavrının diğer münekkitler tarafından paylaşılmadığı vurgulanmalıdır. Kaldı ki kendisi dahi başka münekkitlerce Cehmîlikle itham edilmiş 2 râvînin hadislerini kitabına almıştır. Dolayısıyla, Mihne'den sonra yazılan rical kitaplarının ideolojik saiklerle yazılmış olduğu ve Hadis ilmini derinden etkilediği savının bu bulgular karşısında bir hayli zayıfladığı söylenebilir.

Cehmî râvîler hakkındaki biyografik bilgiler incelendiğinde hakkında bunların büyük bir kısmının (%60) Irak'ta yaşadığı görülmektedir. Irak'ta Bağdad %35,

Kûfe %15 ile en çok râvînin yaşadığı iki şehir olarak dikkat çekmektedir. Bağdad'ın kelâmî tartışmalar döneminde (170-218) henüz öne çıkmadığı, etkinliğini ancak Mihne dönemine (218-250) gelindiğinde kazandığı görülmektedir. Kûfe ise kelâmî tartışmalar döneminde oldukça faal gözükmektedir.

Irak bölgesinin kozmopolitliği ve birçok etnik ve mezhebî gruplara ev sahipliği yaptığı bilinen bir husustur. Cehmî görüş sahiplerinin de siyasî ve fikrî olarak oldukça hareketli olan bu bölgede kendilerine yer bulmuş olmaları beklenen bir durumdur. Bağdad'ın ilk sırada yer alıyor olması ise hilafet merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Mu'tezile'nin etkinliğinin büyük bir kısmını burada gerçekleştiriyor oluşu da önemli bir faktör olarak zikredilebilir.

Horasan bölgesinde Belh ve Mervli râvîler %4'lük oranlarla temsil edilirken, bu bölgenin toplam ağırlığı %15'e ulaşmaktadır. Horasan bölgesinin fethinin diğerlerine nazaran geç gerçekleşmiş olması İslâm dışı ve ehl-i bid'at unsurların buralarda izâfeten daha fazla bulunmasının sebebi olarak gösterilebilir.

Şam ve Hicaz bölgelerinin barındırdığı râvî oranlarının düşük yüzdelerde kalması; Şam'ın bir ilim merkezi olarak Irak'ın gerisinde kalması, dolayısıyla farklı fikrî oluşumlara ev sahipliği yapma potansiyelinin düşük olmasıyla, Hicaz'ın ise Medîne gibi çok önemli bir ilim merkezine sahip olmasına rağmen dış unsurlara kendini sıkı sıkıya kapatması gibi sebeplerle açıklanabilir.

Râvîlerin nisbet edildikleri ikincil ve üçüncül bölgeler dikkate alındığında Şam ve Hicaz'ın diğer bölgelerle etkileşiminin çok çok az olduğu, İran ve Horasan bölgelerinin ise Irak bölgesiyle yoğun bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir.

Mihne'nin Hadis ilmine tesirlerinin ölçülmesi hususunda Cehmî tenkidi ve bu tenkide maruz kalan râvîlerin incelenmesi meseleyi büyük oranda çözdüğü ileri sürülebilir. Daha kesin sonuçlara ulaşmada Ehl-i Re'y'e ⁶⁰¹, Mu'tezile'ye ve Kaderiyye'ye mensup râvîlerin de ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve sonuçlarının bu çalışmayla karşılaştırılmasının oldukça yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu tarz çalışmaların bu tezin üçüncü bölümünde olduğu gibi İslâm kültür ve düşünce tarihi açısından da faydalı sonuçlar doğurabileceği öngörülebilir.

⁶⁰¹ Yakın zamanda konuyu sınırlı şekilde inceleyen bir çalışma için bkz. Abdullah Çan, "Hicrî İlk Üç Asırda Râvîlerin Re'y Sebebiyle Tenide Uğraması", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2019.

KAYNAKÇA

- Abdulgabbar, Ebu'l-Hasen Kâdi'l-kudât
Abdulgabbar b. Ahmed b. Abdilcabbar:
Fadlu'l-i'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, thk. Fuad Seyyid, Tunus, 1406/1986.
- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân eş-Şeybânî:
Kitâbü's-sünne, I-III, Dammâm, Dâru İbn Kayyim, 1406/1985.
- Ağırakça, Ayşe Esra:
Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum), İstanbul, Akdem Yayınları, 2011.
- Ahatlı, Erdinç:
"Yahya b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1996, sy. 1, s. 211-232.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî:
el-Müsned, I-XLV, thk. Şuayb el-Arnaût et al., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed b. Hanbel:
er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika, thk. Sabri b. Selâme Şâhin, y.y., t.y.
- Ahmed b. Hanbel:
Kitâbü'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl, I-IV, thk: Vasıyyullah b. Muhammed Abbas, 2. baskı, Riyad, Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Akdoğan, Muhammed:
"İsfahan'da Hadisçilik", **Yayımlanmamış doktora tezi**, İÜSBE, 2007.
- Akgün, Hüseyin:
Hadis Rivayet Coğrafyası Hicrî İlk 150 Yıl, İstanbul, M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019.
- Ali b. el-Ca'd, Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî:
Müsnedü İbnu'l-Ca'd, Beyrut, Müessesetü Nadir, 1990.
- Aydınlı, Osman:
"Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (I)", **Dini Araştırmalar**, C.III, sy. 9, 2001, s. 45-62.
- Aydınlı, Osman:
"Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)", **Dini Araştırmalar**, C.IV, sy. 10, 2001, s. 37-52.
- Aydınlı, Osman:
"Semerkand", **DİA**, XXXVI, 481-484.

- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temîmî: **Mezhepler Arasındaki Farklar: el-Fark beyne'l-fırâk**, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Beyâtî, Adil Câsim: "Irak", **DİA**, XIX, 108-111.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali: **es-Sünenü'l-kübrâ**, I-X, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr: **Şuabu'l-îmân**, I-XIV, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr: **el-Esmâ ve's-sıfât**, I-II, Cidde, Mektebetü's-Suûdî, 1993.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik: **el-Müsned**, I-XVIII, Medîne, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988-2009.
- Bozkurt, Nahide: "Me'mûn", **DİA**, C: XXIX, 101-104.
- Bozkurt, Nahide: "Harunu'r-reşîd", **DİA**, XVI, 258-261.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre el-Cu'fî: **el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri resûlillâhi sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmihî**, I-IX, Beyrut, Dâru Tavki'n-necât, 1422/2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail: **et-Târîhu'l-kebîr**, I-VIII, Haydarâbad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, t.y.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail: **Halku ef'âli'l-ibâd**, Riyad, Dâru'l-Maârifî's-Suûdiyye, t.y.
- Çamur, Osman: "Cehm b. Safvân'ın İtikadi Görüşleri ve Tesirleri", **Yayımlanmamış doktora tezi**, Kayseri, 2017.
- Çan, Abdullah: "Hicrî İlk Üç Asırda Râvîlerin Re'y Sebebiyle Tenkide Uğraması", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2019.
- Çetin, Osman: "Horasan", **DİA**, XVIII, 234-241.
- Çınar, Merve: "Bid'at Ehli Olarak Cerh Edilen Râvîler -Haricî, Cehmî, Mürcî Râvîler Örneğinde-", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, AÜSBE, Ankara, 2019.
- Cûzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub b. İshak es-Sa'dî: **Ahvâlu'r-ricâl**, Faysalâbad, Hadis Akademi, t.y.

- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer: **ed-Duafâ ve'l-metrûkîn**, I-III, Medîne, Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1403-1404/1982-1983.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer: **es-Sünen**, I-V, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer: **Ru'yetullah**, Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1411/1991.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer: **Ta'likâtu'd-Dârekutnî ale'l-mecrûhîn li İbn Hibbân**, Kâhire, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1994.
- Dârimî, Ebû Said Osman b. Halid b. Said es-Sicistânî: **er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika**, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Dâru İbni'l-Esîr, Kuveyt, 1995.
- Dârimî, Ebû Said Osman b. Halid b. Said es-Sicistânî: **Nakzu'l-imâm Ebî Said Osman b. Said ale'l-Merîsî**, thk. Reşîd b. Hasan el-Elmaî, Mektebetü'r-Rüşd, y.y., 1418/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî: **Sünen-i Ebî Dâvûd**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- Ebû Gudde, Abdülfettah: **Halk-ı Kur'an Meselesi: Râvîler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri**, trc. Mücteba Uğur, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1975, cilt: XX, s. 306-321.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit b. Zuta: **İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri**, 12. baskı, trc. Mustafa Öz, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfahânî: **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-esfiyâ**, I-X, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Ebû Nuaym, el-İsfahânî: **Fadâilu'l-hulefâi'l-erbaa ve ğayrihim**, thk. Salih b. Muhammed el-Akîl, Medîne, Dâru'l-Buhârî, 1997.
- Ebû Nuaym, el-İsfahânî: **Müsnedü'l-İmâm Ebi Hanîfe rivâyeti Ebî Nuaym**, Riyad, Mektebetü'l-Kevser, 1415/1994.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî: **Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî**, Dimaşk, Dâru'l-Me'mûnu't-Turâs, 1984.
- Ebû Zur'a, Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî: **ed-Duafâ li Ebî Zur'a er-Râzî fî ecvibeti es'ileti'l-Berzeî**, I-III, Medîne, er-Risâletü'l-İlmiyye, 1982.

Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî:

Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîn aleyhâ, I-IV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1992.

Efe, Ubeydullah:

“Ehl-i Hadis-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri”, **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Erkol, Ahmet:

“İslâm Düşüncesinde Bir Okuma Örneği Olarak Cehm B. Safvân'ın Cebri Olduğu İddiasına Farklı Bir Yaklaşım”, **EKEV Akademi Dergisi**, sy. 17, 2003.

Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail:

Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn/İlk Dönem İslâm Mezhepleri, trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005.

Gölcük, Şerafettin:

“Cehm b. Safvân”, **DİA**, VII, 233-234.

Gölcük, Şerafettin:

“Cehmiyye”, **DİA**, VII, 234-236.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Neysâbü'rî:

el-Müstedrek ala's-Sahîhayn, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanbelî:

es-Sünne, I-V, Riyad, Dâru'r-Râye, 1989.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabüddîn Yâkut b. Abdillâh:

Mu'cemu'l-buldân, I-II, Beyrut, Dâru Sadr, t.y.

Hansu, Hüseyin:

Mutezile ve Hadis, 3. baskı, Ankara, Otto, 2018.

Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî:

Mekârimu'l-ahlâk ve meâlîhâ, Kâhire, Dâru'l-Âfâkî'l-Arabiyye, 1999.

Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî:

el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye, Medîne, el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî:

Târîhu Bağdad, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

- İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî:
el-İntikâ fî fadâilu's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî:
el-Kâmil fî duafâi'r-icâl, I-IX, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî:
Târîhu Medîneti Dimaşk, I-LXXX, thk: Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amverî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1418/1997.
- İbn Bişrân, Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Bağdâdî:
Cüz'ü fîhi meclisân min emâlî Ebi'l-Huseyn b. Bişrân, y.y., Dâru'l-Eseriyye, 2009.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî:
el-Cerh ve't-ta'dîl, I-III, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî:
Lisânu'l-Mîzân, I-VII, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûat, 1971.
- İbn Hacer, el-Askalânî:
Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb, I-II, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Hacer, el-Askalânî:
Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser, Riyad, Matbaatu Sefîr, 1422.
- İbn Hacer, el-Askalânî:
Tehzîbu't-tehzîb, y.y., Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiye, 1326/1908.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî:
Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân, I-VII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâr Sâdır, 1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî es-Sicistânî:
es-Sikât, I-IX, Haydarâbad Dekken, Dâiretü'l-Maârif, 1973.

- İbn Hibbân, el-Büstî: **el-İhsân fî takrîbi sahîhî İbn Hibbân**, I-XVIII, ed. İbn Balabân, Ebu'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısırî (ö. 739/1339), thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Hibbân, el-Büstî: **el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn**, I-III, Halep, Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
- İbn İzârî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâkuşî: **el-Beyânu'l-muğreb fî ahbârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-II, Beyrut, Dâru's-Sakâfe, 1983.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî ed-Dimaşkî: **el-Bidâye ve'n-nihâye fî't-târîh**, I-XIV, y.y., Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî: **el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe**, Dâru'r-Râye, y.y., 1991.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî: **es-Sünen**, I-II, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, y.y., Dâru İhyâu'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî: **İkmâlu'l-ikmâl**, I-V, Mekke, Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, 1410/1989.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî: **Târîhu'l-Medîne**, I-IV, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde, 1399/1979.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdisselam el-Harrânî: **Mecmûu'l-fetâva**, I-XXXV, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medîne, Mecmau'l-Melik Fahd, 1995.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim: **el-Fetâva'l-kübrâ**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbni Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî: **el-Kitâbu'l-musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr**, I-VII, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî: **el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk**, I-XIX, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec: **Kitâbu'l-mevdûât**, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966.
- İbnu'l-Cüneyd, İbrahim b. Abdillâh el-Huttelî: **Suâlatu İbnu'l-Cüneyd li Yahyâ b. Ma'în**, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Medîne, 1988.
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya: **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî: **Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs**, thk. Nureddin İtr, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbrahim ed-Dakûkî: **İbrahimi, Somayah**: "Irak", **DİA**, XIX, 103-108. "Belh Bölgesinde Hadis İlmi ve Belhli Hadisçiler", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, ÇÜSBE, 2020.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih el-Kûfî: **Târîhu's-sikât**, y.y., Dâru'l-Bâz, 1984.
- Jumabayev, Halilulla: "Hadis'te Merv Ekolü İlk Üç Asır", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, UÜSBE, 2004.
- Kahraman, Hüseyin: **Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râvîler**, Bursa, Emin Yayınları, 2011.
- Kahraman, Hüseyin: **Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır**, Bursa, Emin Yayınları, 2006.
- Kâsımî, Cemalüddin Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî: **Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile**, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Kaya, Ali: **İlk Dönem Hadis Tartışmaları**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Kayapınar, Hüseyin: Kevserî, Muhammed Zahid: "İsmail b. Hammad b. Ebû Hanîfe", **DİA**, XXIII, 112. **el-İmtâ bî-sîreti'l-imâmeyn el-Hasen bin Ziyâd ve sâhibihî Muhammed b. Şucâ**, Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.y.
- Kevserî, Muhammed Zahid: **Fıkhu Ehli'l-İrâk ve hadîsuhum**, trc. Abdülkadir Şener, Cemal Sofuoğlu, Ankara, 1982.

- Kevserî, Muhammed Zahid: **Te'nîbu'l-Hatûb alâ mâ sâkahu fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzib**, trc. Süleyman Tekin, İstanbul, Tahkik Yayınları, 2020.
- Kinânî, Ebu'l-Hasen Abdülaziz b. Yahya b. Müslim el-Mekkî: **el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-red alâ men kâle bi-halki'l-Kur'ân**, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Medîne, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Kızılkaya, Sabri: "Cerh ve Ta'dilde Mezhep Taassubu", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, AÜSBE, 1998.
- Koçyiğit, Talat: **Kelâmcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri: "Hicaz", **DİA**, XVII, 432-437.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer: **Müsnedü's-Şihab el-Kudâî**, I-II, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Maden, Ömer Faruk: "Hicrî İkinci Asır Ehl-i Hadîs Halkaları Basra Örneği", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2018.
- Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed: **el-Müntehab min ileli'l-Hallâl**, thk. Ebû Muaz Tarık b. Avadullah b. Muhammed, y.y., Dâru'r-râye, t.y.
- Malâtî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed: **et-Tenbîh ve'r-red ale'l-ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a**, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Mısır, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.y.
- Mantran, Robert: "Humus", **DİA**, XVII, 370-373.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed: **Kitâbü't-Tevhid**, 8. baskı, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara, İSAM Yayınları, 2016.
- Melîbârî, Hamza b. Abdillâh: **Nazarâtun cedîde fî ulûmi'l-hadîs/Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, trc. Muhittin Düzenli, Ayhan Ak, 2. bs., İstanbul, İnsan Yayınları, 2015.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdirrahman b. Yusuf: **Tehzîbu'l-kemâl fî esmâî'r-ricâl**, I-XXXV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. **el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar mine's-süneni bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli ilâ resûlillah**, I-V, thk.

- Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875): Muhammed Fuad Abdülbâki, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali: **ed-Duafâ ve'l-metrûkîn**, Halep, Dâru'l-Va'y, 1396.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref b. Mürî: **et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**, nşr. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
- Öz, Mustafa: "Haşebiyye", **DİA**, XVI, 402-403.
- Özafşar, Mehmet Emin: **İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı**, 3. baskı, Ankara, Otto, 2017.
- Özer, Ahmet: "Ehl-i Hadis'in Red Literatürü", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, İstanbul, 2008.
- Özkuyumcu, Nadir: "İfrîkiye", **DİA**, C: XXI, s. 515-516.
- Patton, Walter Melville: **Ahmad b. Hanbal and Mihna**, Leiden, 1897.
- Safedî, Selahaddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh: **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-IXXX, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sandıkçı, Kemal S. : **İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2019.
- Şehristânî, Muhammed Abdülkerim: **el-Milel ve'n-Nihal/İslâm Mezhepleri**, trc. Mustafa Öz, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî: **el-Ensâb**, Haydarâbad, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Şener, Mehmet: "Ebû Mutî el-Belhî", **DİA**, X, s. 194-195.
- Söylemez, Mahfuz M. : **Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi**, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara, Okulu Yayınları, 2016.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî: **Târîhu'l-hulefâ**, thk. Hamdi Demürdâş, Mekke, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb: **el-Mu'cemu'l-evsat**, I-X, Kâhire, Dâru'l-Harameyn, t.y.

- Taberânî, Ebu'l-Kâsım: **el-Mu'cemu's-sagîr**, I-II, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım: **el-Muce'mu'l-kebîr**, I-XXV, Kâhire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr el-Âmilî: **Târîhu't-Taberî**, I-XI, Beyrut, Dâru't-turâs, 1387/1967.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ: **Sünenü't-Tirmizî**, I-V, thk: Ahmed Muhammed Şakir v.d., y.y., t.y.
- Tokatlıoğlu, Melek: "Erken Dönem Kelâmında Teşbih ve Tenzih Doktrinleri", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Tomar, Cengiz: "Mısır", **DİA**, XXIX, 559-563.
- Tomar, Cengiz: "Şam", **DİA**, XXXVIII, 311-315.
- Topgül, Muhammed Enes: "Hadis Râvîlerinde Şîlik Eğilimi", **Yayımlanmamış yüksek lisans tezi**, MÜSBE, 2008.
- Tuncel, Metin; Özaydın, Abdülkerim: "Cizre", **DİA**, VIII, 37-39.
- Turhan, Ayşe: "Mu'tezili Sıfat Telakkisinin İnşasında Cehm b. Safvân'ın Belirleyiciliği", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 41, 2018, s. 92-101.
- Türker, Ömer: "Mukatıl b. Süleyman", **DİA**, XXXI, 134.
- Uğur Erman: "Mürchie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. asır)", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, sy. 2, 2018, s. 89-108.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa: **ed-Duafâu'l-kebîr**, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984.
- Van Ess, Josef: **Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam**, I-III, Leiden/Boston, Brill, 2017.

- Vekî, Ebû Bekr
Muhammed b. Halef b.
Hayyan: **Ahbâru'l-kudât**, I-III, y.y., el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1947.
- Watt, Montgomery: **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, 4. baskı, trc. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara, Sarkaç Yayınları, t.y.
- Yahya b. Maîn, Ebû
Zekeriya Yahya b. Maîn
b. Avn el-Bağdâdî: **Târîhu İbn Maîn rivâyetu'd-Dûrî**, I-IV, Mekke, Merkezi'l-Bahsu'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsu'l-İslâmî, 1979.
- Yahya b. Maîn: **Târîhu Yahya b. Maîn rivâyetu Osman ed-Dârimî**, Dimaşk, Dâru'l-Me'mû li't-Turâs, t.y.
- Yaran, Rahmi: "Bid'at", **DİA**, VI, s. 129-131.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Ebû Hanîfe", **DİA**, X, 138-143.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Ehl-i Bid'at", **DİA**, X, s. 501-505.
- Yavuz, Yusuf Şevki: "Kelâm", **DİA**, XV, 196-203.
- Yazıcı, Tahsin: "Cûzcân", **DİA**, VIII, 96-97.
- Yücesoy, Hayrettin: "Mihne", **DİA**, XXX, 26-28.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddin Muhammed b.
Ahmed b. Osman: **el-Mûkızâ fî ilmi mustalahi'l-hadîs**, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412/1991.
- Zehebî, Şemsüddin: **el-Muğnî fî'd-du'afâ**, I-II, thk. Nureddin İtr, Katar, İdâretü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, t.y.
- Zehebî, Şemsüddin: **Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemsüddin: **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsüddin: **Târîhu'l-İslâm**, I-LII, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

EK 1: CEHMÎ RÂVÎLER LİSTESİ

RÂVÎ İSMİ	HİCRÎ VEFAT TARİHİ	BÖLGESİ	SAYFA NO
Abdullah b. Muhamed b. Yezîd	253	Hemedan, Bağdad	81
Ahmed b. Amr el-Hassâf	261	Bağdad	81
Ahmed b. Ebî Duâd	240	Bağdad	74
Ahmed b. Muhammed b. Humeyd	286	Bağdad	83
Ahmed b. Rabah	?	Bağdad	84
Ali b. el-Ca'd	230	Bağdad	68
Bişr b. es-Seriyy	195	Basra, Mekke	51
Bişr b. Gıyâs el-Merîsî	218	Bağdad	64
Ca'fer b. İsa b. Abdillâh	219	Bağdad, Rey, Basra	66
Cehm b. Safvân	128	Semerikand	41
Cerrâh b. Minhâl	167/8	Cizre	44
Ebû İsmail el-Utbî	?	?	84
Ebû Hanîfe Numan b. Sabit	150	Kûfe	41
Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim	182	Kûfe	47
Feth b. Sehl	<250	Bağdad	79
Gassan b. Muhammed	<250	Kûfe, Merv	79
Hakem b. Abdillâh	199	Belh, Bağdad	54
Hasen b. Ali b. Ca'd	242	Bağdad	75
Hayyan b. Bişr	238	İsfahan, Bağdad	71
Hişam b. Ammar	245	Dımaşk	76
Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbîsî	248	Bağdad	78
İbn Hallûbe	?	Basra	84
İbnü'l-Medînî Ali b. Abdillâh b. Ca'fer	234	Bağdad	70
İbnü's-Selcî Muhammed b. Şuca'	266	Bağdad	82
İbrahim b. Ebî Salih	?	Bağdad	84
İbrahim b. İsmail b. Uleyye	218	Mısır	64
İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya	184	Medîne	48
İshak b. Ebî İsrail	245	Merv	76
İsmail b. Abdillâh b. Halid	<240	Dımaşk	73
İsmail b. Hammad b. Ebî Hanife	212	Kûfe, Bağdad	62
İsmail b. İbrahim b. Hûd	230?	Vâsıt	67
Mansur b. Ammar es-Sülemî	200	Bağdad, Merv, Basra	55
Mualla b. Mansur	211	Bağdad, Rey	61
Muhammed b. el-Ezher	<200	Cûzcân	57
Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	189	Kûfe	50
Muhammed b. İsa el-Cehmî	240/1	Dâmegan, Bağdad	75
Muhammed b. Mansur	<250	Bağdad, Ahvaz	79
Muhammed b. Müyesser	210?	Kûfe, Bağdad, Belh	59

Muhammed b. Raşid el-Mekhûlî	<160	Dımaşk	43
Muhammed b. Semâa	233	Kûfe	69
Muhammed b. Ya'lâ	205	Kûfe, Bağdad	57
Müsennâ el-Enmâtî	?	?	84
Sa'd b. Muhammed b. el-Hasen	<250	Bağdad	80
Salih b. Muhammed	239	Tirmiz	72
Selm b. Sâlim	196	Bağdad, Belh, Mekke	53
Şuayb b. Sehl	246	Bağdad, Rey	78
Süleym b. Müslim el-Haşşâb	210?	Mekke	58
Süleyman b. Amr b. Abdillâh	180	Kûfe	46
Süleyman b. Hafs	269	İfrikiye	83
Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib	<250	Bağdad	79
Yahya b. Nasr b. Hâcib el-Kureşî	215	Merv	63
Yahya b. Salih el-Vuhâzî	222	Hıms	67
Yusuf b. Halid b. Umeyr	186	Basra	49